Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem

Gombocz Eszter

Az elveszett gyermekkor nyomában

A Soá után árván maradt iskolások a megkapaszkodás útján

Habilitációs értekezés

Budapest, 2025.

Tartalom

Bevezető ... 1
I. Elméleti háttér ... 4
1. A posztmodern történetírás, hermeneutikai szempontok ... 4
2. A nyelv szerepe ... 5
II. Módszertani megfontolások ... 9
1. A hagyományos történetírás és az oral history kapcsolata ... 9
2. Az interjúzás módszere ... 12
3. Saját interjúim módszertana ... 14
III. Kutatási szempontok és források ... 17
1. Forrástípusok ... 17
2. Egyéb kiadványok ... 22
IV. A magyarországi zsidó oktatásügy rövid áttekintése a dualizmus korától az államosításig ... 25
1. A tanulás mint vallási kötelesség és hosszan megtartó erő a diaszpóra zsidóságban ... 25
2. Az asszimiláció kezdete a dualizmus küszöbén (1849–1867): A zsidó iskolák nevelési céljai ... 27
3. A dualizmus kora (1867–1918) ... 28
4. A magyar nyelvű zsidó iskolák önasszimilációs stratégiája, tantervek és módszerek ... 28
5. Zsidó iskolázás a két világháború között (1919–1944) ... 30
6. A zsidó iskolák helyzete az erősödő diszkrimináció közegében ... 32
7. Az Óbudai Izraelita Elemi Iskola a magyarországi zsidó oktatás összefüggésében ... 35
8. A budai izraelita elemi iskolák hézagos története a Trianon utáni időszaktól az államosításig ... 41
V. A gyermekkor tereinek szerepe az elhallgatott múlt előhívásában ... 50
1. „Senki sem kérdezett bennünket.” ... 50
2. Az eltűnt óbudai zsidó hitközség nyomában ... 51
3. A gyermekkor terei ... 52
4. A fényképek szerepe az emlékezésben ... 57
5. A háború utáni időszak, kitekintés a mai helyzetre ... 57
VI. A zsidó identitás változásai, újjáépítésének törekvései a két világháború közötti neológiában Vidor Pál cserkészvezető életének példáján ... 59
1. Cserkészliliom és kőtábla ... 60
2. A Vidor-modell és annak háttere ... 61
3. A cserkészet kettős táptalaja a megbillent identitású zsidóság számára ... 63
4. A zsidó cserkészek számára követendő példaképek ... 67
5. Cionra tekintő szemek? ... 68
6. Vidor és a cserkészpróbák ... 71
7. Vidor elveinek fogadtatása ... 74
8. Cserkésztörvény előtti egyenlőtlenség ... 75
9. Összefoglalás ... 77
VII. Az árván maradt nemzedék ... 80
1. Helyzetkép a háború után életben maradt zsidó gyermekek állapotáról ... 80
2. A zsidó gyerekek körülményei, fizikai és pszichés állapota 1945–1946-ban ... 82
3. Cionista intézmények Magyarországon ... 83

VIII. Hitközségi fenntartású otthonok, Sztehlo Gábor intézményei, zsidó cserkészet a második világháború után ... 90
1. A Pesti Izraelita Hitközség árvaházai ... 90
2. A Jó Pásztor Gyermekteleptől a Paxig: a Sztehlo-gyermekotthonok ... 96
3. Zsidó cserkészet a háború után ... 99
4. Összegzés ... 101
IX. Helyidentitás és önéletrajzi emlékezet összefüggései a vészkorszak árváinál ... 102
1. Az önéletrajzi emlékezet ... 102
2. A múlt részletesebb rekonstrukcióját segítő tényezők ... 103
3. Helykötődés ... 108
4. Mely további tényezők segítik emlékeink pozitív (ironikus stb.) újraalkotását? ... 109
5. Problémák: Az egyéni és a kollektív emlékezet összecsúszása ... 111
6. Összefoglalás, kitekintés ... 112
X. „Hogy származhat bármi jó a pokolból?" A poszttraumás növekedés lehetősége Soá-túlélőknél ... 114
1. Módszertani megfontolások ... 114
2. A trauma által kiváltott reakciók típusai ... 115
3. Mely konkrét tényezők befolyásolják egy-egy személy trauma utáni reakcióit? ... 117
4. Reziliencia és protektív személyiségjegyek ... 119
5. A poszttraumás növekedés fogalma ... 121
6. A poszttraumás növekedés lehetőségei a Soá túlélőinél saját interjúk alapján ... 122
7. A kognitív feldolgozástól az új narratíváig ... 126
8. Két itthon maradt és két Izraelbe kivándorolt túlélő sorsa ... 127
9. Összefoglalás: A trauma leküzdésének fokozatai a Soá árva túlélőinél néhány interjú alapján ... 139
10. Kitekintés, módszertani kételyek ... 143
XI. Soá-túlélők és a német nyelv: a változás folyamata ... 145
1. Bevezetés ... 145
2. A német emlékezettörténet három szakasza ... 145
3. Esettanulmányok ... 146
4. Összegzés ... 150
XII. Összefoglalás ... 152
Forrás- és irodalomjegyzék ... 158
Fotómelléklet ... 171

Bevezető

> „*Az árnyas főutca nem azért árnyas, mert árnyat adó fák szegélyezik, hanem azért, mert árnyak mutatkoznak mindkét oldalán, emberi lények árnyai. Nem állítható róluk, hogy nem léteznek, hiszen aki valaha létezett, az létező személy marad mindörökre, […] mert annyiban tudnak bizonyságot tenni létezésükről, amennyiben gondolunk rájuk és felidézzük őket*."[1]

Az alábbi munkával emléket szeretnék állítani az egykor virágzó óbudai zsidó közösségnek, amely mára szinte nyomtalanul eltűnt, noha a legrégibbek egyike volt Magyarországon. Míg ugyanis Pest város magisztrátusa 1805 előtt nem engedélyezte zsidók letelepedését a város falain belül, addig a gróf Zichy család szívesen fogadta a bevándorlókat, hogy a hiányzó munkaerőt pótolhassa. Óbuda amolyan „kikötőként", Buda és főleg Pest közelsége miatt volt vonzó a zsidók számára. A Zichyek által védett ún. *Schütz-Jud* vásárolhatott telket, lehetett iparos, kereskedő, a hitközség építhetett imaházat, iskolát alapíthatott. Az 1821-ben felavatott szép klasszicista zsinagóga hatalmas épülete a reformátusok és a katolikusok hajlékának közvetlen közelében, az ún. *Judenhof* területén állt.

A vészkorszak után újraéledező zsidó közösség imahelye a 80-as évek elejéig még működött, majd a Magyar Televízió székházaként már csak profán funkciót tölthetetett be. A tekintélyes épület, tetején a Tóra táblákkal a hiány szimbólumává lett.

2010 őszén sor kerülhetett ugyan a Duna-parti zsinagóga ünnepélyes újbóli felavatására, a neológ irányzathoz tartozó egykori Óbudai Izraelita Hitközség többé nem szerveződött újjá. Az impozáns templom az EMIH (Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség) kezelésébe került. A zsinagóga körül szívbe markolóan újra gyerekek szaladgálhatnak, és időközben modern iskola is létesült a közelben, az újrakezdés reményét adva. Az egykori óbudai zsidó közösség azonban elpusztult, nyomai a környék épületeinek lebontásával – a templom kivételével – láthatatlanná váltak. Akik életben maradtak, Izraeltől Németországon át Ausztráliáig a világ különböző pontjain szóródtak szét, csak elvétve maradtak közülük néhányan Budapesten. Az

[1] MÁRTON 1999, 7.

eredeti közösség múltjára vonatkozó iratok, dokumentumok pedig csak töredékesen, véletlenszerűen őrződtek meg a Soá[2] után.

Az itt közreadott kutatás középpontjában – részben az adatok hiányossága miatt – az óbudai zsidó közösség történetének csupán egy kis szelete, az Óbudai Izraelita Elemi Iskola 1920 utáni története áll. Mivel azonban az óbudai és a budai hitközség egymás szomszédságában működött, a Budai Izraelita Hitközség Baracs Károly Elemi Iskolája, és a Zsigmond király úti Budai Izraelita Elemi Népiskola, illetve ezek utódintézményei is megemlítődnek. Az óbudai és budai iskolák diákjai kapcsolatban álltak egymással, előfordult, hogy egy testvérpár egyike az óbudai Zichy utca 9. szám alatti iskolába, másik tagja a Zsigmond király út (ma Frankel Leó út) 49. szám alatti budai iskolába járt. Vándor Andor 1946. február 15-ig a budai iskolát is igazgatta.[3] A vizsgált iskolák diákjainak sorsán keresztül bepillanthatunk az 1920 utáni időszak budai és óbudai családjainak egyre nehezebbé váló mindennapjaiba. nyomon követve, hogyan változott át az otthon csillagos házzá, majd gyűjtőhellyé, olykor védett házzá, munka- vagy koncentrációs táborrá, halálmenetté vagy gettóvá.

A kutatás vezérfonalát a személyes történelem, vagyis a túlélők visszaemlékezései alkotják. Ennek legfontosabb magyarázata a múlt személyes megközelítésébe vetett szilárd hitem. Meggyőződésem, hogy az emlékezet fájának csupán kérge a történelem. A kéreg alatt rejtőzködő sorsokat, egyszeri és megismételhetetlen történeteket keresem.

A túlélők emlékeinek középpontba kerülésének másik, objektív oka a már említett írásos dokumentumok hiánya. Az óbudai iskola irattára néhány 19. századi és egy-egy, a levéltárakban őrzött dokumentumot kivéve maradéktalanul elpusztult a II. világháborús dúlás során. Az iskolának mint intézménynek rekonstruálása ezért úgyszólván eleve lehetetlen. A masszív Zichy utcai épületnek, amelyben a két világháború között az Óbudai Hitközség székháza is helyet kapott,[4] nyoma sem maradt: az utca többi házával együtt a 70-es években lebontották, diákjainak sokaságát elpusztították a holokauszt folyamán. Emléküket a 21. század elején néhány túlélőn kívül senki sem őrzi. Ők az úgynevezett „apátlan”, illetve „anyátlan”, vagy a vészkorszak következtében teljesen árván maradt nemzedékhez tartoznak.

---

[2] A héber שואה szót (soá, ill. változatos átírásokban: 'katasztrófa') szinonimaként használják a hasonló jelentésű „holocaust/holokauszt“ mellett. A szó használata Nyugat-Európában elsősorban Claude Lanzmann 1985-ös kilencórás *Shoah* c. dokumentumfilmjének hatására terjedt el, melyet „a Holokauszt narratív krónikájának” szoktak nevezni.

[3] A két intézmény útjának fokozatos összefonódásáról lásd alább a *A magyarországi zsidó oktatásügy rövid áttekintése a dualizmus korától az államosításig* c. fejezetet.

[4] GOMBOCZ 2010–2014. / Fotógaléria / Óbudai helyszínek 1–2. A http://zsidoiskolasok.tk.mta.hu/ oldalon elérhető weblapon található dokumentumokat az alábbiakban is elérési útvonal szerint idézem.

A visszaemlékezések előtérbe állítását dolgozatomban az is indokolja, hogy az 1970-es évektől kezdve nem beszélhetünk egyértelműen objektív történelemírásról, inkább csak különböző narratívákról, elbeszélő módokról. Eszerint a múlt a maga objektív valóságában nem ragadható meg, sokszor csak foltokban adható vissza. Az emlékezet fő sajátossága pedig éppen az, hogy – a szakralitás közegében mozogva – nem analizál, hanem folytonos érintkezésben állva a jelennel hol megvilágosodó, hol pedig el-elmosódó részleteket emel ki a múltból. Az emlékezés másik jellemzője az óhatatlan szubjektivitás, és az ebből következő aránytévesztés. A kollektív élmények rendre egyéni színezetet kapnak. Ezért történelmi adatokat, a történetírás által elfogadott dátumokat nem kérhetünk számon a túlélőkön. Egyikük, Steiner József Endre (Andrew Steiner), aki Óbudán született, a következőképpen fogalmaz erről:

> „A szóbeli történelem bizonyos mértékben kétes, mert hiszen az emberek emlékezete nem 100 %-os. A legjobb akarattal is tévedések, túlzások, hibás dátumok és nevek gyakran mint szent igazság szerepelnek, és többnyire sajnos nagyon nehéz az információkat ellenőrizni."[5]

Kutatásom fő motivációja tehát az utolsó pillanatokat megragadva előhívni és menteni a második világháború túlélőiben szunnyadó változó élességű emlékeket, melyeket iskolai éveikről, gyerekkorukról, a vészkorszakról, a háború utáni újrakezdésről őriznek.

[5] GOMBOCZ 2010–2014. / Steiner József Endre / Emlékek.

I. Elméleti háttér

1. A posztmodern történetírás, hermeneutikai szempontok

„a jelenidő vitrinében égek” (Pilinszky János: Van Gogh)

Miképpen szól bele a jelen tapasztalata múltunk értelmezésébe? Átírjuk-e múltunkat újra meg újra?

A posztmodern megközelítés szerint nem létezik egyértelmű objektivitás a történetírásban. Gyáni Gábor Michel Foucault elméletét közvetíti: „[…] mindenfajta, tehát a tudományként meghatározott diskurzus is pusztán szellemi konstrukció, *melyet a mindenkori jelen feltételei között, a jelen érdekében […] teremtenek*.”[6] (Kiemelés: G. E.) A történész sem bízhat tehát a tudomány pártatlanságában, hiszen miközben múltból csak egy van, számos eltérő magyarázat szólhat róla.[7]

Gyáni Gábor Gadamerre hivatkozva hermeneutikai szituációról beszél: „mindig egy adott helyzet foglyai vagyunk, amelyből csak megfelelő irányban és meghatározott szögben lehet kitekinteni; így látunk rá másokra és minden másra is.”[8]A posztmodern kételkedés nyomán elillan a forráskritikába vetett feltétlen bizalom. Egyrészt maguk a források is csak töredékesen maradtak fönn, másrészt a korábbi források többsége tendenciózus, leginkább az elnyomó, az elnyomó, hegemón rétegek szempontját tükrözi. (Az utcai zavargásokról szóló írásos források aligha tárják föl a lázadók perspektíváját.) Továbbá a történészek is felhasználnak időnként szóbeli forrásokat, pl. egymásnak ellentmondó vallomásokon alapuló bírósági jegyzőkönyveket. Tehát a történettudomány sem törekedhet maradéktalan objektivitásra, el kell fogadnia az egymástól eltérő narratívák lehetséges értelmezéseit. A kortársak beszámolói pedig maguk is interpretációk. Még bonyolultabb a helyzet a tanúvallomásokkal. Gyakran több, egymásnak ellentmondó beszámoló születik egy bizonyos eseményről. A kihallgatottak a vallatók nyomása alá kerülhetnek, tanúvallomásaik olykor már néhány hét elteltével is lényegesen módosulnak.

[6] GYÁNI 2000, 13; FOUCAULT 1980; FOUCAULT 1991.
[7] GYÁNI 2000, 14; JENKINS 1991.
[8] GYÁNI 2000, 19.

Bartlett kísérletekkel azt is bizonyította, hogy már maga az észlelés sem apránként történik, hanem az észlelő „pusztán egy általános benyomást nyer az egészről, s ennek alapján megkonstruálja a valószínű részleteket."[9]

2. A nyelv szerepe

A nyelv szerepe alapvetően fontos az emlékezés folyamatában. A képszerűen rögzült emlékek a felidézés során elbeszélő formát kapnak, ami egy gondolati lánc megalkotását teszi szükségessé. A nyelvi megformálás során újra kell teremtenünk tapasztalatainkat, és miközben elbeszéljük a múltat, újraértelmezzük azt.[10]

Egy kísérlet során traumát átélt személyeknek közvetlenül a trauma után rögzített emlékeit összehasonlították a velük jóval később készített interjúval. Azok, akiknek állapota romlott az idők során, a második interjúban fölnagyították az egykori esemény idején érzett fenyegetettségüket. Akiknél viszont csökkentek a stressz tünetek, azok alábecsülték a történtek során tapasztalt veszélyt. „Úgy tűnt, az emberek későbbi érzelmi állapotuk szűrőjén keresztül emlékeztek vissza az esetre."[11] (Az „esemény" ezúttal egy iskolai lövöldözés volt.) A pszichológusok hangulatkongruens, tehát a hangulatnak megfelelő felidézésnek nevezik ezt. A depresszióban szenvedőknél a borús emlékek gyakran ún. negatív visszacsatolási kört okoznak.[12]

Példaként az alábbiakban egy, a saját kutatásomon alapuló esettanulmányt ismertetek.

Mayer Éva Óbudán, illetve Budán nőtt fel zsidó családban. Túlélve a holokausztot 1963-ban vándorolt ki Ausztriába zsidó férjével. Éva visszaemlékezésében két különböző hang küzdelmét érzékelem. Az egyik a sorson való fölülemelkedés szándékának hangja, amely erős kötelességtudattal párosul. Ez az „én" arra törekszik, hogy emléket állítson az elpusztított családtagoknak. 2007-ben Éva így fogalmazott:

[9] TAKÁCS 2010, 142; BARTLETT 1985, 299.
[10] Lásd erről alább a *„Hogy származhat bármi jó a pokolból?"* c. fejezetet is.
[11] SCHACTER 1998, 284.
[12] Uo. 291.

„Amiért talán mi, a túlélők, nem tudunk az átéltek és a pótolhatatlan veszteségek miatt nyugalmat találni, az ok az lehet, hogy a mi kötelességünk lenne mentális emléket állítani azokért, akik olyan ártatlanul elpusztultak."[13]

Ennek jegyében hangsúlyozza az oktatás fontosságát. Többször elmeséli, hogyan vitatkozott évek hosszú során át Bécsben antiszemita fogorvosával. Éva érvei, egyénisége hatására az orvos megváltozott, megszabadult előítéleteitől. Szintén bizakodással tölti el Évát Ausztria régóta várt szembenézése a múlttal. Beszámol a *Todesmärsche* című filmről, amely a budapesti zsidóságnak állít emléket, közbevetve: „Megboldogult Anyukám is végigjárta 1944 novemberében 10 napon át az utat Hegyeshalomig!" Örömmel újságolja a Páva utcai Holokauszt Emlékközpont rendezvényeit, és szakadatlanul mesél, értékelve kutatásomat: „A jó ügyért érdemes és hinni kell abban, hogy a felnövő nemzedék megismerje [megismeri] a TOLERANCIA, EMBEREK – EMBEREKÉRT fogalmát."

Külön hangsúlyt kapnak Éva Izraelben élő unokái: „Minket I. megmentett a pokolból, ezért ha nem is beszélünk erről, valahogy érezzük és tudjuk, hogy a gyerekeinkkel és unokáinkkal továbbadjuk a nagy veszteség – ha ez lehetséges – »pótlását«."

A másik, újabb keletű hang a kételkedésé, a szorongásé: „Nem ismerek mást, mint a félelmet. Az 1937 körül születettek családját Hitler tette tönkre. Folytatódott Sztálinnal az 50-es években. Az unokáim az iszlám terror miatt félnek."[14]

Az idő múlásával egyre erősödik aggodalma, beszédmódja zaklatottá, ingerültté válik. Ennek két különböző, egymással összefüggő magyarázatát sejtem. Egyrészt férje súlyosodó betegsége, az évek óta tartó ápolás miatti fáradtság okozhatja, ami a házastárs iránt táplált dühvel párosul. Éva nagyszüleinek iratait férje állítólag eltűntette, Éva mindenesetre nem találja őket. De ebbe a szólamba is belecsúszik egy másik, a hála érzése. Éva abba a zsinagógába jár imádkozni, amelyet férje építtetett újjá.

Másrészt Éva egyre elkeseredettebb a magyarországi helyzet miatt. A Veritas Intézet igazgatójának, Szakály Sándornak nyilatkozata szerint az 1941-es Kamenyec Podolszkijba történő deportálás idegenrendészeti eljárás volt.[15] Márpedig Kamenyec Podolszkij Éva első, egész életét meghatározó traumája: „Négy és fél éves koromig voltam gyerek. 1941 augusztusában édesanyám szüleit és más rokonokat Kamenyec Podolszkijba vitték mint idegen

[13] GOMBOCZ 2010–2014. / Mayer Éva / Család.
[14] GOMBOCZ 2010–2014. / Mayer Éva / Emlékek.
[15] Bár ez megfelel a korabeli magyar hatóságok álláspontjának, a következmények felől nézve (mintegy 18 ezer magyar zsidó kivégzése) az ügy mégsem tekinthető csupán idegenrendészeti eljárásnak.

állampolgárságúakat."[16] 2014-ben, Szakály említett beszéde után feldúltan meséli, hogy a Rumbach zsinagógánál a családtagokat nem engedték közel egymáshoz, és emiatt nem búcsúzhattak el szeretteiktől.[17]

> „A nagyszüleimet a Pacsirtamező út 23-ból, a második emeleti lakásból vitték el 1941-ben. A ház előtt egy keki színű dzsip állt meg. Oda betették, majd onnan a Rumbach zsinagógába vitték őket. Ott gyülekeztek. A zsinagóga udvarát fa alkotmányokkal vették körül, és amikor meglátogattuk őket, nem léphettünk a közelükbe. Anyám őrjöngött. A nagymama nyújtotta a kezét utánunk, de nem érinthettük meg őket. Idegenrendészeti ügy? A történelem mocskos lehazudása zajlik ma. Nem akarok Magyarországra menni. Hova került Madách?"

Bécsben Éva nem engedi, hogy filmfelvételt készítsek, csak a hangját vehetem fel. Le sem fényképezhetem. A korábbi szép fotót, amely Évával és az unokájáról készült, visszaveszi. Nem jelenhet meg. Az unokái nevét sem engedi, hogy rögzítsem. Éva bizalmatlan, a mobilszámát senkinek nem adja meg. Egyre inkább szorong attól, hogy kétségbe vonják, ami családjával történt. „Kit érdekel mindez?" – kérdezi rezignáltan.

Éva korábban egyes szám első személyben beszélt, fontosnak tartva a múlt megörökítését az unokái részére is. 2013-ban egyes szám harmadik személyre vált. „Nem M. É., hanem egy 76 éves nő elbeszélése ez." A történelem továbbadása fontos volna, de ki fogadja be? Egyszerre el akar hallgatni és mégis feszíti a mondanivaló. A jelen történéseinek hatására a gyermekkori trauma fölerősödik, újabb részletek idéződnek fel, amelyek talán torzítanak is, hiszen korábban Éva nem említette, hogy 1941-ben járt volna a Rumbach utcai zsinagógánál. Akkoriban az óbudai elválást hangsúlyozta: „Még otthon elköszöntünk a Pacsirtamező utcai lakásban. A nagypapa bajusza nagyon szúrt, és elkezdtem nyafogni, hogy nagyon szúr a bajusza."

Utolsó találkozásunk alkalmával egy mondatban mindkét versengő hang összefut:

> „Önmagammal is harcot folytattam, hogy a megemlékezéseimet rögzítsük. A véleményem az, hogy bizonyára vannak, akik odafigyelnének, és még el is hinnék mindezt, ami velünk történt, de óvja Isten [Isten ments], hogy a sors úgy hozza, hogy mindarról, amit mi átéltünk, és amit tovább akartunk az utókornak adni,

[16] GOMBOCZ 2010–2014. / Mayer Éva / Emlékek.
[17] Éva a család magyarországi, ill. a Monarchiából származó gyökereiről: „Nagymamám Zsámbékon született, a Totisok onnan kerültek Óbudára. Nagypapa, Hoffer Jakab Galíciából való. Galícia a Monarchiához tartozott."

kételkedjenek, hogy esetleg hazugságnak vagy nevetségesnek tartsák. Ettől óvja a sors a magyar társadalmat és a túlélőket is.”

II. Módszertani megfontolások

Dolgozatomban legfontosabb forrásként az általam Magyarországon, és szerte a világon megkeresett óbudai és budai gyökerű holokauszt túlélők visszaemlékezéseire, naplóira, leveleire hagyatkozom. A források konkrét felsorolását megelőzően az oral history és a történetírás máig vitatott kapcsolatáról, illetve az ezzel kapcsolatos állásfoglalásomról lesz szó.

1. A hagyományos történetírás és az oral history kapcsolata

A hagyományos történetírás forráskritikai módszere és az oral history között mind a mai napig feszültség érzékelhető. A szóbeliséggel szembeni kritika a felvilágosodás időszakában vált hangsúlyossá, a 19. század végére pedig, az úgynevezett rankei fordulat után az írott forrásokat tartották a legmegbízhatóbbnak a történészek. Leopold von Ranke és követői szerint a forráskritika eszközeivel megírható a történelem úgy, ahogy az voltaképpen történt (*wie es eigentlich gewesen*). Ez az akadémiai megközelítés egy objektív nézőpontot feltételezve értelmezte az eseményeket, kiiktatva a tudomány eszköztárából az emberek közvetlen tapasztalatait.[18]

A 40-es évektől azonban az interjúkészítés terjedésével az oral history új lendületet vett, főleg az újságírókból lett történészek körében. Hamarosan létrehozták az első oral history központot. A kortársak visszaemlékezéseit egyelőre még csak összegyűjtötték, anélkül, hogy elemezték volna azokat. A 70-es években a történelmet alulnézetből vizsgáló kutatás jegyében fontossá vált a szubjektív tapasztalatok rögzítése, és ekkorra az elemzés is komolyabb szerepet kapott.[19]

Forráskritikai szempontból mindmáig megoszlanak a vélemények. Egyrészt az oral history célja is ellentmondásos. A hagyományos történetírás szerint a szemtanúk elbeszélései a történelem úgynevezett fehér foltjait hivatottak kitölteni. Ebből az akadémiai szemszögből a leghangsúlyosabb az oral history források hitelességének kérdése. Ugyanakkor a magukat oral history történésznek vallók is gyakran kívánatosnak tartják a források ellenőrzését.

> „Az oral-history történésznek tudnia kell, hogy az interjú alanya milyen kapcsolatban állt az eseményekkel. Mérlegelnie kell, […], hogy mi torzíthatta

[18] VÉRTESI 2002, 160; RITTER 2022, 21.
[19] RITTER 2022, 23.

> esetleg már eredeti észlelésüket. […] Mekkora az eltérés a hivatalos dokumentumokhoz képest, és vajon mivel magyarázható a mutatkozó diszkrepancia?”[20]

Vértesi Lázár szerint az emlékezet kimeríthetetlensége miatt, noha befejezetlenek maradnak az interjúk, az oral history mint az *emberléptékű történeti megismerés* nélkülözhetetlen a történelemtudomány számára.[21]

Történeti forrás vagy élettörténeti módszer?

A korábbiakhoz képest fontos szemléletváltást jelez Kőrösi Zsuzsanna és Molnár Adrienne *Titkokkal a lelkemben éltem* című, 2000-ben megjelent kiadványa, amely az 1956-ban elítéltek gyermekeivel készített interjúkat elemzi.[22] Mivel dolgozatom hasonló módszertanon alapul, röviden ismertetem a szerzők alapelveit. Kőrösi és Molnár, anélkül, hogy megemlítenék az oral history fogalmát, el akarnak szakadni a tényfeltárás korábbi kényszerétől, és nem vizsgálják az interjúalanyok által elbeszéltek hitelességét. Céljuk egy meghatározott társadalmi csoport emlékképeinek összegyűjtése, továbbá ezeknek az emlékeknek az elemzése abból a szempontból, hogy milyen hatást gyakoroltak az interjúalany identitására, és mennyire tudta az emlékező beépíteni azokat személyisége egészébe. A kötet bevezetőjében a szerzők egyértelműen leszögezik, hogy céljuk nem az egykor történtek feltárása és rekonstruálása, hiszen az interjúkat évtizedekkel az 1956-os események után vették föl, aminek következtében a tanúságtételekben a jelen (társadalmi, erkölcsi, lelki/magánéleti intellektuális) nézőpontja érvényesül. Az utólag fölidézett élmények ezért óhatatlanul keveredhetnek későbbi tapasztalatokkal, olykor akár képtelen részletekkel is. Mindennek tudatában azonban nem bírálják fölül az elmondottakat: „Ezek egymás mellett létező, relatív történetek, *hiszen nincs egyetlen érvényes történet*.”[23] Alapvetően tehát nem történeti forrásként, hanem szuverén szövegként tekintenek az interjúk során létrejött anyagra. Gyáni Gábor a könyvhöz írt előszavában a módszer mellett érvelve aláhúzza, hogy a történetírói és a szubjektív, mindennapi tapasztalaton nyugvó megközelítés közös nevezője a narrativitás. Mindkét elbeszélés a

[20] VÉRTESI 2002, 171.
[21] VÉRTESI 2002, 172.
[22] Vö. LÉNÁRD 2007, 26.
[23] KŐRÖSI – MOLNÁR 2000, 27, kiemelés: G. E.

narrativitás közegében zajlik, tehát maga a történetírói emlékezés is eredetileg személyes emlékeken nyugszik. A múltban megéltek csak fokozatosan válnak történelemmé.[24]

Kovács Éva szintén ebben az értelemben közelít az oral history kérdéséhez *A narratív módszertanok politikája* című tanulmányában, ahol összeveti egymással az oral history és az élettörténeti módszer (németül *Biographieforschung*) kutatási stratégiáit. A két megközelítés közötti közös nevező a személyes emlékezet bevonása interjúk készítésével. Míg azonban az oral history továbbra is az interdiszciplinaritáson alapul, és történeti forrásnak tekinti az élettörténeti elbeszélést, addig a narratív biográfia önálló, kvalitatív szociológiai módszer. Rosenthal narratív interjúinak elbeszélője saját maga konstruálja, alakítja életrajzát, nem törekszik az ún. történeti valóság rekonstruálására. „E módszer szerint az élettörténet, az emlékezés és az identitás (az önbemutatás) egymással szorosan összefonódó fogalmak."[25] A tanúságtételeknek köszönhetően mások számára mélyebben átélhetővé váltak többek között a vészkorszak személyes emlékei is, aminek hatására múzeumok, archívumok, egyetemek sokasága fogadta be a felvételeket.

Ego-dokumentumok feldolgozása

Mi a jelentősége az ego-dokumentumoknak mint történeti forrásoknak? Gyáni szerint a három ide sorolható műfaj, a napló, a memoár és a levél úgynevezett történetírói haszna eltérő. A napló Gyáni szerint a „a történelem szubjektív igazságát leghívebben képviselő történeti forrás", hiszen a napló írója saját magának ír jelen időben, ami nélkülözi a meggyőzés, a megfelelés szándékát. Az ego-dokumentumok másik két műfaja, a memoár és a levél azonban egyaránt hordozhatja ezeket a narratív elemeket.[26]

Kutatásom során több túlélő fiatalkori naplója is a kezembe került. Ezeket alább a *Kutatási szempontok és források* című fejezetben ismertetem részletesebben.

[24] KŐRÖSI – MOLNÁR 2000, 12.
[25] KOVÁCS 2011, 5.
[26] GYÁNI 2019.

2. Az interjúzás módszere

A Rosenthal-féle narratív interjú fő ismérvei

Az alábbiakban a Rosenthal (1995) által kidolgozott narratív élettörténeti interjú alapelveit vázolom föl röviden.

Az oral history és az interjú mint történelemkutatási módszer újraértelmezésére, amint föntebb már említődött, a 70-es években, az élettörténet kutatás felélénkülése során tettek kísérletet.[27] Ebben a keretben élettörténet, emlékezés és identitás egymással összefüggő fogalmaknak tekintendők.

A Rosenthal-féle módszer alapelve, hogy a narratív élettörténeti interjú során az elbeszélő maga strukturálhatja élettörténetének elbeszélését, aminek következtében a létrejövő szöveg egyidejűleg hordozza a felidézett múltat és a jelen perspektíváját.[28] Vajda Júlia megfogalmazása szerint a narratív interjú során „arra törekszünk, hogy interjúalanyunkat »visszavigyük« az egykori élmény közelébe, hogy a szövegben az egykori perspektíva is minél inkább fellelhető legyen."[29] Ez azért lényeges, mert csak az egykori esemény elbeszélése által nyílhat a túlélőnek lehetősége arra, hogy múltját újra konstruálva megalkossa a megélt identitáson (*erlebte Identität*) túllépve az úgynevezett elbeszélt identitást (*erzählte Identität*).[30] Az elbeszélt identitás mint újrakonstruált narratív identitás a múlt átértelmezésével helyreállíthatja a személy megrendült összhangját. Rosenthal kiemeli, hogy már egy-két narratív életút interjú is elindíthat egy gyógyító folyamatot.[31]

Ideális esetben egy hosszadalmas kognitív feldolgozás keretében történik a traumatikus élmény fokozatos beillesztése az élettörténeti narratívába. A Vészkorszakot, illetve egyéb traumát követően a megsebzett egyénnek rendszerint nem áll rendelkezésére nyelvi eszköztár a történések elmondásához. A trauma ugyanis általában megtöri az egyén élettörténetét, mintegy lyukat alkotva abban, aminek következtében megszakad a korábbi folytonos narratíva. A traumatikus élmények főképp nonverbális szinten, töredékekben tárolódnak. Kedvező

[27] SCHÜTZE 1983; ROSENTHAL 1989; KOVÁCS 2007.
[28] ROSENTHAL 1995; KOVÁCS – VAJDA 2002, 29.
[29] KOVÁCS – VAJDA 2002, 30.
[30] ROSENTHAL 1995; ROSENTHAL 2013.
[31] Dan Bar-On hasonló tapasztalatokról számolt be. Beszámolója szerint rendkívül pozitív hatása volt a trauma-feldolgozás folyamatára annak, hogy a holokauszt túlélők leszármazottai és a náci bűnösök leszármazottai dialógus csoportokban mesélték el egymásnak élettörténetüket. Ugyanezt a módszert alkalmazta nemrégiben végzett munkája során, amikor a dialógus csoportokba palesztin, izraeli, dél-afrikai és észak-írországi résztvevőket ültetett össze (BAR-ON 1999).

körülmények között, illetve terápia során azután a traumatikus élmény egyre több eleme tudatosul, és szerencsés esetben lassan megfogalmazódhat, létrejöhet egy új narratíva.

A narratív interjú technika szakaszai

A továbbiakban a narratív interjú technika fő szakaszait ismertetem röviden, összevetve azokat saját, úgynevezett első interjúzási korszakom módszereivel.

A) Kapcsolatfelvétel

Az élettörténeti elbeszélés során szokatlan beszélgetésre készülünk. Arra törekszünk, hogy interjúalanyunk minél szabadabban formálhassa meg elbeszélését, ezért már előre körvonalaznunk kell, hogy több órás találkozásról van szó. A témát szintén megjelöljük az első találkozást megelőzően.

B) A narratíva két része

A szigorú értelemben vett narratív interjú szerkezete két részre osztható. Az első a főnarratíva, amelynek során az élettörténetét elbeszélőt nem szakíthatjuk meg, legfeljebb nonverbális módon, biztató tekintetünkkel kísérhetjük a történetszövés folyamatában. Eközben folyamatosan jegyzeteljük akár szó szerint azokat az eseményeket és utalásokat, amelyekről sejtjük, hogy csak csírájában említette őket.

A második az utánakérdezés szakasza, amikor korábbi jegyzeteink alapján, sorrendben teszünk föl kérdéseket a hiányzó, illetve az alaposabb kifejtésre váró részletekre vonatkozóan. Őrizkednünk kell azonban a kiegészítendő, az úgynevezett W-kérdésektől: hol, mikor, kivel (W-Fragen: *Wo? Wann? Warum?*).

C) A hiányzó adatok, részletek rögzítése

A narratív interjú után a még hiányzó életrajzi és egyéb adatokra, illetve olyan eseményekre kérdezünk, amelyek sem a főnarratíva, sem az utánakérdezés során nem kerültek szóba. Ezt a szakaszt külön egységként kell kezelnünk az értelmezés során.

3. Saját interjúim módszertana

2004 óta hozzávetőleg 45 óbudai és budai gyökerű holokauszt túlélővel készítettem interjút. Eközben számos további, jobbára idős korú, a Soá után árván maradt emlékezőt is fölkerestem.

Az eltelt harminc év kutatómunkája módszertanilag két szakaszra bontható. Az első, durván 33 interjút diktafonnal készítettem. Ezeket a felvételeket, amelyek először a *Megkésett iskolai találkozó* című CD-ROM-on jelentek meg, a narratív interjú technika módosított változatainak tekintem, ugyanis a főnarratíva során szigorúan figyeltem arra, hogy az interjú kezdetén föltett kérdés elhangzása után engedjem szabadon mesélni az emlékezőt. Bármennyire is nehezemre esett, nem szakítottam meg az elbeszélést, miközben igyekeztem mimikámmal és más nonverbális jelzésekkel érzékeltetni valóban őszinte érdeklődésemet. A szüneteket, elakadásokat kivárva jegyzeteltem, gyakran szó szerint idézve a hallottakat, kérdőjelet téve azokhoz a részekhez, amelyek homályosak maradtak, de érezhetően fontos tartalmat rejtegettek. A főnarratíva után (kb. fél–másfél óra) szünetet tartottunk. Ezután következett az utánakérdezés szakasza. Ennek során a narratív interjúhoz képest kevésbé szigorú szabályok szerint tettem föl kérdéseimet, az úgynevezett W-kérdések tudatos kerülése nem volt jellemző. Ugyanakkor általában szó szerint idézve kértem az emlékezőt, hogy meséljen bővebben egy-egy részletről, segítve őt a történetszövés folyamatában. A módszertanilag második időszakaszomban olykor videófelvételt is készítettem, és erősebben elszakadtam az eredeti narratív technikától, gyakrabban belekérdezve a folyamatos elbeszélésbe. Ezeknek a korábbiakhoz képest szaggatottabb technikával készített interjúknak során precízebb adatok birtokába kerültem ugyan, de nem mindig sikerült közel kerülni a beszélőhöz. Másrészről ekkor jóval több videóinterjú született, melyek közül néhány kísérleti jellegűnek nevezhető. Az egyik felvételen interjúalanyom, akivel korábban már többször, részben Izraelben, részben Budapesten is beszélgettem, egyáltalán nem szólal meg; hosszú időn át csak azt filmezem, ahogy a számára nagyon fontos helyszínekre visszatérve csöndben figyeli az egykori gyermekkori teret: a budai zsinagógának azt a részét például, ahol apja számára állíttatott emléktáblát, és amely számára az emlékezés, a gyász helye, mivel a munkaszolgálatba elvitt férfi nem tért haza többé. Néhány méterrel arrébb az üres női karzatot nézi, ahol valamikor kislányként ült, és a híres kántort hallgatta. Az eredeti helyszín közös megkeresését követően újra összeültünk egy-egy bensőséges helyszínen, ahol emlékezőm olyan mély részleteket is elmondott családja traumáiról, amelyek korábban szóba sem kerültek. A beszélgetés során úgy érzékeltem, hogy az idősödő asszony gyógyulási folyamaton ment keresztül. A korábbiakhoz képest jóval felszabadultabban, derűsebben köszönt el tőlem. További, fiatalkori emlékeket

előidéző helyszín a Bécsi úti izraelita temető volt, ahova több óbudai/budai származású idős túlélővel ellátogattunk. Itt természetes módon tárultak föl az akár két évszázadot is felölelő családtörténeti, hitközségi, iskolatársi összefonódások.

A kapcsolatfelvétel során rendszerint előre tisztáztam, hogy interjúalanyomat gyermekkori, szorosabban iskolás kori élményeiről szeretném meghallgatni. Arra is kértem az emlékezőt, hogy készítse elő azokat a fényképeket, osztályképeket, bizonyítványokat, egyéb iratokat, amelyek életének ehhez a korszakához kapcsolódnak. Interjúim középpontban tehát nem az egész élettörténet, hanem annak egy kiemelt szakasza állt, amely körül azonban a kisgyermekkor emlékei és a későbbi kirekesztés, üldöztetés, majd a Vészkorszak utáni időszak eseményei is kibomlottak.

Az interjú kezdetén, olykor pedig, ha interjúalanyom már türelmetlenül várta a beszélgetést, akkor annak utolsó részében minden alkalommal rögzítettem az elbeszélő születéskori eredeti és magyarosított nevét a magyarosítás időpontjával együtt, asszonyoknál pedig az illető férjezett nevét. Ezen kívül jelöltem az emlékező foglalkozását, szüleinek, szülei testvéreinek, mindkét ági nagyszüleinek nevét, azok születési helyét, lehetőleg azt is tisztázva, hogy a felmenők mikor és honnan települtek Magyarországra. Mivel holokauszt-túlélőkkel beszéltem, a család áldozatainak nevét, haláluknak helyszínét, idejét és (feltételezett) okát is megjelöltem. Ezek az adatok érzékenyen érintették a túlélőket, hiszen a családtagok nagyobb része a Soá áldozataként halt meg. Az elővett családi és egyéb fotók, dokumentumok, tárgyak sokszor újabb emlékeket hívtak elő az emlékezőkben, ezért rendszerint egy további találkozóra is sor került. Mivel az előkerült iskolai képek, osztályképek, cserkészcsoportok fényképein a nevek azonosítása hosszabb időt vett igénybe, ezeket az összegyűjtött adatokat a külföldön élőkhöz hasonlóan a magyarországiak is elektronikusan küldték el utólag saját maguk vagy családtagjaik segítségével. Az iskoláskori emlékekre gyakran rátelepedtek a vészkorszak fájdalmai, így nehezen sikerült fölidézni az eltemetett eseményeket. A nevek azonosítása, a közös emlékek felidézése azonban gyakran a kollektív emlékezet kapuit is kitárta.

Speciális esetek

Kutatómunkám során több váratlan meglepetés ért. Előfordult, hogy egy-egy emlékező nem vállalta saját nevének közlését, sőt, egy asszony, akivel órákon át, több alkalommal is interjúztam és elkészítettem a hangfelvétel leiratát, egy atrocitás miatt mégis teljes egészében visszavonta emlékeit.

A visszaemlékezések rendszerezésének szempontjai

Legfontosabb támpontként a korábban már említett elvet tartottam szem előtt: nem a tényekre, hanem a megéltekre, a személyes történetekre összpontosítok.

A munka gerincét alkotó interjúszövegek helyenként ellentmondó részleteit nem ütköztettem, hanem egymás mellé rendeltem. (Ilyen közös, traumatikus élmény a túlélők elbeszélésében az óbudai Baron család története. A tragédia bizonyos mozzanatai nem egyeznek, ami azonban nem von le semmit a szövegek hitelességéből.) Ugyanazon család különböző tagjai is olykor egy-egy részletet másként őriztek meg.

Tematikus csomópontok

Az emlékezők szövegeit szó szerint rögzítettem, helyenként a nonverbális jelekre is utalva, de nem olyan következetesen, mint a narratív interjú esetében.

Az elmondottakat tematikusan rendeztem: családi adatok, az adott iskolai évfolyam megjelölése, az osztálytársak rekonstruált neve az osztályképek alapján, az eredeti otthonhoz, az iskolákhoz, a zsinagógához, üzletekhez, a csillagos házakhoz, a gettóhoz, a deportáláshoz, a visszatéréshez kapcsolódó emlékek.

A fényképek segítsége

Az archív és a jelenkori fényképek (az egykori Zichy utca[32], Lajos utca, Mókus utca, a Polgár tér stb. felvételei, az óbudai zsinagóga egykori és újabb képei, a sváb és zsidó üzletek, a temetők), az osztályképek, az emlékezők és családtagjaiknak arcképei egyaránt segítettek az emlékek felidézésében.

A továbbiakban az eddig körvonalazott forrástípusokat részletesen ismertetem.

[32] BTM, Kiscelli Múzeum: A Zichy utca a Mókus utca felől, 1942. *Fotómelléklet* 1.

III. Kutatási szempontok és források

Az eddig kifejtettek alapján az oral history, tehát a szemtanúként elbeszélt történelem és a forrásokra támaszkodó történetírás között nem feszül áthidalhatatlan ellentmondás. Az alábbiakban mindazokat a forrástípusokat áttekintem, amelyeket a téma kutatása folyamán a sokhangú történelem jegyében felhasználtam.

1. Forrástípusok

A) Levéltári iratok, családi tulajdonú iratok, dokumentumok

B) Visszaemlékezések (oral history)

C) Ego-dokumentumok: naplók, levelek, levelezőlapok

D) Múzeumok fényképei, családi tulajdonban lévő fényképek, osztályképek stb.

E) Iskolai értesítők

A) Elsődleges levéltári iratok, családi tulajdonban lévő iratok, dokumentumok

A levéltárak[33] töredékesen megmaradt iratai egy-egy mozaikdarabot képeznek a múltfelidézésben. Központi helyet töltenek be ezek között a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár forrásai, amelyek mindvégig útmutatóak voltak a kutatás során.[34]

Szintén a Magyar Zsidó Levéltár tart nyilván egy olyan épségben maradt kéziratot, amely az óbudai Falus (Fried) család Rabinek ágához kapcsolódik.[35]

Budapest Főváros Levéltárának (BFL) köszönhetően sikerült hozzájutni a vizsgált zsidó elemi iskolák egy-egy osztályának 1944-ből származó névlistájához, majd az 1945 utáni összevont

[33] Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Budapesti Történeti Múzeum (BTM), Budapest Főváros Levéltára (BFL), Magyar Nyelvterületről Származó Zsidóság Múzeuma, Cfat.

[34] Példaként említendő az Óbudai Hitközség anyagán belül az *Oktatási Ügyek* részeként egy 1854-ben kelt bizonyítvány a *Normalschule*ból, MZsL, XIV-B-III, V.73.42, valamint az 1920-ban újra nyílt Izraelita Népiskola Chanuka ünnepélyének műsora 1943-ból, ahol részben interjúalanyaim neve is szerepel, MZsL, XIV-B-III, T.77.149. Itt szeretném megköszönni Toronyi Zsuzsannának, hogy ezekre az értékes iratokra felhívta a figyelmemet.

[35] GOMBOCZ 2010–2014. / Dokumentumok / Kéziratok 183. Rabinek Lajos levele az Óbudai Chevra Kadisának 1938-ból, MZsL, XIV-B-I-5, T.77.152. A megtalált dokumentummal rendkívüli örömöt okoztam az egyik leszármazottnak, Falus (Fried) Gabinak.

osztályok névsorához, és egyéb kézzel, illetve géppel írott kimutatásaihoz.[36] Egy családkutató közbenjárására előkerült az a Magyar Zsidó Hitközség (Szertartási Osztály) által őrzött születési anyakönyvi kivonat, amelynek megszerzése egy Izraelben élő idős férfi számára volt kulcsfontosságú, hiszen neki, ahogy sok túlélő társának, egyetlen fényképe, irata sem maradt a múltból.

A háború előtti és utáni időszakból egyaránt előkerültek értékes családi iratok az emlékezők fiókjaiból: születési anyakönyvek, bizonyítványok, meghívók bármicvára, bátmicvára, esküvőre, chanukára stb.[37] Fontos kortörténeti irat az az Izraelben ajándékba kapott három példányban készült kézírásos összeírási lista a háztartás tárgyairól, amelyet egy budai házmester ellenőrzött és írt alá 1944-ben.[38]

B) Visszaemlékezések

A levéltári források feltárásán kívül legfontosabb törekvésem a túlélők visszaemlékezéseinek minél hitelesebb összegyűjtése volt. Célom az elbeszélt történelem rögzítése, amelynek keretében nem a történelmi adatokhoz, hanem a túlélők narrációjához való hűség a mérvadó. Ennélfogva az interjúkat elsősorban *szövegnek***,** nem pedig történeti forrásnak tekintem. A visszaemlékezéseket nem kívánom összemérni a hagyományos történetírás által feltételezett történeti valósággal vagy igazsággal. A történetírói objektivitást fetisizáló, mindenek felett állónak tartó megközelítés helyett a pluralitás történelmének híveként a szubjektív történelem dokumentálását önmagáért is nélkülözhetetlennek tartom.[39]

C) Ego-dokumentumok

Naplók

A budai és óbudai zsidó iskolások összegyűjtött anyagán belül a legértékesebb Steiner József Endre korabeli, 1942 szukkóttól ’43 februárjáig vezetett iskolai naplója, amelyet az idős

[36] Pl. a Zsigmond utca 49. szám alatti Budai Izraelita népiskola háromoldalas kimutatása az 1946/47 évről. Itt megtudhatjuk, hogy egyetlen osztály működik csak, a tanulók 50 %-a félárva, valamint, hogy szintén 50 %-uk a M.C.Sz. [Magyar Cionista Szövetség] Sómér mozgalmának tagjai stb.) BFL, Budai Izraelita Népiskola VIII / 313 1944–47

[37] Pl. a Pesti Izraelita Hitközség Alapítványi Fiúárvaház meghívója 1955 novemberében H. Tamás bármicvájára Személyiségvédelmi okokból az adatközlők vezetéknevének csak a kezdőbetűjét adom meg. Kivételt teszek viszont azokkal, akik visszaemlékezéseiket már nyomtatásban vagy a többször idézett CD-ROM-on, illetve weblapon saját nevük alatt közzétették.

[38] *Fotómelléklet* 2.

[39] Vö. GYÁNI 1997, 27–28.

emlékező Ausztráliából juttatott el számomra. A Zichy utcai elemi iskolai kisdiák egyik megrendítő bejegyzése 1942. november 24-ről *Váratlan vendégség* címen az igazgató úr, Weisz Béla váratlan távollétével kapcsolatos. „Az igazgató úrnak hazafias kötelességet kell teljesítenie."[40] A kilenc éves elemista visszavárja őt, nem tudva, hogy szeretett tanítóját munkaszolgálatra kötelezték, és nem fog többé visszatérni.

A szerző másik, 1944 október 15-ét megörökítő, izgalmas, helyenként groteszk részleteket tartalmazó beszámolója évtizedekkel később született, így inkább memoárnak tekinthető.

Ma is szórakoztató olvasmányt nyújtanak a cserkésztáborbeli őrsi naplók, amelyek legtöbbször ironikus hangvételben számolnak be a tábori eseményekről, például a csendőrök váratlan megjelenéséről az adott helyszínen. A 311-es Vörösmarty cserkészcsapat Bagoly őrsének 1943. április 22–23-án készült héber feliratú *Pészách Hágádá*-jában szellemes rajzok érzékeltetik a zsidó vallással szembeni félig komoly, félig humoros hozzáállást.[41] A Pészáh túra tábori körülményekre aktualizált széder estéjének leírása során az afikománt *zugkajának* nevezik, amelyet valaki a G.H., azaz a tábor gazdasági hivatala elől rejt el. A tíz csapás rajzokkal kiegészített fölsorolásánál a 3-ikat a *csendőrök,* a 6-ikat a *csípések,* a 8-ikat a *G.H.* képezi. A naplókban érdekesen keverednek a héber és a magyar betűk. A szépen ábrázolt széder tál ételeinek nevénél a tojás, máshol a kaja szó szerepel héber betűvel. Az őrsi naplók idővel nyomtatásban is megjelentek.[42]

[40] GOMBOCZ 2010–2014. / Steiner József Endre / Dokumentumok 208. Steiner József Endre naplója. 1942–43.
[41] Mára számos olyan, a II. világháború után közvetlenül keletkezett tanúvallomásról, gyerek- és felnőtt rajzról, versről stb. tudunk, amely egy-egy túlélő fiókjából, olykor pedig múzeumi gyűjteményből került elő. Átfogó elemzést érdemelnének a Vészkorszak után közvetlenül megszólaló magyarországi szemtanúk művészi alkotásai, amelyek azonban a közelmúltig sem kaptak elég figyelmet. Ezek közé tartozik az a 36 grafika, amely 1945 és 1948 között született, és 2023-ban, a *Szemtanúk. Traumaábrázolások a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteményében* címmel a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár kiadványaként jelent meg. A kötet szerkesztője, Farkas Zsófia határtárgyaknak nevezi e grafikai műveket, amelyek a háború után kerültek a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteményébe. A grafikák egyszerre képviselnek képzőművészeti alkotásokat, történeti dokumentumokat és tanúvallomásokat. Közös bennük, hogy a grafikus ábrázolásnak köszönhetően képregényszerűen mesélik el a szemtanúk személyes Soá-történeteit. (Ezek a korai reflexiók egyszersmind megkérdőjelezik a Soá utáni csend korábbi mítoszát.) Toronyi Zsuzsanna a kötet egyik szerzőjeként hasonló módon tulajdonít egyedülálló értéket a művészet határait súroló DEGOB (Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság) Jegyzőkönyvek korai tanúvallomásainak. Vö. Szemtanúk és traumaábrázolások – Farkas Zsófia, K. Horváth Zsolt és Toronyi Zsuzsanna beszélgetése. 2024.03.20. https://litera.hu/magazin/osszeallitas/szemtanuk-es-traumaabrazolasok-farkas-zsofia-k-horvath-zsolt-es-toronyi-zsuzsan-na-beszelgetese.html.
[42] GERŐ – FORGÁCSNÉ DÉNES 2022, 56–66.

Levelek, levelezőlapok

Különösen fontos kordokumentumok a Bécsi úti halálmenetből küldött, dátumozott levelezőlapok, amelyeket az egyik árván maradt túlélő bocsátott rendelkezésemre.[43] További, az otthoni családtagoktól pénzt kérő levelezőlapok kerültek elő az egyik munkaszolgálatot teljesítő férfi életben maradt, Izraelben élő feleségének köszönhetően.[44]

D) Fényképek

Ide kapcsolódnak azok az osztályképek, családi képek, épületekről készült felvételek stb., amelyek a csodával határos módon őrződtek meg az interjúalanyok családjában. Ezeket mindvégig tudatosan gyűjtöttem a túlélőkkel folytatott beszélgetések, levelezés során, hiszen a múlt megőrzésének egyik legfajsúlyosabb lehetősége a nevek megmentése az utókor számára. Kiváló alkalmat adnak erre a csoportképek, iskolai osztályképek, amelyeket sem a könyvtárak, sem a levéltárak nem gyűjtenek szisztematikusan. Múltfeltárási munkám során számos osztályfényképet sikerült felkutatni az Óbudai Izraelita Elemi Iskola 1924/25-ös tanévétől az 1942/43-as tanévig terjedő időszak különböző évfolyamaiból, majd 1945 után már csak a 47/48-as évből, a Budai Izraelita Népiskola túlélő árváiról. Az arcokhoz tartozó neveket hosszas folyamat során próbáltuk a túlélőkkel és leszármazottaikkal több-kevesebb sikerrel azonosítani. Egy izraeli, időközben meghalt asszonnyal folytatott levelezés során került elő az az 1929/30-as tanévben készült osztálykép az Óbudai Izraelita Elemi Iskolából, amelynek 3-ik osztályos névsora az egyetlen hozzáférhető Óbudai Izraelita Elemi Iskolai Értesítőben hiánytalanul szerepel. Az emlékezés és a dokumentumokra támaszkodó kutatás szerencsés találkozása valósulhatott meg itt.[45] Az osztályképeken kívül az óbudai zsidó óvodáról is előkerültek felvételek. Kuriózumot képeznek egy fényképésznek készülő fiatal zsidó nő Óbudán készült fotói a háború utáni Óbudáról, amelyekhez a család izraeli utódain keresztül jutottam hozzá.

Értékes, külön részletes elemzést érdemlő az egyik 1944-ben készült, eredetileg valószínűleg szándékosan beállított csoportkép, amely személyes és egyben történeti dokumentumként időközben bejárta a fél világot. A budai gyökerű tulajdonos magyarázata alapján a Nagyszombat utca 6. szám alatti csillagos házban készült fotón a név szerint felidézett zsidó gyerekek (közeli barátok) szíve fölött egy-egy elmosódó, egykor sárga csillag nyoma látható.

[43] Pl. GOMBOCZ 2010–2014. / Kramer Vera / Dokumentumnok 204–205.
[44] Ezekről részletesen lesz szó a „Hogy származhat bármi jó a pokolból?" című fejezetben.
[45] GOMBOCZ 2010–2014. / Fotógaléria / Osztályképek 112; Uo. Dokumentumok / Nyomtatványok / Az Óbudai Izraelita Elemi Iskola Értesítője. 1920–1930.

Az emlékező szerint a történelmi helyzet súlyossá válása miatt retusálták a megkülönböztető jeleket.[46] A részletek kiderítése ma már szinte lehetetlen.

Szintén sikerült megszerezni az emlékezők jóvoltából az 1945 előtti és utáni időszakból a túlélő zsidó cserkészek különleges tábori fotóinak másolatát. A Soá utáni újrakezdéshez kapcsolódnak az egykori Zichy utcai iskola dísztermében készült unikális felvételek egy purimi[47] és egy chanukai[48] színdarabról a jelmezbe öltözött (fél)árva gyerekek szereplésével 1948-ból és 1949-ből. További érdekesség egy 1956-ban készült csoportkép, amelyen Rákoskeresztúron, a zsidó temetőben a Zichy utcai árvaház növendékei díszsort állnak. A Pesti Izraelita Hitközség (PIH) Fiúárvaháza 1952-ben költözött át kényszerűségből a pesti oldalról az Óbudai Izraelita Elemi Iskola egykori, a pestihez képest sokkal szerényebb épületébe.[49]

Azok számára, akik a vészkorszak következtében szinte mindenüket elvesztették, a BTM Kiscelli Múzeumának fényképgyűjteményéből próbáltam megkeresni olyan épületeket, amelyek az emlékezők egykori otthonát, üzleteiket, lakóhelyük környékét ábrázolják. Mindezek kapaszkodót jelentettek az emlékezésben.[50]

E) Iskolai értesítők

A kutatás további lényeges forrását az iskolai értesítők képezik, amelyek a magyar könyvészet mostohagyermekeiként sokáig nem kaptak elég figyelmet, noha egyértelmű, hogy nélkülözhetetlenek az oktatástörténet és a művelődéstörténet számára.[51] A jelenlegi téma szempontjából szintén fontos forrásnak tekinthetőek, mivel részletesen tudósítanak az iskola belső életéről, az adott év történetéről, a tanulók érdemjegyeiről, sőt, beszámolnak a használatos tankönyvekről, továbbá sokszor a tanterveket is közreadják.

A Zichy utcai zsidó elemi iskoláról csupán egyetlen értesítő jelent meg, illetve maradt fenn. Ezt Weisz Béla igazgató az iskola 10-ik évfordulója alkalmából 1930-ban állította össze. Az Óbudai Izraelita Elemi Iskola föntebb már említett Értesítője többek között közli az 1929–30-as iskolai

[46] GOMBOCZ 2010–2014. / Mayer Éva / Fotógaléria 86, illetve a dolgozat végén: *Fotómelléklet* 3.
[47] GOMBOCZ 2010–2014. / Fotógaléria; illetve a dolgozat végén: *Fotómelléklet* 4.
[48] GOMBOCZ 2010–2014. / Fotógaléria; illetve a dolgozat végén: *Fotómelléklet* 5.
[49] Lásd erről alább *Az Óbudai Izraelita Elemi Iskola a magyarországi zsidó oktatás összefüggésében* című fejezetet.
[50] Ezekről a fotókról alább *Az Óbudai Izraelita Elemi Iskola a magyarországi zsidó oktatás összefüggésében* című fejezetben ugyancsak lesz még szó.
[51] ISPÁNOVICS CSAPÓ 2011, 94.

év tanítóinak nevét és azok feladatkörét, a négy osztály tanulóinak nevét, valamint statisztikai kimutatást is tartalmaz az iskolába 1920 és 1929 között beírt tanulókról.[52]

A Budai Izraelita Népiskola értesítői ugyancsak fontos támaszul szolgáltak. Az 1928–1938-ig terjedő időszakra vonatkozó értesítő a III-ik kerületi tanulók nevét külön fölsorolja. Ide azok a diákok jártak, akiket szerencsés módon részben sikerült megtalálnom Budapesten, Bécsben és Izraelben a 2000 utáni időszakban.[53]

Az említett iskolák történetéről *A magyarországi zsidó oktatásügy rövid áttekintése a dualizmus korától az államosításig* című fejezetben további részletek olvashatók.

2. Egyéb kiadványok

1875-től jelent meg az *Izraelita Tanügyi Értesítő* (ITÉ), amely az Izraelita Tanítóképző Intézet kiadványa volt, és többek között a Magyarországon létező összes zsidó iskola értesítőjének hosszabb-rövidebb foglalatát is tartalmazta. Ugyanitt a zsidó iskolák, így az óbudai elemi iskola tanárai is rendszeresen publikáltak.

Az *Óbudai Izraelita Hitközségi Értesítő* egyetlen, 1927. évi évfolyamának első három száma sok érdekességet közöl az óbudai elemi iskolára, a zsinagógában berendezendő Óbudai Zsidó Múzeumra, még felállítandó zsidó óvodára, a zsidó ünnepekre stb. vonatkozóan.

Igen informatívak továbbá a hitközségek évi jelentései, így az adott témában az Óbudai Izraelita Hitközség jelentései.

Felhasználtam a két világháború között megjelent zsidó sajtóorgánumoknak (*Egyenlőség*, *Magyar Zsidó Szemle*, évkönyvek, pl. *Ararát*, csapatújságok, pl. *Fáklya*) azon részleteit, amelyek a Budai 311-es számú Vörösmarty cserkészcsapatra vonatkoznak.

Ide tartoznak a budai zsidó cserkészekre vonatkozó, könyvtárakban őrzött cserkészújságok, jubileumi kiadványok.

[52] WEISZ 1930.
[53] BARTA 1938. Vö. GOMBOCZ 2010–2014. / Budai zsidó iskolások / Értesítő.

Különleges példaként említhető egy, az Izraelita Tanügyi Értesítő 68. évfolyamának 1943-as, 10-ik számában megjelent híradás, amely az Óbudai Izraelita Elemi Iskola neves igazgatójának, Weisz Bélának emelkedett hangú nekrológját tartalmazza kollégája, Vándor Andor tollából.[54]

[54] Mindkettőjük személyéről lásd alább *Az Óbudai Izraelita Elemi Iskola a magyarországi zsidó oktatás összefüggésében* c. fejezetet. VÁNDOR Andor: Weisz Béla [nekrológ]: „Még előttünk van szikár alakja. Még látjuk szelíd, bánatos mosolyát, mellyel örök búcsút int kartársainak, tanítványainak, iskolájának. Még látjuk magunk előtt, amint átszellemült áhítattal megcsókolja a mezuzát, és gyors léptekkel elindul...
Elindult gyorsan, pontosan, a kötelességteljesítés mezejére, tanítóhoz illő pontossággal. Elindult, hogy soha többé ne térjen vissza azokhoz, akiket szeretett, akik őt szerették, elindult a halhatatlanság felé.
Peszach félünnepének első napján jött a lesújtó hír. Öreg postás bácsi kezében a vöröskeresztes levél, meleg tekintetében a részvét sugárzása. Megszólalt az ajtó csengője... egy pillanat... és egy boldog vár, egy boldog családi tűzhely, melynek lakói derűs reménykedéssel, bizakodó hittel várják haza a férjet, az apát, a testvért, ez a boldog vár pillanatok alatt romokban hever. Megdördült az ég és megnyílt a föld... Szörnyű a pusztulás. Nincs többé férj, nincs többé apa, csak irtóztatóan földre sújtott bánatos özvegy és két szomorú kis árva.
Nem! Nem hisszük, hogy igaz lehet e vészes hír. Napokig és még ma sem tudunk belenyugodni abba a rideg szűkszavú értesítésbe, mely hírül hozta elmúlását onnan távolról, ahol a könyörtelen Halál kaszájával aratja a fiatal életek hosszú, hosszú sorát válogatás nélkül.
40 éves fiatal életét, mint a többi mártírhősök az áldozati oltárra helyezte és íme elfogadtatott.
„1943. április 1-én meghalt és ott el is temették."
40 évet élt. Élete nyitott könyv volt, melyet a kérlelhetetlen végzet könyörtelenül becsukott.
1903-ban született Óbudán és itt is nevelkedett. A patinásan régi Óbudának ódon levegőjét szívta magába és maga is úgy érezte, hogy elválaszthatatlan része annak, amit Óbudának neveznek. Korán árvaságra jutott, özvegyen maradt édesanyja nevelte nagy gondok közepette, hogy majdan öregségére támasza legyen. Weisz Béla maradéktalanul eleget tett a tórabeli parancsnak, a szülők iránti tiszteletnek. Gyermek ne szeressen jobban édesanyát, mint ahogy ő szerette. Bár egyszerű zsidó családból származott, önmaga mélyen vallásos, sőt több, fanatikus megalkuvást nem ismerő rajongója volt hitünknek. Kann Sámuel, a hírneves óbudai dájon volt mestere, aki mélyen beleoltotta – mint a kertész a vad csemetébe a nemesítő rügyet – az Istenfélelmet és a tudásvággyal párosult jámbor vallásosságot.
A templom volt második otthona. Az ősi zsinagóga ódon falai mágnesként vonzották és amikor kinyílt annak kapuja, lettlégyen az kora hajnalban, vagy késő éjszaka, sohasem hiányzott onnan. Szinte tartozéka volt a templomnak, melyet nélküle nem lehetett elképzelni.
Megosztotta magát a templom és az iskola között. Békés, jámbor, türelmes lelke megpihent e megszentelt falak között és öregesen visszavonult, zárkózott természete itt bontakozott ki igazán. Az iskola, a gyermekzsivaj és a templom voltak az ő éltető elemei.
Iskolánkban – melynek 22 éven át tanítója és 15 éven át egyben igazgatója is volt – hirtelen és félelmetesen elült a gyermekzsivaj, amikor a borzalmas és elhihetetlen hír megérkezett. Lehetetlen, hogy ő már nem magyaráz többé és nem simogatja meg a könyvük, irkájuk fölé hajoló apró fejeket. És mégis, a valóság nagyon, nagyon fájdalmas. Csacsogó gyermekszájak nem várják már többé tőle a feleletet és nem fogják többé kezét, ruháját pajkos, csintalan kis kezek.
Nem látjuk többé ide-oda sietős törékeny alakját. Mert mindig sietett, csak gyorsan, gyorsan... Mintha megérezte volna, hogy életének rúgója ily korán fog elpusztulni... Hogy kevés az idő, minden percet ki kell használni.
Jóságos szívű Tanító bácsi volt. A végtelenségig türelmes lelke nem fogta föl a rosszat, aminthogy tanítványain is mindig csak a jót kereste és azt meg is találta.
Megtestesítője volt a hilléli felebaráti szeretetnek. A toprongyos templomi koldus épúgy, mint a szülőtlen árva, vagy a bajbajutott szegény egyformán gondját képezte. A segíteni akarás volt életének egyetlen célja. Ez a felebaráti szeretet és segítőkészség hatotta át a kartársi együttműködésben is. Lázongástól mentes, békés lelkületét a tényekbe való maradéktalan belenyugvás jellemezte és szinte élő konzervativizmusa az Istenben való bizalomnak sziklaszilárd hordozójává tette.
Mélyen vallásos lelkét minden vonzotta, ami zsidóságával kapcsolatos volt. Feltárta az ősi zsidó óbudai hitközség relikviáit és archivumát. Szorgos munkájával lehetővé tette az Óbudai Zsidó Múzeum létrehozását, melynek őre és levéltárosa volt.
Fájdalomtól sajgó szívünkkel együtt zokogtunk és siratjuk ma is az eltávozottat a megtört szívű feleségével és a bánatos kis árvákkal. Megpróbáltuk az álomvilág csábos reménysugarait magunk előtt megvillantani, de az élet rideg valóság és bele kell nyugodnunk a Sors rendelkezésébe.
Weisz Béla igazgató és tanító elindult és meghalt, a hazájáért, a családjáért és százezrekért, akik itthon maradtak. Kartársai, tanítványai és mindazok, akik ismerték, kegyeletes szeretettel őrzik majd egy igaz ember és hűséges

Weisz Béla igazgató munkaszolgálatos behívójával kapcsolatos az a Zichy utcai kisdiák által vezetett megrendítő naplóbejegyzés is, amelyről korábban már szó volt az ún. ego-dokumentumok között.

A történeti források és a szóbeli emlékezet folyamányaként előkerülő dokumentumok egymást megtermékenyítő hatása nyilvánvaló. Ennek jelentőségét azonban nem elsősorban a történelmi hitelesség szempontjában látom, hanem abban, hogy az összecsengő adatok által a túlélők, majd a leszármazottak szilárdabb fogódzóhoz juthatnak az emlékezés nehézségei közepette, megteremtve ezzel az események hosszú távú megőrzésének lehetőségét.

tanító emlékét. „Zécher cadik livróchó." ['Legyen az igaz emléke áldott.' G. E.] *Izraelita Tanügyi Értesítő* 68 (1943:10) 78–79. Vö. GOMBOCZ 2010–2014. / Dokumentumok / Szövegkivonatok 220.

IV. A magyarországi zsidó oktatásügy rövid áttekintése a dualizmus korától az államosításig

Mivel dolgozatom gerincét egykori zsidó elemi iskolások visszaemlékezései képezik, dióhéjban külön fejezetben foglalkozom a zsidóság hagyományos életmódjából következő műveltségi tőke, majd a fokozottabb elemi iskolai befektetési politika és vállalkozó szellem következményével: a zsidó túl- vagy más szóval felüliskolázottsággal. A zsidótörvények előretörésével pedig nyomon követem a zsidó diákok fokozatos kirekesztését a magyar iskolarendszerből. A fő hangsúly a neológ zsidó oktatás 19. század végi, majd 20. századi, elsősorban budapesti történetére helyeződik.

1. A tanulás mint vallási kötelesség és hosszan megtartó erő a diaszpóra zsidóságban

A gyermekek nevelése, oktatása a késő ókor óta vallási kötelesség a zsidók körében: „Ismertesd meg azokat fiaiddal és unokáiddal is." (5Móz 4,9)

Josua ben Gamla már i.sz. 105-ben minden 6–7 éves zsidó gyereket tankötelessé tett, valamint elrendelte, hogy minden községben legyen tanító. Az iskola mint tanház (*bét hamidrás*) sokáig szinte azonosult a zsinagóga fogalmával: gyakran annak előterében vagy éppen magában a zsinagógában folyt a tanítás, így a mikve és a temető mellett a zsidó közösség legféltettebb intézménye volt. A diaszpora időszakától kezdve – a valódi haza elvesztésével – a szellemi haza ereje képezte a szinte kizárólagos megtartó erőt a zsidóságban. Mindez egyfajta intellektuális szokásrendet, tanulási habitust, a könyvekhez fűződő pozitív kapcsolatot, mai kifejezéssel élethosszig tartó (ön)képződést jelentett. A hagyományhű zsidóság fiataljai a héderekben, majd a jesívákban tanultak, a modernizálódás útjára lépő neológok konzervatívabb tagjai pedig a világi iskolák mellett Talmud Tóra oktatásban vettek részt. Az anyagi javak mellett, sőt időnként helyett a tudás élvezte a fő tekintélyt, ami a fölfelé mobilizáció elsődleges eszközévé vált a zsidók számára a többségi társadalomban egészen a modern korig menően.[55]

Milyen következményekkel járt ez a tanulási habitus? A Karády Viktor által vezetett kutatások szerint már 1910-ben, a Monarchián belüli Magyarországon kétszer/háromszor akkora eséllyel voltak írástudatlanok a nem zsidók, mint zsidó kortársaik. A korai héber írásbeliség tehát

[55] KARÁDY 1994, 29; BÁNYAI 2005, 15–16.

történelmi előnyt biztosított az emancipálódó zsidóság többsége számára is, és lehetővé tette, hogy tagjai kimagasló eredményt érjenek el az iskolában, továbbá könnyebben bekapcsolódjanak környezetük társadalmi, kulturális életébe.[56] A 1930-as években pedig, amikor a trianoni Magyarországon a 20 évvel korábbihoz képest jóval kedvezőbb műveltségi viszonyok uralkodtak, az izraeliták fölénye még mindig kiugrónak bizonyult.[57] Az átlagnál jobb eredmények a holokausztig menően bizonyíthatóak a középiskolák végzős zsidó diákjainak tantárgyi mutatóin.[58] Karády Viktor külön kiemeli, hogy összevetve az egyes érettségi tantárgyakat a zsidó tanulók az idegen nyelveken (latin, német) kívül épp az ún. nemzeti tantárgyakból, tehát magyar irodalomból és történelemből érték el a legjobb eredményeket.[59]

A zsidó diákok tehát mind a dualista, mind a Horthy-korszakban kimagaslóan teljesítettek a többi felekezethez képest. A már említett korai írásbeliség mint műveltségi tőke azonban önmagában nem lett volna elég hosszú távon a bajnoki címhez. Ehhez járult a zsidó oktatás átgondolt stratégiája, amely többek között a magasabb anyagi befektetés vállalását jelentette. A nyilvános jogú zsidó elemi iskolákban a zsidó tanítókat egyrészt jobban megfizették, másrészt egy tanítóra sokszor kevesebb diák esett, mint a többi felekezetnél.[60] További előnyt jelentett a zsidó elemi iskolákban a többnyelvűség, amely mentalitásbeli mozgékonyságot, fejlettebb logikai készséget, világi írásbeliséget eredményezett.[61]

Másrészről azonban a Horthy-korszakbeli közbeszédben a zsidók nem minősültek egyöntetűen a tanultsági verseny győzteseinek. A többségi társadalom egy része ugyanis kettéosztotta a magyarországi zsidóságot jó és rossz, vagyis művelt, mert elmagyarosodott, és műveletlen, asszimilálatlan, afféle bigott ortodox zsidókra. Feltételezésük szerint csupán a neológok emelkedtek ki az iskolázottsági versenyben.[62]

Bolgár Dániel részben Karády és mások kutatásaira támaszkodva a dualista kori Magyarország északkeleti területén (a Tisza jobb partján fekvő Borsod, Máramaros, Ugocsa vármegyékben) is kimutatta a középiskolás zsidó tanulók magasabb képzettségét a többségi társadalommal szemben.[63]

[56] KARÁDY 1994, 29.
[57] BOLGÁR 2019, 60.
[58] KARÁDY 2012, 147–168, 172–174; BOLGÁR 2019, 61.
[59] KARÁDY 1994, 22; BOLGÁR 2019, 60.
[60] KARÁDY 1994, 20.
[61] KARÁDY 1994, 31.
[62] BOLGÁR 2019, 63.
[63] KONRÁD 2013, 18; BOLGÁR 2019, 64, 66.

A Horthy-korszak közvéleménye tehát megalapozatlanul tételezett föl egyfajta kultúrszakadékot a zsidóságon belül, hiszen az adatok szerint nem csak a neológ zsidóság volt felüliskolázott, hanem – ha nem is azonos mértékben – a zsidóság egésze.[64]

Nem elhanyagolandó az sem, hogy a kitartó munkával, vállalkozókészséggel 1867 után szerzett zsidó vagyon, teljesítmény, valamint a zsidó szakértelem a korabeli közvéleményben és a gazdasági irodalomban egyaránt jogtalan szerzeménynek számított, és mint a zsidó térfoglalás képzete jelent meg.[65]

A továbbiakban a magyarországi zsidó iskolázás történetének csak a dolgozatom szempontjából releváns időszakaival foglalkozom valamivel részletesebben a korábbi, már idézett szakirodalmi műveken kívül[66] néhány egyéb forrásra is hivatkozva.

2. Az asszimiláció kezdete a dualizmus küszöbén (1849–1867): A zsidó iskolák nevelési céljai

A zsidó iskolák céljának, tananyagának összeállításával kapcsolatban a 19. század közepén megoszlottak a vélemények. A konzervatív zsidó irányzat szigorúan ragaszkodott a vallási előírásokhoz, tartva attól, hogy az évezredes szertartások mellőzése a zsidóság beolvadásával járhat, következésképpen szembekerült az asszimilációval A reform nézetűek azonban a felvilágosodás szellemében úgy gondolták, hogy a korszerű iskolában a vallási elemek megtartásával a világi műveltség irányában kell haladni: ezért a magyar és német nyelv, az írás, az olvasás, a számolás nagyobb teret kaphat. A korabeli zsidóság egyik kiemelkedő egyénisége, Löw Lipót (1811–1875) középúton állt. Véleménye szerint a zsidóság vallási közösség, hagyományainak tisztelete nem áll ellentétben a magyar hazafisággal és a világi műveltséggel.[67]

Egy 1857-ben kelt rendelet szerint a zsidó iskolákat a nem zsidó iskolák mintájára kell berendezni, további világi ismereteket is közvetítő tanulmányokra van szükség, és a lányok tanítását sem szabad elhanyagolni Az 1850-es években számos új zsidó iskola jött létre. Míg 1850-ben még csak 83, addig 1859-ben már 304, az állami elvárásoknak megfelelő zsidó iskola

[64] BOLGÁR 2019, 76.
[65] KARÁDY 1994, 37.
[66] FELKAI 1994; FELKAI 1998; BÁNYAI 2005.
[67] FELKAI 1998, 16. Az asszimilációs folyamatot szolgálta a magyar nyelv építése. Egyes felvidéki iskolákban már az 1840-es évektől külön magyar tanítót is alkalmaztak, miközben Pesten a gyermekek többsége jobban beszélt németül, mint magyarul. A korabeli sajtó szerint a pesti zsidó iskola komoly eredményeket ért el a magyarosodás terén. A *Honderű*ben megjelent cikk szerint: „Bár minden közösségek csak annyit is tennének a nemzetiesedés körül, mint a Judafaj!" *Honderű* 1 (1843:24) 818.

működött az országban. Ekkoriban kapott lendületet a pedagógiai szakirodalom terjesztése is. A Cseh- és Morvaországból áttelepedett tanítók révén a magyar oktatók Pestalozzi, Diesterweg, Rousseau haladó tanaival ismerkedhettek meg.[68] A magyar nyelv terjesztését az iskolákban több felekezeti fórum is szorgalmazta, pl. az Izraelita Magyarító Egylet, valamint a Magyar Izraelita című lap. Fontos állomása a zsidó tanügynek az 1857-ben megalakult Országos Izraelita Tanítóképző Intézet.

3. A dualizmus kora (1867–1918)

A dualizmuskori Magyarországon a zsidók száma csaknem kétszeresére emelkedett. Az egyesült Budapesten 190 ezer fölött volt az izraelita lakosok száma, s ezzel az európai nagyvárosok között a második helyet foglalta el. Társadalmi integrációjuk minden korábbinál nagyobb méreteket öltött.

A zsidó iskolázás ekkor fejlődött a legdinamikusabban, igaz, az I. világháborúig ez elsősorban az elemi iskolákat és a polgári iskolákat érintette. A legtöbb zsidó elemi iskola, összesen 578, 1891-ben működött.

Egyes iskolák megszűnésének az volt az oka, hogy egy 1908-as törvény értelmében a népiskolákat ingyenessé tették. A csekély összegű állami támogatás kevésnek bizonyult a zsidó iskolák fenntartására. A zsidó iskolák többsége csak 4 évfolyamos volt, hiszen a tanulók nagy része 10 éves korában polgári iskolákban, gimnáziumokban vagy kereskedelmi iskolákban folytatta tanulmányait. 1900-ban 85 %-uk koedukált iskolaként működött.

Fontos, hogy a hitközségek a nem zsidó iskolába járó zsidó vallású tanulók hitoktatását is ellátták, ami nem kis összeget tett ki.

4. A magyar nyelvű zsidó iskolák önasszimilációs stratégiája, tantervek és módszerek

Mivel az I. világháború előtti, mintegy fél évszázados liberális időszakban a zsidóság egyre inkább asszimilálódott, az iskolai tantárgyaknál is folytatódott az állami tantervekhez való fokozatos alkalmazkodás. Az 1860-as évektől gyarapodtak azok a tárgyak, amelyeket magyarul

[68] FELKAI 1998, 33.

oktattak, egyre több iskola rendelkezett könyvtárral, szemléltető eszközökkel, újabb tankönyvekkel, ami a didaktikai szakszerűséget szolgálta. Legfőbb nevelési célkitűzésként a zsidó hagyományok tisztelete és a nemzeti műveltség elsajátíttatása fogalmazódott meg, s ezáltal az iskola mint a magyar kultúra terjesztésének színtere, ahogy föntebb már említődött, maga is elősegítette az asszimilációt.[69]

Az „asszimilációs társadalmi szerződést" követő időszakban tehát a neológ zsidóság már 95 %-ban magyar nyelvű elemi iskolákat tartott fenn. A katolikus iskoláknak 1895-ben ezzel szemben csak 64 %-ékában, az evangélikusoknak 29 %-ékában zajlott magyarul az oktatás. Karády kollektív „önasszimilációs" stratégiának nevezi ezt a sajátos hozzáállást, ami más felekezetet egyáltalán nem jellemzett.[70] A budapesti és a vidéki iskolai stratégia azonban nem volt azonos. Budapesten az elemista tanulók többsége a főváros községi intézményeibe járt, ahol tovább asszimilálódott. Vidéken a helyzetből adódóan inkább a zsidó iskolákat látogatták, amelyek magasabb színvonalúak voltak a helyi nem zsidó iskolákhoz képest.[71]

Az állami tanterveknek való behódolást (a szakszerűségen kívül) bizonyára erősítette az is, hogy a zsidó közéletet erősen befolyásoló fővárosi hitközség vezetői bizonyítani szerették volna, hogy mint zsidó vallású magyarok hűségesek a hazához, kiveszik részüket az ország építésében, és sokszor a zsidóság mibenlétéről is megfeledkezve hajlandók beilleszkedni.[72]

A tanítási színvonal emelését szolgálták a sokszínű tantestületi értekezletek, ahol a jellemalakítás is szóba került. Önképzőkörök indultak, kirándulásokat szerveztek, filmeket vetítettek. Sportkörökkel az egészséges életmód javításán fáradoztak, és a nemzetközi versenyekbe is igyekeztek bekapcsolódni.

A kötelező filmoktatást egy időre Óbudán is bevezették. Gyarapodtak az iskolai könyvtárak, nem csak tanári, hanem ifjúsági könyvtárak is létesültek:

> „Az óbudai izr. hitközség székházában is megnyílt a nyilvános jellegű olvasóterem, ahol az összes hazai és több külföldi zsidó lapok naponta délután 4–9-ig, az olvasóközönség rendelkezésére állanak. Ugyanott rövidesen a zsidó könyvtár is meg fog nyílni."[73]

[69] FELKAI 1994, 44.
[70] KARÁDY, 1994, 34.
[71] NAGY 2000, 99.
[72] FELKAI 1994, 45.
[73] *Óbudai Izraelita Hitközségi Értesítő* 1 (1927: l) 7.

5. Zsidó iskolázás a két világháború között (1919–1944)

Noha a nem zsidó elemi iskolák száma ezekben az évtizedekben is tovább nőtt, a zsidó felekezeti iskolák aránya fokozatosan csökkent. Diszkriminációs jogszabályok egész sora hátráltatta a zsidó iskolázást. Egy 1922-es miniszteri rendelet 197 zsidó elemi iskola közül 49-et szüntetett meg, 77 zsidó tanítótól pedig megvonta az állami segélyt. 1921–1930-ig több zsidó iskola szűnt meg, mint az bármikor az előző korszakokban. Sok helyütt a fokozódó anyagi gondok miatt zártak be iskolákat.[74]

A Trianon utáni zsidóellenes megnyilvánulások és uszító kirohanások a zsidó lakosság, és így a gyerekek számának csökkenését is magával vonta. A fogyatkozó tendenciát három tényező is indokolta. A halálozások számának növekedése a születési számokkal szemben, az 1921 és 1924 közötti időszakban az erőteljes kivándorlás, majd 1941-től kezdve az erőszakos halál.[75] A zsidó vallású tanulók száma érthetően csökkent ebben az időben.

Míg az 1920/21-es tanévben az elemi iskoláknak 4,4 %-a tevődött ki zsidó tanulókból, addig 1935/36-ban már csak 2,5 %-a.[76] Ugyanakkor a zsidó tankötelesek alig a fele tanult felekezeti iskolában, a többi állami vagy községi intézetbe járt. Sok kisebb vidéki településen osztatlanul működtek a zsidó iskolák. Az alábbiakban néhány Trianon utáni vidéki zsidó elemi iskolát sorolok fel.

1. Nagykanizsán, a dunántúli iskolaközpont elemi iskolájában 1927/28-ban 153 tanulót vettek fel, s az év végén 148 tanuló kapott osztályzatot.

2. A régóta eredményesen működő győri elemi iskolában 1929/30-ban 115 fiú és 139 lány tanult, számuk az év végére 9-cel csökkent.

3. A debreceni Status Quo elemi fiú- és lányiskolában 1929-ben 308 tanuló járt. Itt 1928 után Vöröskereszt csoport is működött. A két utóbbi iskola azon kevesek közé tartozott, ahol hat osztály működött. Az első négy osztályban külön tanultak a fiúk és a lányok, az V-VI. osztályba vegyesen jártak a tanulók.

Áron Moskovits 1931–32-ben összesen 145 zsidó elemi iskolát tart számon országosan, melyek közül 58 neológ, 79 ortodox, 8 a Status Quo irányzathoz tartozott.[77] (

[74] FELKAI 1998, 89.
[75] FROJIMOVICS 2008, 191–192.
[76] FELKAI 1998, 89.
[77] MOSKOVITS 1964, 282–283.

A fővárosban a vidékhez képest kedvezőbb volt az iskolák helyzete. A magyarországi zsidóságnak mintegy a fele élt itt. A tárgyalt időszakban 14–16 zsidó elemi iskola működött, melyeket többségükben a Pesti Izraelita Hitközség, néhányat pedig az ortodox hitközség tartott fenn.[78]

1936/37-ben a következő elemi iskolák működtek Budapesten:

A Pesti Izraelita Hitközség Wesselényi utca 44. szám alatti fiú- és lányiskola

A III. ker. Zichy utca 9. szám alatti iskola. (Az óbudai iskola történetének alább külön fejezetet szentelek.)

A XI. ker. Váli utca 3. szám alatti iskola

A VII. ker. Bethlen téri fiú- és lányiskola

A Vilma királyné úti, ma Városligeti fasor 25. szám alatti Fiúárvaház fiú- és lányiskolája

Az V. ker. Phönix utca, ma Hollán Ernő u. 21. szám alatti iskola

A VI. ker. Eötvös utca 31. szám alatti iskola

A VII. ker. Dob utca 35. szám alatti elemi fiú- és lányiskola

A VIII. ker. alatti Magdolna utca 29. szám alatti József városi ortodox elemi fiú- és lányiskola

A X. ker. Cserkész utca 7. szám alatt iskola.[79]

A tantervek tekintetében a zsidó elemi iskolák az államiakat követték. A tankönyveket, akárcsak az előző korszakban, a tantestület választotta ki. Zsidó és nem zsidó szerzők munkáit egyaránt használták.

[78] A budapesti ortodox zsidó iskolák részletesebb kifejtését lásd: BALÁZS 2009.
[79] Uo. 89–90.

6. A zsidó iskolák helyzete az erősödő diszkrimináció közegében

Az 1920-as, majd az 1938-as, illetve 1939-ik évi zsidótörvény következtében a hagyományos neológ identitás alapelve, a minél teljesebb beilleszkedés a korábbihoz képest mélyebb válságba került.

A neológia egyik fajta válaszát a PIH 1921-től 1927-ig, haláláig poszton lévő elnöke, Léderer Sándor hirdette meg a „Vissza a Zsidósághoz" mozgalom nevében. Ennek célja a zsidó vallás elmélyítése, illetve egy ifjúságnevelési program bevezetése, ennek révén pedig a zsidó öntudat erősítése. A program eredményeképpen hozták létre a Zsidó Gimnázium épületét az Abonyi utcában. Az 1938-ban, az első zsidótörvény megalkotása után elnökké választott Stern Samu ezzel ellentétben töretlenül bízott a magyar uralkodó elitben, és kiállt a zsidó vallású magyarok asszimilációs stratégia mellett.

Érdekes megfigyelni mindennek fényében a zsidó elemi iskolák különböző reakcióit az egyre fenyegetettebb helyzetben. A zsidó iskola működtetésének szükségességét különböző, egymással bizonyos mértékben vitába szálló érvekkel támasztják alá a 20-as, 30-as években.

A szegedi zsidó népiskola története című kiadványból arról értesülünk, hogy az antiszemitizmus fokozódó légkörét[80] a tantestület a tanulók „vallási érzületének" és a zsidó öntudatnak erősítésével kívánta ellensúlyozni. Léderer programjának értelmében: „Vissza tehát a zsidósághoz, ősi kultúránkhoz!"[81]

Az Óbudai Izraelita Hitközség 1938. évi jelentése szerint a zsidó iskola feladata a hazafiasságot továbbra is vállalva menedéket nyújtani a fenyegetett helyzetben:

„[…] most, amikor 1938. május 29-én" közzé tették az úgynevezett „első zsidótörvényt" Magyarországon, és a szélsőséges áramlatok vihara miatt támadások érik a zsidóságot, amikor „kívülről letagadják erényeinket, sőt szembetűnő jó tulajdonságainkat bűnnek igyekeznek bélyegezni", a zsidó iskola menedéket nyújthat, amíg a „közmondásos régi magyar vallási türelmesség felülkerekedik az indulatokon." A fiatalok feladata „áldozatos hazafiasságban és felekezeti becsülettel" kitartani a jobb idők eljöveteléig. A jelenlegi helyzet tehát áldatlan, de pusztán átmeneti állapotnak tekintendő.[82]

[80] 1935 novemberében antiszemita tüntetők beverték az iskola ablakait, és Szegeden több helyen is rongálták a berendezést. A rendőrség ekkor még elfojtotta a zavargásokat. BERTA 2019, 28.
[81] BERTA 2019, 29.
[82] Az Óbudai Izraelita Hitközség 1938. évi jelentése. 11.

Ez a hozzáállás tehát a PIH Stern Samu által vezetett programjával egybecsengően a csöndes visszahúzódás, a kivárás stratégiáját hirdeti.

A másik fajta, Szeged példáján már érzékeltetett érvelés felülkerekedik az aktuális politikai helyzeten, s a gyűlölködést az emberiség örök jellemzőjének tartja. A zsidó iskola tehát ne pusztán menedékként szolgáljon, hanem a zsidó öntudat erősítését, táplálását tekintse feladatának. Hasonló módon fogalmaz az Óbudai Izraelita Elemi Iskola igazgatója, Weisz Béla az *Izraelita Tanügyi Értesítő* 1934 -es számában, felülkerekedve az aktuális politikai helyzeten:

> „Nekünk, zsidó tanítóknak, úgy vélem új feladatunk támadt. Hittestvéreink figyelmét fel kell hívnunk arra, hogy iskoláink ne legyenek »menedékvárosok«, ahol meghúzódhatnak gyermekeink, […] amíg átvonul felettünk a harag, az oktalan gyűlölködés hulláma, mert […] e gyűlölködés sohasem fog megszűnni, éppen azért, mivel nincs komoly alapja. Tehát vigyük át a köztudatba, hogy a zsidó iskolának minden időben van létjogosultsága, s azt a hitoktatás már sok ismert oknál fogva pótolni nem tudja, s így kapui nem zárulhatnak be gazdasági okokból. **A zsidó iskola öntudatot, önmegbecsülést és egyenes gerincet ad gyermekeinkbe** még a később felnőtt korukba is, amíg csak egy szikrányi zsidó lélek is lesz bennük."[83]

A zsidó iskola tehát ne pusztán menedékként szolgáljon, hanem a zsidó öntudat erősítését, táplálását tekintse feladatának. Weisz Béla, az 1920-ban újra indult óbudai Zichy utcai zsidó elemi tanára, majd igazgatója a túlélőkkel folytatott beszélgetések tanúsága szerint valóban ebben a szellemben tanította a gyerekeket.[84]

A neológiának az asszimilációs elvet korrigáló, másrészt azt megerősítő stratégiájáról további részleteket alább a *A zsidó identitás változásai, újjáépítésének törekvései a két világháború közötti neológiában Vidor Pál cserkészvezető életének példáján* című fejezetben olvashatunk.

A korszak nem zsidó, valamint újonnan szerveződő zsidó és polgári iskoláinak a zsidótörvények következtében megfigyelhető stratégiái nem férnek bele e dolgozat kereteibe. Fontos részleteket olvashatunk azonban ezzel kapcsolatban a zsidó iskolák tanterveinek vonatkozásában *A zsidó iskolaügy története Magyarországon* című kiadványban.[85] Ugyanitt nyomon követhetjük azokat a döntéseket, amelyek az 1920 utáni határokon kívüli területek, valamint az összezsugorodott magyarországi térség ekkor már nemkívánatossá váló asszimilációs hajlandósága miatti csalódásból, és az ebből származó identitásválságból eredtek.

[83] WEISZ 1934, 103.
[84] Lásd pl.: GOMBOCZ 2010–2014. / Reisz László / Emlékek.
[85] FELKAI 1994, 39.

Mivel a zsidótörvények – bár burkoltan – a nem zsidó középiskolába fölvehető zsidó tanulók létszámát is korlátozták, a szülők sokszor szívesebben iratták gyermekeiket saját felekezetük iskoláiba. Fontos, a budapesti polgári iskolákra vonatkozó részleteket tartalmaz K. Farkas Klaudia: *Párhuzamos történet a zsidók iskolai kirekesztéséről Olaszországban és Magyarországon az 1930-as évek végén* című tanulmánya. A szerző három híres polgári, a Madách Imre, a Berzsenyi Dániel, és Kölcsey Ferenc Gimnázium zsidó tanulóinak egyre erősebb jogfosztását kimutatva így összegzi a helyzetet: „Félelem és konformizmus szőtték akkoriban az iskolai élet szövetét."[86]

A polgári iskolák nem zsidó tanulóinak antiszemita megnyilvánulásaira, valamint a vezetőség hallgatás-beleegyezés-attitűdjére további súlyos részletekkel szolgálnak az óbudai és budai gyökerű idősek visszaemlékezései, akik a saját bőrükön tapasztalták meg a zsidó diákokkal szembeni atrocitásokat.

Az egyik Izraelben élő férfi idős koráig keserű indulattal őrzi annak a megalázó jelenetnek emlékét, amelynek során magyarságában sértették meg a Kórház utcai polgáriban:

> „Negyedik osztályos koromban kaptam a nagynénémtől egy gyönyörű, arany hímzésű bocskai sapkát. A szünetben az egyik gyerek belevizelt, hogy ezzel mutassa ki zsidógyűlöletét és hazafiasságát. Annyira megrázott a dolog, hogy agyonvertem volna a gazembert, ha tudtam volna, hogy ki tette."[87]

A brutális megalázás után az iskola igazgatója sajnálatát fejezete ki, de nem tett semmit a diák érdekében. Hasonló módon, némán, beavatkozás nélkül viszonyultak a polgáriban az egyik tehetséges diák bántalmazásához mind az osztálytársak, mind a vezetőség:

> „Ráth Gyurira az osztályban ráhúzták a szemétkosarat, és úgy verték a szünetben. Mi pedig tétlenül néztük. Szóltunk a tanárnak, kivitték a gyereket, de nem történt semmi. […] Zsidózás volt bőven. Egy Kecskés nevezetű gyerek szülei például biztosan nyilasok voltak. Az utolsó időkben előfordult, hogy édesanyám kísért haza. Vézna gyerek voltam."[88]

[86] K. FARKAS 2014, 11.
[87] GOMBOCZ 2010–2014. / Jakobovics Ferenc / Emlékek.
[88] GOMBOCZ 2010–2014. / Menczelesz József / Emlékek.

7. Az Óbudai Izraelita Elemi Iskola a magyarországi zsidó oktatás összefüggésében

> *„Tanítványod tisztelete legyen oly drága előtted, mint a magadé, tanítód előtt való hódolatod hasonlítson az Isten előtt való hódolathoz.”*[89]

Az óbudai Zichy utcai zsidó elemi iskola 18–19. századi rövid története

Az óbudai zsidó iskola első korszaka II. József császár uralkodásának idejére esik. 1783-ban kelt rendelete nyomán Óbudán már 1784-től működött négy osztályos hitközségi iskola, ún. Normalschule az óbudai Judenhof, magyarul zsidóudvar területén a Zichy utcában.90 Megnyitására 1784. június 22-én került sor Münz Mózes rabbi működése idején. Az ünnepi beszédet Oesterreicher Manes József (1788–1832) orvos tartotta,[91] aki magyarországi egyetemi diákként szerzett 1782-ben doktori oklevelet, és aki német nyelvű írásai mellett magyarul is fogalmazott.[92] Az intézmény a későbbiek során Musterhauptschule címen szerepelt, majd talán az emancipáció következtében 1869-ben azzal a megkötéssel szűnt meg, hogy a zsidó vallású tanulók szombat- és ünnepnapokon fölmentést kapjanak a községi iskolába járás alól.[93]

Az Óbudai Izraelita Elemi Iskola története 1920-tól 1944 márciusáig

Az iskola újraalapítására nem véletlenül akkor került sor, amikor a magyarországi zsidóság fenyegetettebb helyzetbe került. Az asszimiláció híveinek be kellett ismerniük, hogy a korszak antiszemita légkörében menedékhelyet kell létrehozni a zsidó gyerekek számára. A Zichy utca 9. szám alatti Izraelita Elemi Iskola Trianon után, 1920-ban, 100 évvel az újjáépített óbudai zsinagóga felavatása után nyitotta meg ismét kapuit. Újraindításának kezdeményezője dr. Schreiber Ignác főrabbi, akit az akkori óbudai hitközségi elnök, Székely Salamon megértően támogatott. Az iskola első igazgatója ugyancsak Schreiber Ignác főrabbi volt. 1920. szeptember elsején avatta föl két tanítói állással az iskolát. Schreiber volt az iskolaszék elnöke, az intézmény lelkes szellemi irányítója, aki idejének jelentős részét az iskolának szentelte. 31 éves

---

[89] FISCHER 1925, 6.
[90] Az első óbudai világi iskola annak a háznak a kisebbik, a kaputól balra eső részében létesült, amely eredetileg jobbágyház (*Gemein Müllerisches Haus*) volt. Az épület Varásdy Lipót 1858–61 között készített, hivatalos felmérésen alapuló térképén is látható. Az említett jobbágy ház a térkép szerint a Zichy utca 9. szám alatt lévő későbbi iskola helyén állhatott. Miután az épület 1788-ban kicsinek bizonyult, a zsidó község 1791 szeptemberében az egész házat megvásárolta, s annak a kaputól jobbra eső, tágasabb részében rendezték be az iskolát. GÁL 1975/76.
[91] GOMBOCZ 2004.
[92] BÜCHLER 1901, 295.
[93] BERGER 1896.

korában, 1922. december 6-án bekövetkezett tragikus halála után Gyenes Jolán vette kezébe az iskola irányítását, aki 1929-ben önként mondott le tisztéről. 1929. február 6-tól munkaszolgálatos behívójáig Weisz Béla állt az iskola élén. Az utolsó időszakban Weisz Vándor Andor volt az igazgató mindaddig, amíg 1944 márciusában átmenetileg megszűnt az iskola.

Az intézmény tanárainak, növendékeinek, és főleg azok szüleinek a 30-as évek folyamán a zsidótörvények életbe lépésével egyre nehezebb körülményekkel kellett megküzdeniük. Az iskola, amely Neumann József óbudai rabbi szavaival mindig is egy második Móriah-hegyet, egy darab ősi földet jelentett az új honban,[94] ezekben az években már egyértelműen menedéket nyújtott. Ezt támasztják alá a túlélőkkel készített interjúk is, hiszen a zsidó elemi iskolából kikerülő tanulókat nem egyszer érte bántalom a nem zsidó polgári iskolákban.[95]

Az iskola tanítói

Weisz Béla

Weisz Béla az 1921–22-ik tanévben került tanítóként az iskolába. 1929-től igazgató, majd az Óbudai Zsidó Múzeum gondozását is kezébe vette.[96] Ő írta meg a Zichy utcai elemi iskola első tíz évének történetét az iskola mostani tudásunk szerint egyetlen fennmaradt értesítőjében. Több cikkében hangsúlyozza a zsidó iskola mindenfajta körülmények közötti szükségességét. „A zsidó történelemben nem egyszer bizonyult az iskola a zsidóság legerősebb fellegvárának…" – írja *Az óbudai izr. elemi iskola első tíz éves története* című összeállításában.[97] Az 1934-ben megjelenő, föntebb már idézett *Izraelita Tanügyi Értesítő* -ben részletesebben kitér álláspontjára, amely szerint a zsidó iskola öntudatot, egyenes gerincet alakít ki az oda járó tanulókban, amire az iskolán kívüli vallásoktatás önmagában nem képes.[98] Ezzel az állásfoglalással feltehetőleg összhangban áll az igazgató tanító egyik Izraelben élő dédunokájának megjegyzése, amely szerint Weisz Béla cionista volt, és már a háború előtt szeretett volna kivándorolni Palesztinába.

[94] NEUMANN 1930, 7.
[95] Lásd pl.: GOMBOCZ 2010–2014. / Menczelesz József, Jakobovics Ferenc / Emlékek.
[96] GOMBOCZ 2010–2014. / Dokumentumok / Kéziratok 179A; uo. Szövegkivonatok 179B, 179C.
[97] WEISZ 1930, 11.
[98] WEISZ 1934, 103.

Az emlékezők közül szinte mindenki szeretettel és tisztelettel emlegeti a „hosszú Weisznek” becézett magas tanárt, kollégájával, az alacsonyabb növésű Weisz Vándor Andorral, a „rövid Weisszel” párhuzamba állítva.[99] Weisz Béla vallásossága és zsidó öntudata egy-egy tanítványára is nagy hatást gyakorolt. Akik viszont nem vették igazán komolyan a vallási előírásokat, például a tejes és a húsos ételek elkülönítését, kisebb büntetést kaptak tőle.[100]

A Zichy utcai iskola későbbi igazgatója, Vándor Andor által írt nekrológ szerint Weisz Béla 1943 április elsején, munkaszolgálatosként, 40 évesen vesztette életét. Tanítványai emlékezéseikben azzal magyarázzák az igazgató tragikus sorsát, hogy vallásos munkaszolgálatosként nem fogadta el a tréfli ételt. Több, mint 70 évvel a Soá után, 2018-ban ugyanennek az óbudai Weisz családnak egyik leszármazottja – megkeresve engem a *Zsidó iskolások* c. weblap alapján – a halál okát részben másként írta le. Eszerint Weisz Béla, héber nevén Yisrael Ben Dov munkaszolgálatosként tüdőgyulladás áldozata lett, mivel átkelve egy hideg folyón nem volt váltóruhája. Felesége, Malka pedig Bergen-Belsenben halt meg tífuszban. Lányaik azonban megmenekültek, és a háború után kivándoroltak Izraelbe. Ester (Edith) Weiss, az idősebb lány 2018-ban még életben volt. ישראל דב וייס című héber egynyelvű szótárának címlapját és egy további osztályképet, amelyen az igazgató nagyobbik kislányával, Esterrel látható, digitálisan eljuttatták hozzám.[101]

Gyenes Jolán és Mérei Ibolya

Mindketten 1920-tól, az iskola megnyitásától kezdve friss diplomásként tanítottak. Eleinte csak közismereti tárgyakat, majd Grosz Vilmos távozása után Gyenes Jolán hittant is oktatott. Kézzel írott, szép hittan tanmeneteinek egy része megőrződött.[102] Gyenes Jolán 1922-től 1929-ig az iskola igazgatója, majd 1929-ben önként mondott le az iskola sajnálatára.

Mérei Ibolya az emlékezők szerint csöndes, finom lényével, felvilágosult nézeteivel (a szülésről is nyíltan beszélt) a lányokra és fiúkra egyaránt kedvező benyomást gyakorolt: „Kézimunka órák alatt, amikor kötni–horgolni tanultunk, beszélgettünk. Mindent, a legapróbb titkainkat is elmeséltük. Ibolyka néni megértő volt, szeretett foglalkozni velünk.”[103] Mérei Ibolya a holokauszt áldozataként halt meg.

[99] Lásd pl.: GOMBOCZ 2010–2014. / Jakobovics Ferenc / Emlékek; uo. Steiner József Endre / Dokumentumok 208.
[100] Lásd: GOMBOCZ 2010–2014. / Kramer Vera, Reisz László / Emlékek.
[101] Függelék: 1. kép.
[102] GOMBOCZ 2010–2014. / Dokumentumok / Kéziratok 180; illetve MZsL, XIV-B-III, 83.36.3 (1934).
[103] Lásd: GOMBOCZ 2010–2014. / Polacsek Edit / Emlékek.

Weisz Vándor Andor

1924-től az iskola tanítója, később, Weisz Béla halála után igazgatója, majd a hitközség főtitkára 1948-ig. Egy véletlenül fennmaradt irat szerint az Óbudai Izraelita Hitközség Vándor Andor munkaszolgálat alóli felmentését kérelmezi 1944-ben. Az indoklás szerint éppen azért, mert igazgatói munkája nélkülözhetetlen a Zichy utcai elemi iskolában.[104] A munkaszolgálatra behívott tanítók, igazgatók hiánya ebben az időszakban rendszeresen nehézséget okozott a zsidó iskolákban. A Tata-Tóvárosi Izraelita Elemi Népiskola példáján láthatjuk, hogy az iskolaszék tudatos stratégiát alkalmazott a helyzet megoldására. Olyan képesített helyettest igyekezett alkalmazni, aki nem volt köteles katonai szolgálatra. A tatai zsidó elemiben ennek értelmében az üresen maradt állást női tanítókkal pótolták.[105]

Az óbudai zsidó elemi igazgatóját, Vándor Andort végül Mauthausenbe deportálták, de a tanítók közül ő egyedül megmenekült, és 1957-ben kivándorolt Izraelbe. Fia, Vándor Péter Amerikában talált otthonra. Vándor Andor első felesége, a diákok által nagyra becsült, föntebb említett Mérei Ibolya Bergen-Belsenben halt meg.

Zsidó vallás és hazafias nevelés az óbudai zsidó elemi iskolában néhány irat és visszaemlékezés tükrében

A magyar és zsidó identitás összefonódásáról a zsidó elemi iskolákban számtalan forrás tanúskodik. Óbudára vonatkozóan egy-egy hitközségi értesítőből, az egyetlen fennmaradt Óbudai Izraelita Elemi Iskolai Értesítőből, tanmenetekből, valamint a visszaemlékezések alapján alkothatunk képet.

A neológ, egyre inkább asszimilálódó közösség a zsidó vallás ápolása mellett a hazafias ünnepekre külön hangsúlyt fektetett. Az Óbudai Izraelita Hitközségi Értesítő többször idézett, 1927-ből származó kiadványa a következőképpen számol be az iskolaév kezdetéről:

> „Iskolamegnyitás. A zsidó iskola megnyitása alkalmából az első péntek délután a hitközség az iskolaszékkel együtt, az újonnan épült díszteremben mincha után ünnepélyes keretek között gyermekistentiszteletet rendezett. A főkántor elénekelte a Máhtovut, utána a főrabbi beszélt és az atyák fejezetének közismert mondása

[104] GOMBOCZ 2010–2014. / Dokumentumok / Okiratok 210.
[105] SZŰCS 2022, 206.

kapcsán: »Gondold meg, mi van fölötted, egy mindentlátó szem, egy mindenthalló fül és minden cselekvésed könyvben jegyeztetik fel« istenfélelemre, hazaszeretetre és a szülők és tanítómesterek iránti hálára buzdította őket. A végén elénekelték a Himnuszt. Öröm volt nézni a szent buzgalmat, amely a csöppségek csillogó szeméből sugárzott. A tantestület, mely ilyen lelkes ifjúságot nevel, minden dicséretet megérdemel."[106]

1929. október 6-án istentisztelet keretében emlékeztek meg az évfordulóról, majd március 15-ét ugyancsak megünnepelték a díszteremben. Ugyanebben az évben magyar hetet is rendeztek.[107]

A visszaemlékezésekben március 15-e és a magyaros viselet kiemelkedő szerepet kap, ezért a későbbiekben még többször említődik. Az egyik óbudai túlélő így emlékszik: „Március 15-én beszédet mondtak, nekem volt egy magyar ruhám, le is fényképeztek. Kikönyörögtem a ruhát: fehér blúz, fehér bő szoknya, piros pruszlik, zöld kötő, piros bársony párta, flitterekkel berakva. Büszke voltam a ruhára, benne flangáltam."[108]

A zsidó iskolai ünnepek közül az egyik legkedveltebb a szukkót volt. Az őszi szukkót ünnepi sátor felállításáról az Óbudai Izraelita Hitközségi Értesítő 1927. évi híradása tudósít:

„Az ünnepi sátor. Mint minden évben, úgy ez évben is a hitközség a templom udvarán tágas ünnepi sátort állított fel, gyönyörűen megterített hosszú asztallal. Az iskolásgyermekek tanítóik vezetése alatt ifjúsági istentisztelet után felvonultak a kiddushoz, odasereglettek a hívők is és a sátor megtelt ünneplő lelkekkel. A főrabbi beszédet intézett az ifjúsághoz, melyben buzdította őket, hogy a küzdelmes és a gond felhői, melyek Izraelt évezredek óta minden oldalról körülveszik, ánáné jévod-dá dicsőség felhőkké változtak. Az érzés, a szilárdság, az ellentállás és a sérthetetlenség forrásaivá lettek, melyek mostanában éppen úgy, mint a pusztai vándorlás alkalmából, fel fogják a nyilakat és köveket, miket a gyűlölködő népek feléjük szórnak. A nagy szabadság, a könnyű előmenetel s biztos jólét elpuhítja, megosztja az embert, hitetlenné, korlátolttá és szükkeblűvé teszi. Ám legyen több az élet sátrában az árnyékosság, a gond, a küzdelem, az ne bántson bennünket, mert annál nagyobb az erőnk, az Istenbe vetett hitünk, a szenvedő embertársainkkal való

[106] *Óbudai Izraelita Hitközségi Értesítő* 1 (1927: l) 7.
[107] WEISZ 1930, 16.
[108] GOMBOCZ 2010–2014. / Polacsek Edit / Emlékek.

együttérzésünk. A kiddus után még sokan ott maradtak, hogy ünnepi vacsorájukat előírás szerint a szukkoban töltsék el."[109]

A szukkótállítás szokásáról a visszaemlékezők még a 40-es években is említést tesznek. Steiner József Endre elemistaként 1942–43-ban vezetett, Ausztráliából küldött, korábban már említett naplójában így fogalmaz: „Véget ért a bünbánat tíz napja. […] S ime iskolánk udvarán is lehet látni az »ősi« sátrat. […] Mindenkinek jó is, szép is az egyszerű kis bizonytalan sátor. Adja a jó Isten, hogy minden zsidó embernek sátra legyen." (Bejegyzés: 1942. október 11.)

Mindebből igazolva láthatjuk, hogy a magyarosodás 19. századi, ideológián alapuló törekvései a 20. századra egyfajta reflexszé, beépült magyarságtudattá[110] váltak, és még a zsidótörvények életbe lépése idején is tovább működtek. A Himnusz feltétlen tisztelete, a magyar nemzeti ünnepek közül március 15-e, és a hozzá kapcsolódó magyaros ruha iránti vágy a legtöbb „mózeshitű" magyar kislány számára egészen a 40-es évekig meghatározó volt.

Az erősödő diszkrimináció szorításában

A 20-as évek végétől Neumann József főrabbi irányítása alatt az iskolai hitoktatásra nagyobb hangsúlyt próbálnak fektetni. A Talmud Tóra „tóraiskola" bővített változatát 1929-ben vezették be az első és másodikos tanulók számára, amelyre délutánonként járhattak ingyenesen a gyerekek a hitközség támogatásával. Arról nem tudhatunk, hogy a szülők éltek-e a lehetőséggel. Mivel Neumann főrabbi az Óbudai Izraelita Hitközség pecsétjével ellátott nyomtatásos *Hirdetmény*ben a szülők lelkiismeretére próbál nyomást gyakorolni, feltételezhetjük, hogy az asszimilálódó közösség ekkor már kevésbé tartotta fontosnak a vallás gyakorlását. Neumann elöljáróban három, fokozáson alapuló érvet sorakoztat föl:

„Gondoljanak a szülő legszentebb kötelességére: […] »Tanítsd Thórára a te gyermekeidet.« Gondoljanak arra, hogy *megbocsáthatatlan vétek* volna a kiváló alkalmat elszalasztani! Gondoljanak végül arra is, hogy a Talmud Thóra a vallásos szellem kialakulásában életkérdést jelent és gyermekek hijján a Talmud Thórát be kellene zárnunk. Vajon melyik szülő vállalná a felelősséget Isten előtt az elmaradhatatlan következményekért?"[111] (Kiemelés: G. E.)

[109] *Óbudai Izraelita Hitközségi Értesítő* 1 (1927: 2) 3.
[110] KARÁDY 1992.
[111] Az Óbudai Izraelita Hitközség hirdetménye a Talmud Thora bevezetéséről 1929-ből Neumann József aláírásával: GOMBOCZ 2010–2014. Dokumentumok / Nyomtatványok 207.

Neumann József igyekezete a vallás felélénkítésére párhuzamba állítható a „Vissza a zsidósághoz!”, valamint a további korabeli párhuzamos válaszkísérletekkel, beleértve Vidor Pál cserkészvezető budai rabbi törekvéseit is.[112] Fontos dokumentumnak tekintendők továbbá a korábban már említett hittan tanmenetek és a hittanórákról szóló kimutatások.

A zsidótörvények mind radikálisabbá válásával a magyar államisághoz való természetes kötődés egyre több csorbát szenvedett. A megcsalattatás élményéről, az asszimilációs szerződés brutális felrúgásának következményeiről a visszaemlékezések elemzése során részletesebben lesz szó.[113]

8. A budai izraelita elemi iskolák hézagos története a Trianon utáni időszaktól az államosításig

> „*Iskola nélkül az izraelita felekezet már rég elenyészett volna. Az iskola volt, mely bennünket felvértezett a külső támadások ellen, az iskola volt, mely bennünket a jótékonyságra, emberszeretetre, a világ fejlődésében való közreműködésre serkentett.”*[114]

A Budai Izraelita Hitközség kebelében Budán két iskola működött a második világháború előtt. A Baracs Károly elemi iskola már 1928-ban megnyitotta kapuit Barta Béla igazgatásával a XI. kerületi Szentimrevárosban, a Váli út 6. szám alatt. Tanítói: Barta Béla, Barta Béláné, szül. Czeichner Teréz, Rajna Sándor címzetes igazgató, Farkas Margit. Az intézmény célkitűzéseiről, szellemiségéről a tíz éves fennállás alkalmából összeállított értesítőben részletesen olvashatunk. 1937/38-ban összesen 87 tanuló iratkozott be az iskolába.

A másik budai zsidó népiskola 1942-ben kezdett fölépülni a III. kerület Zsigmond király útja (később Zsigmond utca, majd Kunfi Zsigmond utca) 49. szám alatt. A ház lakói, Vidor Pál rabbi és Parczel Sándor hitközségi alkalmazott – részben személyes érdektől is vezérelve – egy új, helyben lévő iskoláról álmodtak. Vidor Pál kislánya, Anna és Parczel Sándor lánya, Edit[115] ugyanis épp ekkor, 1943-ban kerültek iskolás korba. A két kislány és családjuk szoros barátsága serkentette a hitközségi vezetők vállalkozó kedvét. A Zsigmond király útján 1943-ban, a később

[112] Lásd erről alább: *A zsidó identitás változásai, újjáépítésének törekvései a két világháború közötti neológiában Vidor Pál cserkészvezető életének példáján* c. fejezet.
[113] Lásd alább: *A gyermekkor tereinek szerepe az elhallgatott múlt előhívásában* c. fejezet.
[114] KRISZHABER 1938, 3.
[115] Lásd erről alább a *„Hogy származhat bármi jó a pokolból?”* c. fejezetet.

munkaszolgálatban meghalt Vidor Pál iskolaszéki elnökletével meg is nyílt az iskola. 1943-ban Gellért Gabriella igazgatóhelyettes tanító, 1944. februártól Telegdi Klára, majd Rajna Sándor tanító keze alatt ekkor még csak két osztályos iskolaként működött. Az utóbbiak mindketten tanítottak közismereti tárgyakat és hittant is. Az 1944. március 31-i statisztikai kimutatás szerint 33 tanuló járt ide.

Az alábbi fejezet a két iskola 1942 utáni, egymással szorosan érintkező történetét igyekszik rekonstruálni a Budapest Főváros Levéltárában (BFL) őrzött iktatókönyvek, egyéb iratok alapján.[116] Az intézmények közötti átjárással magyarázható, hogy a levéltárban ugyanaz az irat olykor mind a III. kerületi, mind a XI. kerületi Baracs Károly iskola nyilvántartásában megtalálható. A német megszállást követően a tanítás helyszíne szinte hónapról hónapra változott. A diákok és a tanítók ide-oda sodródtak a történelem viharában.

Hozzávetőleges kronológia a negyvenes évekről

A negyvenes évek zaklatott időszakának rekonstrukciója során a levéltári iratokon kívül komoly támpontot jelentettek az iskolák túlélőitől kapott bizonyítványok (iskolai értesítők), egyéb korabeli dokumentumok (pl. kézzel írt levél a Zsigmond utcai cionista napközi otthonból), illetve az öregdiákok visszaemlékezései. A két forrás: a levéltári iratok és a túlélők emlékei, ahogy arról korábban már szó volt, sokszor szerencsésen egészítik ki egymást, kitöltve az emlékezet lukas pontjait, illetve pótolva az esetlegesen fennmaradt dokumentumok hiányzó láncszemeit. Egy-egy idős túlélő hetven év távlatából nem csoda, ha bizonytalanul emlékszik az események forgatagában föltűnő, majd eltűnő, néha mégis visszatérő osztálytársai, tanítói, sőt, igazgatói nevére. A fiókokból előkerülő eredeti bizonyítványok, osztályképek, levéltári névsorok azonban segítik a múlt kollektív felidézését.

A Budai Izraelita Hitközség Zsigmond király útja 49. szám alatti iskolájában 1944. március 20-án, tehát közvetlenül a német megszállást követően, akárcsak országszerte, befejeződött a tanév. Március 21-én azonban még vizsgázhattak a diákok. (1944. július 15-én be kellett szolgáltatni az anyakönyveket is.) A kényszerszünet alatt foglalkoztatták ugyan a diákokat, ténylegesen azonban 1944. augusztus 26-án kezdődhetett el az 1944/45-ös tanév. Ekkor ideiglenesen a II. kerületben, a Fő utca 12. szám alatti, óvóhellyel rendelkező ötemeletes bérházban zajlott a tanítás 38 beírt tanuló számára.

[116] GOMBOCZ 2010–2014. / Budapest Főváros Levéltára.

Az ostrom alatti további kényszerszünet után, a felszabadulást követően1945. április 29-én mind a III., mind a XI. kerületi iskola megnyitotta kapuit. Az illetékes levéltári irat szerint a III. kerületben mindössze négy, a Baracs Károly elemiben pedig egyetlen diák sem jelentkezett. Az iskolák újraindításának lehetősége azonban nemcsak a diákok, hanem a vészkorszakot elszenvedő tanítók miatt is kérdéses volt. Egy dátum nélküli, feltehetőleg 1945 utáni levéltári irat szerint[117] Barta Béla orosz fogságban van, Barta Béláné és Farkas Margit eltűnt, Heisz Herman a munkaszolgálatban súlyosan megsérült, ezért betegszabadságon van.(Ugyanezek a tanítók szerepelnek eltűntként egy 1945. augusztus 20-i deszki iskolai iratban is.) A III. kerületben ekkor Telegdi Klára tanít, 1945. szeptember 20-án azonban ő is lemond.[118]

Ugyanezen a napon jelentik be a Zsigmond utcában Spitzer Zoltánné Kondor Klára alkalmazását, aki ebben a nehéz időszakban rendkívül lelkiismeretesen intézi először csak tanítóként, majd igazgatóként is az iskola ügyeit. 1945. november 16-tól összevonva tanítja a lassan visszaszivárgó diákokból összetákolt négy osztályt.

1945. október 23-án az Óbudai Izraelita Elemi iskola tanítójának, a munkaszolgálatból hosszú megpróbáltatások után hazatért Vándor Andor igazgató tanítónak ideiglenes megbízásáról értesülünk. Négy hónap elteltével, 1946. február 15-én Vándor Andor mégis megválik állásától, így a négy osztályt, 16 beírt tanulóval ismét Spitzer Zoltánné vezeti egy személyben. (Vándor Andor egy túlélő, Gálosi György bizonyítványa szerint az 1947–48-as tanévben az óbudai Zichy utcai iskolában volt igazgató. Feltehetőleg ezért távozott a Zsigmond utcai iskolából, akkor talán még nem sejtve, hogy hamarosan az összes felekezeti iskolát meg fogják szüntetni az országban.)

A helyzet nehézségét érzékelteti, hogy még 1946 márciusában is vannak diákok, akik cipő és ruha híján nem tudnak iskolába menni. (A mulasztó diákok említett listája sajnos hiányzik a levéltárban.) Az iskola felszerelése gyenge, a padok megrongálódtak, a bútorok fele eltűnt, a könyvtár fele pedig elpusztult.

A budai Baracs Károly iskoláról (rendes helye a háború előtt: XI. kerület Váli út 4–6) a Budapesti Fővárosi Levéltár ügyviteli iratai (1945–1948) alapján tájékozódhatunk.[119]

Mivel a Váli úti épületet a háború alatt bombatalálat érte, berendezését pedig széthordták, a tanítás ideiglenesen a Bocskai úti templomban zajlik. (Bocskai út 37.) Az ostrom alatt az iskola

[117] BFL, VIII 1922 a1; GOMBOCZ 2010–2014. / Budapest Főváros Levéltára 03.
[118] Vö. GOMBOCZ 2010–2014. / Fotógaléria / Osztályképek.
[119] BFL, VIII / 1922 / a1, b1; GOMBOCZ 2010–2014. / Budapest Főváros Levéltára.

könyvtára is elpusztult. Löwy Henrikné jelentése szerint az iskola újjáépíthető, renoválására több milliárd pengőre volna szükség.

A romokban heverő épület helyén, a Váli úton a hitközség Joint (*American Joint Distribution Committee*) támogatással nemsokára egy új épületet emelt, amelyben imaház, kultúrterem, a Joint konyhája, napközi otthon, körzeti iroda és rabbi lakás épült. A kultúrtermet, akárcsak a III. kerületben, tornateremként használták. 1947. november 13-án a Váli úton 14 diák tanult (1–4. osztály) osztatlanul. Az iskola tanítói Hauer Andor és Gál Zsuzsa, aki ebben az évben kezdte meg működését. Hitoktatóként Schiffer Izidor foglalkozott a gyerekekkel, kölcsön kapott könyveket véve igénybe.

Ugyancsak az ügyviteli iratokból derül ki, hogy a hitközség II. kerületi, Fő utca 12. szám alatti irodáját (a leltárokkal) a nyilasok rabolták ki, ezért a kár nem mérhető föl pontosan. Az épületet bombatalálat is érte, a belső berendezést pedig a felszabadulás után hordták el.

Az ötödik osztály hányódása mint kor- és kórtünet

A budai zsidó iskolák 5-ik osztálya jellegzetes példa arra, hogyan hányódtak a zsidó tanulók a negyvenes években épületről épületre. Az eredetileg négy osztályos zsidó elemi iskolák új meg új feladatok megoldására kényszerültek.

Az ötödik évfolyam Hauer Andor irányításával 1947. október 3-án, az akkor már Kunfi Zsigmond utca 49. szám alatt nyílt meg 14 tanulóval. (A Baracs Károly elemi ugyanekkor négy osztályos intézmény maradt, egy-egy évfolyamon persze csak néhány diák tanult.) Két hónap múlva, 1947 decemberében helyszűke miatt mégis a város túlsó végébe, a Váli út 6. szám alá helyezték át az ötödik osztályt, amely fokozatosan bővült Budapest további kerületeinek, valamint a vidéki városok (pl. Baja, Kiskörös, Debrecen) szórványosan előkerülő, 1936/37-ben született diákjaival. Ebbe az osztályba suvasztották többek között az Óbudán, a Zichy utcai elemi iskolában 1943-ban első osztályosként járó gyerekeket is. Így járt többek között Steiner Endre, akinek „Baracs Károly" fejléccel, Hauer Andor aláírásával ellátott 1947/48 évi bizonyítványa meg is őrződött.[120] Az óbudai Zichy utcai épületbe ugyanekkor a háború idején született gyerekek jártak. Névsornak egyelőre nincs nyoma, de pl. Gálosi György 1948-ban kiállított, fönt már említett első osztályos bizonyítványa előkerült a családi fiókból.[121] 1943. december 23-án a feltöltődés következtében már 36 ötödikes diákot tartottak számon.

[120] Fotója: GOMBOCZ 2010–2014. / Budai zsidó iskolások / Zsidó iskolatörténeti tanulmány.
[121] Fotója: uo.

Az ötödik osztályra vonatkozó iratok a költözködés miatt nem is igen lokalizálhatóak. Egy, az 1947/48-ra vonatkozó, a tanulók címével ellátott 5. osztályos névsor fejlécén bizonyára emiatt hiányzik az iskola neve. Az ötödik osztályos órarend fejlécén a Baracs Károly iskola szerepel,[122] de a diákok, akik a tanórákon részt vettek, részben azonosak azokkal, akik nemrég még a Zsigmond utcában tanultak.

A felekezeti iskolák megszűnése előtti utolsó év

1948-tól a tárgyunkat képező izraelita népiskolák immár általános iskolaként működnek. „A Budai Izraelita Baracs Károly Általános Iskola Anyakönyve, 1948 I-IV. osztályok”[123] szerint Hauer Andor 1948. január 28-án nyitotta meg a tanítást az 1947/48 tanév második félévében az első négy osztályban, a félévi értesítő kiállításának ideje pedig 1948. febr. 25. (Helyszín: XI. Váli út 6., a bélyegzőn azonban Bocskai út 37. szerepel) Az osztályvezető tanító Gál Zsuzsanna volt. Az I-IV. osztályosok, összesen 15-en 1937–1941 között születtek, főleg budapesti lakosok, de akad köztük miskolci, péceli, szigetvári is. A tantárgyak: hit- és erkölcstan, beszéd- és értelemgyakorlatok, olvasás, írás, fogalmazás, nyelvi ismeretek, számolás és mérés, rajz, ének, testnevelés.

Ugyanezen a napon kezdődött a tanítás az ötödik osztályban is. (Az irat jelzetét lásd fenn.) A 32 tanuló közül a legtöbben 11–12 évesek (pl. Mayer Éva, Márkusz György, Steiner Endre, Wieder Györgyi),[124] de akad köztük 14 éves is, sőt, egy debreceni diák 15 évesen tanul az ötödik osztályban!

A tantárgyak a következők: hit- és erkölcstan, szabad beszélgetés, magyar nyelv, történelem, földrajz és néprajz, természetrajz, számolás és mérés, rajzolás, testnevelés, műhelygyakorlatok, angol nyelv.

A Baracs Károly Izraelita Általános Iskola tanítói ebben az évben a következők: Hauer Andor (Mátyásföld Apponyi u. 2.), Gál Zsuzsa (Akácfa u. 36.), Róth Ágota (Benczúr u. 2.), Klein Éva (Újpesti rkp. 20.).

A III. kerület Kunfi Zsigmond u. 49. szám alatti iskola összlétszáma ekkor 32 tanuló. Első osztályban öten, másodikban hárman, harmadikban heten, negyedikben 17 diák tanult. Az 1947/48-as iskolaévben1948 jan. 1-ig az I-III. osztályt Klein Éva, a II-IV. osztályt Spitzer

[122] Fotója: uo.
[123] BFL, VIII / 1922 / b1, az irat jelzete: XXVI–720–1.
[124] GOMBOCZ 2010–2014. Emlékezéseik a weblapon olvashatóak.

Zoltánné tanította. A következő tanévben a tervek szerint az I-II osztályt Klein Éva, a III-IV. osztályt Róth Ágota tanítaná, mivel Spitzer Zoltánné a XI. Váli út 6. sz. alá kéri áthelyezését.

1948 júliusában valamennyi állami, községi és izraelita iskola igazgatóját fölszólítják, hogy új, orosz tagozatú (feltehetőleg az oroszt mint idegen nyelvet oktató) általános iskolát szervezzenek.

1948. július 14-én a Váli úti épületben a hatodik osztály elindítását tervezik, és mivel az alsó tagozaton az osztálylétszám négyszeres emelkedésével számolnak [ennek okát egyelőre nem ismerjük; feltehetőleg a Zichy utcai iskolát meg akarták szüntetni], új tanítókat szeretnének fölvenni. Spitzer Zoltánnénak a Kunfi Zsigmond utcából való áthelyezését is kilátásba helyezik.

A felekezeti iskolák megszüntetése

Egy hónappal azután, hogy a XI. kerületi Baracs Károly Általános Iskola bővítésére vonatkozó tervek megfogalmazódtak, a Budapesti Népoktatási Kerület Tanfelügyelőségének 1948. augusztus 14-i irata a következő, váratlan fordulatról értesít: a Vallás és Közoktatási Minisztérium „közoktatási érdekből nem tartja indokoltnak" az iskola fenntartását, és ezért megszünteti azt. Az iskola berendezési tárgyainak valamelyik másik állami iskola részére leendő átadásáról intézkednek, az iskola tanszemélyzetének tagjait ugyancsak más állami iskolákba kívánják beosztani.

A zsidó iskolák II. József óta épülő, a II. világháborúban csaknem összeomló, 1945-ben a romokból föltápászkodó intézményének tehát a kommunista rendszer adta a végső döfést.

A Budapesti Népoktatási Kerület Tanfelügyelőségével folytatott levelezés tömör ismertetése

1945-től 48-ig folyamatos levélváltás zajlott a Budapesti Népoktatási Kerület Tanfelügyelősége és a két zsidó iskola között. A kerület valamennyi iskolájába elküldött körlevélben a mindennapos témákon kívül többek között szó esett a deportálásból hazatért árva gyermekek tandíjmentesítéséről, pénzgyűjtési kezdeményezésről a „Miénk az ország" mozgalom keretében stb.

„Az iskolák az elhagyott gyermekekért" akció című, 1947. október 10-i irat szerint a Nemzeti Segély országos központja célul tűzte ki az elhagyott gyermekek általános iskolákon keresztüli védnökségét, illetve fejlődésük figyelemmel kísérését. Ugyancsak őket kívánták segíteni az iskolákon keresztül egy-egy nyitott gondolkodású, szociális érzékkel rendelkező tanerő

fölkérésével. Spitzer Zoltánné igazgató tanítónő október 15-i válaszleveléből értelemszerűen kiderül, hogy az izraelita iskolák ezekben az akciókban nem vehetnek részt, hiszen növendékeik maguk is nagyrészt árva vagy félárva gyermekek, akik közül egyesek gyermekotthonban élnek. A gyerekek lelkiállapotáról szintén értesülünk az egyik iratból: „Az iskola [értsd az iskolások] fegyelmi állapota, ha figyelembe vesszük mindazt, amit az iskola növendékei 1944/45-ben átéltek, és amely kétség kívül nyomtalanul el nem maradhatott, jónak mondható." A diákok szombatonként istentiszteleten vesznek részt, a tanítási órákon hittan tanítás folyik. Az írásbeli dolgozatok színvonalán érződik viszont az összevont tanítás hátránya.

A Joint – Országos Zsidó Segítő Bizottság gyermekotthonaiban lakó iskolásokról szórványosan értesülhetünk a vizsgált levéltári iratokból. Spitzer Zoltánné 1947. június 5-i levele szerint az iskola 18 tanulója közül csak egy tanuló lakik gyermekotthonban, a XII. kerület Rege út 4. szám alatt.[125]

Egy 1948. február 14-i irat arról tudósít, hogy Goldmann Zsuzsa elhagyja a III. kerületi Timár utcai iskolát, mivel fölvették a hűvösvölgyi cionista intézetbe [értsd a Tárogató úti gyermekotthonba].[126] Ez az irat egyszersmind egy új korszak kezdetét is jelzi. A kommunista időszak közeledtével ugyanis sok, a cionista mozgalom vonzáskörébe került zsidó hagyta el az országot. A kivándorlási kedvet azok a cionista fiatalok is erősítették, akik a Joint napközi otthonokban foglalkoztatták a zsidó iskolásokat. Ilyen napközi otthon működött a Zsigmond utca 5. szám alatt. A Budai Izraelita Általános Iskola Zsigmond utcai tagozatának 1946–47 évről szóló, aláírás nélküli, valószínűleg Spitzer Zoltánnétól származó gépelt kimutatásából (az iraton 197/b jelzet látható) a következőket tudhatjuk meg: a tanulók 50 %-a a Magyar Cionista Mozgalom *Sómér* szervezetének tagjai, 50 %-uk félárva vagy árva. A diákok a III. kerület Zsigmond utca 5. szám alatti napközibe járnak, ahol ebédet is kapnak. Ruházkodásukról, cipőjükről, tanszereikről főleg a Joint gondoskodik.[127]

A Zsigmond utcai napköziből, az „ohél"-ből maradt fenn egy szép, vidámságról és humorról tanúskodó kézzel írott levél is, amit az egyik túlélő (lánykori nevén) Kürti Kann Judit kapott

[125] Wieder Györgyi túlélő beszámolójából azonban több olyan kislányról tudunk, aki rajta kívül a lillafüredi, majd a Délibáb utcai, ill. a XII. kerületi Tárogató úti otthonban lakott (fél)árvaként. Ezek a gyerekek részben talán más iskolákba jártak. Öten közülük részt vettek egy margitszigeti dalversenyen, ahol főleg magyar és szovjet dalokat énekeltek, mert ekkor már nem volt szabad héber nyelven előadni. A kislányok azonban elénekeltek egy héber dalt is, amellyel Kodály Zoltán elismerését vívták ki. (Az Éneklő Nép című folyóirat 1950. júniusi, 6. számának 4. oldala szerint a Magyar Ifjúság Népi Szövetsége pünkösdkor dalosverseny döntőt rendezett a Margitszigeten. A verseny az első országos dalosverseny része volt.) Vö. GOMBOCZ 2010–2014. / Wieder Györgyi / Emlékek; BÁNYAI – FROJIMOVICS – GOMBOCZ 2020. Lásd még alább *Az árván maradt nemzedék* c. fejezetet.

[126] BFL, VIII / 1922 / a1.

[127] GOMBOCZ 2010–2014. / Budapest Főváros Levéltára 04.

cionista társaitól betegsége idején (1947 körül). A levél aláírói leginkább cionista nevükön szerepelnek: Chaja, Bracha, Lea, Channa, Moslék, Mötuka, Sosa, Zsuzsi, Slomó és Aviva, a nevelőjük.[128]

Az úttörőmozgalom kibontakozása, kényszerfúzió

A cionista mozgalom és az úttörőmozgalom útjai 1947-től már egymást keresztezték. A kerületi körlevelek közül több is rákérdez az iskolákban, vajon bekapcsolódtak-e az úttörőmozgalomba. Spitzer Zoltánné 1947. november 25-i válaszlevelében mindkét iskolára vonatkozóan közli: a zsidó iskolában nem működik úttörőmozgalom, mivel a gyerekek a Magyar Cionista Szövetség keretében működő mozgalom bentlakó, illetve napközi otthonokban foglalkoztatott tanulói.[129] A Baracs Károly Általános Iskola 1948. július 1-i iratából megtudhatjuk: az 1947/48-as tanévben nem működött úttörőmozgalom az iskolában. A következő évben azonban a tantestület „részt kíván venni a mozgalomban."

Az iskolai tanítói bizonyára komoly nyomás hatására bólintottak az úttörőmozgalomra. Nyilatkozatukat nevükkel és postacímükkel hitelesítették. (Hauer Andor, Gál Zsuzsa, Róth Ágota, Klein Éva.)

A magyarországi cserkészetet 1948-ban ugyancsak beleolvasztották az úttörőmozgalomba. A 311-es Vörösmarty zsidó cserkészcsapat iskolásait, akiknek otthona a háború előtt a Zsigmond utca 49. szám alatti bérházban volt, különösen érzékenyen érintette a háború után újraélesztett csapat megszüntetése.[130]

Összegzés

A vizsgált iskolai iratok mentén szépen kirajzolódik az ország 1945 és 1947 közötti, a koalíciós időszakra jellemző átmeneti állapota. A vészkorszakban megmenekült zsidó iskolás gyerekek és tanítóik a folyamatos ide-oda hányódás ellenére is reménykedtek egy jobb kor eljövetelében. A nyilas terror, majd az ostrom után újraindult a tanítás, a korábban betiltott cserkészmozgalom, valamint a cionista mozgalom szárnyait próbálgatta. Erről a pontról demokratikusabb irányba is léphetett volna az ország, sajnálatos módon azonban nem így történt. Az éppen rendbe hozott

[128] Gombocz 2010–2014. / Kürti Kann Judit / Emlékek. Lásd még uo. Mayer Éva / Fotógaléria 88–89. Vö. alább *„Hogyan származhat bármi jó a pokolból?"* c. fejezet.
[129] GOMBOCZ 2010–2014. / Budapest Főváros Levéltára 08.
[130] GOMBOCZ 2010–2014. / 311. Vörösmarty Cserkészcsapat.

épületekből ki kellett költözni. Az óbudai zsidó iskolának nyoma sem maradt: a 70-es években lebontották, az iskolai iratok elkallódtak.

Az egyházi iskolák megszüntetése bizonyára hozzájárult a maradék zsidóság elvándorlásához, ami a maradék maradékának 1956-os távozásával folytatódott.

V. A gyermekkor tereinek szerepe az elhallgatott múlt előhívásában

1. „Senki sem kérdezett bennünket."[131]

Noha a II. világháború után memoárok sora bukkant föl Magyarországon, a Soá első krónikásainak sem a közvélemény, sem a politikai vezetés körében nem akadt komoly hallgatósága. A kommunista hatalomátvétel miatt felállított tilalmak és tabuk sorozata pedig a kollektív amnézia állapotára ítélte az egymást követő nemzedékeket.[132] A zsidókérdés száműzése a közéletből óhatatlanul elnémította a Soáról való beszédet is. Jellemző példa Kertész Imre *Sorstalanság* című regénye, amely 1975-ben megjelenhetett ugyan Magyarországon, mégis visszhangtalan maradt. Kertész regényét abszurd módon először a németországi olvasóközönség fogadta be.

A rendszerváltozás meglazította ugyan az emlékezés kommunizmus alatt mesterségesen lezárt zsilipjeit, a zsilipek azonban azóta sem nyíltak meg egészen. Erre többféle magyarázat kínálkozik. A probléma egyrészt politikai természetű. A hárítás és távolságtartás attitűdje, amely a Soát továbbra sem tekinti a magyar történelem tragédiájának, megakadályozza a katarzis utólagos megteremtését.

Másrészt az új rendszerben szocializálódó nemzedék tagjainak többsége nehezen igazodik ki a kettéhasadt társadalmi emlékezetben. Magyarországon nagyjából a 2000-es évek óta beszélhetünk a hivatalos emlékezet hasadtságáról. A globális, az áldozatok mellé álló emlékezet és a lokális, a magyar felelősséget hárító emlékezet kettőssége zavart kelt. A konszenzus hiánya miatt az áldozatok elbizonytalanodnak, bizalmatlanná válnak, az egykori elkövetők pedig nem kapnak morális feloldozást.

Amikor kutatómunkám kezdetén, 2000 körül megkérdeztem azokat az egykori zsidó elemi iskolásokat, akik szerencsés módon túlélték a Soát, vajon mi lehet a magyarázata, hogy többen nekem mesélték el először a szörnyűségeket, amelyek a II. világháború alatt érték őket, a

[131] GOMBOCZ 2010–2014. / Viszontlátás (videó).
[132] GYÖRGY 2004.

legtöbben ezt válaszolták: „Senki sem kérdezett bennünket. […] A vészkorszak eseményeit igyekeztek a szőnyeg alá seperni. Nem volt téma."[133]

Az alábbiakban azt követem nyomon, hogyan kerültek felszínre a Soá évtizedeken át elhallgatott, részben elfojtott, töredezett emlékei a gyermekkor tereinek felidézése által a holokauszt óbudai gyökerű túlélőiben és szemtanúiban.

2. Az eltűnt óbudai zsidó hitközség nyomában

Az óbudai zsidóság, ahogy arról már korábban szó volt, Magyarország egyik legnagyobb, legtekintélyesebb közössége volt a 19. században.

A keresztény lakosság legnagyobb részét a 19. század közepén durván 5000 fővel a németség alkotta Óbudán, a zsidóság pedig 3500 lélekkel a második legnépesebb csoportot alkotta. Magyarként hozzávetőleg 200-an éltek itt akkoriban. A három közösség templomai: az óbudai plébániatemplom, a református istenháza és a zsinagóga szintén egymás közvetlen közelében emelkedtek.

Ugyancsak az ún. *Judenhof* területén működött 1920-tól 1944 március 19-ig, a német megszállásig, majd a háborút követően 1949-ig az Óbudai Izraelita Elemi Iskola, amelynek épületét a környékbeli házakkal együtt a 70-es években bontották le. A lakókat panelházakban helyezték el, illetve szétszórták őket Budapest távoli részein, ezért az óbudai zsidóság történetét kutatva évekig hiába kerestem túlélőket. A fordulatot a téma, és ezzel együtt a vizsgált tér szűkítése jelentette. Az egykori óbudai zsidó elemi iskola történetére koncentrálva lassan sikerült harminchárom Izraelbe, Ausztráliába, Németországba stb. elszármazott, illetve Magyarországon maradt túlélőt találnom.

A túlélők és szemtanúk többsége iskolás gyerek volt a vészkorszakban. Háborús élményeikről sokszor még családtagjaiknak sem meséltek, vagy csak nagyon keveset. A csend megtöréséhez, az emlékek felszabadításához komoly mértékben hozzájárult az, hogy kérdéseimet a zsidó elemi iskolai élmények, valamint a gyerekkor egyéb helyszínei köré csoportosítottam. Mivel pedig az iskola az élet egészét tükrözi, a diákok történetein keresztül a II. világháború előtti és a II. világháború alatti magyar történelem tágabb összefüggései is feltárultak: a zsidó-magyar/magyar-zsidó, a német-magyar/magyar-német identitás, az asszimiláció, illetve annak

[133] GOMBOCZ 2010–2014. / Viszontlátás (videó).

kudarcai közepette a részleges disszimiláció, a zsidó-keresztény együttélés kérdései, a diszkrimináció folyamata: az árulások, de a hűség megnyilvánulásai is.

Az alábbiakban ezeket a pontokat fejtem ki részletesebben a visszaemlékezésekben megjelenő helyszínek nyomán haladva.

3. A gyermekkor terei

A gyermekkor helyszínei közül az iskola áll a visszaemlékezések előterében. Körülötte azonban – az emlékezés mechanizmusának következtében – más színterek is felidéződnek: a zsinagóga, az otthon, illetve az otthon átváltozása csillagos házzá, gettóvá, óbudai téglagyárrá, majd gyalogmenetté vagy az úgynevezett málenkij robot helyszínévé, továbbá az utcák, az üzletek, végül az esetleges visszatérés, az újrakezdés terei. Szinte valamennyi helyszínhez pozitív és negatív emlékképek egyaránt kapcsolódnak. Az iskolai, gyermekkori történetekre sokszor rátelepedett a későbbi, sokszor traumatikus élmények árnyéka. Egyes emlékezőknek láthatóan nehezére esik 60–70 év elmúltával feltámasztani, újjáteremteni a háború előtti eseményeket.

A fő emlékezettér: a zsidó iskola és a polgári iskola Óbudán

Az óbudai és budai zsidó elemi iskola növendékeinek elbeszéléséből arra következtethetünk, hogy a diákok többsége asszimilálódott zsidó családból származott. Az egykori diákok és családtagjaik elsősorban magyarnak, és csak másodsorban vallották magukat zsidónak a II. világháború előtt.

Őket érte talán a legnagyobb csalódás a magyar társadalmat illetően. Így emlékeznek: „Mi, és mindazok, akik a Zichy utcai iskolában tanultunk, az asszimilált zsidósághoz tartoztunk. […] Egyesek magyarabbak voltak, mint a magyarok, sajnos nem segített.”[134]

Mások identitásukat tekintve vágyódtak ugyan arra, hogy magyarrá váljanak, de már a vészkorszak előtt úgy érezték, hogy a többségi társadalomba való beilleszkedésük nem lehet teljes. Egy ma Izraelben élő asszonyt idézek: „Magyar ruhám nem volt, pedig nagyon szerettem

[134] GOMBOCZ 2010–2014. / Steiner József Endre / Emlékek.

volna, de úgy gondoltam, hogy nevetséges lenne egy zsidó lány pruszlikban és fejkötővel."[135] Márpedig akkoriban szinte minden zsidó lány kikunyerálta otthon a magyaros ruhát.

Többen kitérnek a március 15-i ünnepélyekre, amikor verset szavalhattak. Az egyik túlélő szerint a Himnusz hangja reflexszerű mozdulatot váltott ki benne gyerekkorában: „Hogyha a szüleim éjszaka rádiót hallgattak, és már az ágyban fekve éjfélkor meghallottam a Himnuszt, mindjárt fölkeltem, és vigyázzba álltam."[136] Ugyanerre a beidegződött, zsigeri mozdulatra utal egy fiatalabb emlékező, aki közvetetten, nagyapja alakját idézi föl a beépült magyar identitással kapcsolatban: „Nem zsidók voltunk, hanem magyar zsidók. [...] A vallásos nagyapám minden délben fölállt és a családtagokat is arra biztatta, hogy vigyázzba állva hallgassák a Himnuszt. Munkaszolgálatra elvitték 63 éves korában, nem jött haza."[137]

Szintén ő mesélte el, hogy kislányként jobbára már csak a kirekesztést élte meg a többségi társadalom oldaláról: „[…] a nagyapám levitt a játszótérre, ott játszottam, és egyszer csak egy fennhéjázó hang azt mondta a saját gyerekének: »Gyere el onnan! Ne játssz azzal a göndör hajú zsidó lánnyal!« Ez a mondat annyira bennem maradt, hogy sokáig, nagyon sokáig éreztem azt, hogy ez a göndör haj, ez akkor nagyon árulkodó volt."[138]

Ugyanakkor akad olyan emlékező is, aki kizárólag a zsidó iskolai ünnepekre emlékszik. Egyikük a sátoros ünnepeket emlegeti kedves élményként: „Sátoros ünnepen az elemi udvarán volt fölállítva a sátor. Mi állítottuk föl gallyakból a zsidó előírásoknak megfelelően, gyümölcsöket aggattunk föl rá, majd mi bontottuk el. Ott is aludtunk."[139]

A neológ óbudai közegben azonban nem tartották szigorúan a vallási előírásokat. Aránylag kevés olyan emlékező akad, aki szerint az iskola fő vonzerejét a zsidó vallás ápolása és őrzése jelentette. A legtöbben a közösségteremtő, családias légkört emlegetik. Jellemzőnek tekinthető az alábbi mondat: „Az iskola ajtaján volt mezüze, de nem emlékszem, hogy használták volna."[140]

A negyvenes évektől kezdve az iskola addig védett területére egyre erőteljesebben hatolt be a külvilág. Az egyik túlélő az iskola gyűjtőházzá alakulását meséli el:

---

[135] GOMBOCZ 2010–2014. / Spatz Györgyi / Emlékek. Vö. GOMBOCZ 2010–2014. / Klein Edit / Fotógaléria 133. Klein Edit díszmagyarban. A fénykép1944 márciusában, valószínűleg még a németek bevonulása előtt készült. Viselője a zsidó elemi iskola tanulója volt.
[136] GOMBOCZ 2010–2014. / Klein Edit / Emlékek.
[137] GOMBOCZ 2010–2014. / Kürti Kann Judit / Emlékek.
[138] Uo.
[139] GOMBOCZ 2010–2014. / Reisz Péter / Emlékek.
[140] GOMBOCZ 2010–2014. / Menczelesz József / Emlékek.

„1944 nyarának végén édesanyámmal, anyai nagynénémmel, […] be kellett mennünk némi holmival a Zichy utca 9. szám alatti gyűjtőházba. Az iskola épülete volt ez, a Díszterembe tereltek minket. (Apám és nagybátyám már munkaszolgálatosként bevonultak.) A fal mellett aludtak az emberek, kb. százan összeszorulva. Ott éltünk egy ideig. Utána megint jöttek a nyilasok és a rendőrök, akik […] transzportot állítottak össze a téglagyárig, onnan pedig nyugat felé. Én akkor hét éves voltam."[141]

A zsidó elemi iskolát kijárt tanulók közül sokan a polgáriban megélt keserű tapasztalataikat is elmesélték. Ezek közül két megrázó emléket följebb, *A magyarországi zsidó oktatásügy rövid áttekintése a dualizmus korától az államosításig* című fejezetben olvashatunk.

A zsinagóga kiváltsága az eldózerolt Óbudán

Az eldózerolt Óbudán a zsinagóga épülete a legtöbb, akár Magyarországon élő, akár külföldre szakadt emlékezőben pozitív emlékeket hív elő. Egy izraeli túlélő így fogalmaz:

„Mit szeretnék megkeresni Óbudán? Tulajdonképpen csak a templomot. Az iskola épülete már nincs meg. Nagyszüleim mind a két részről a Mókus utca 6-ban laktak, azt már régen lebontották. A Tavasz utca 15–17-ben laktunk, ott volt az üzletünk is, azt is lebontották, mikor elkezdték építeni az Árpád-hidat. A Vörösvári úton lakott a barátnőm, szemben az iskolával, őt és az egész családját agyonlőtték a nyilasok 1944. október 15-én, aznap, mikor Szálasi Ferenc vette át hatalmat. Ezt a házat nem akarom látni, mert örök fájdalom nekem és így is túl sokat gondolok rá."

Egy szintén izraeli, újraépített zsidó identitására büszke férfi 2010-ben, a zsinagóga újraszentelése előtt Magyarországon járva, a zsinagóga szeretett helyszínét felkeresve öntudatosan magyarázta a munkásoknak, mi hol helyezkedett el emlékezete szerint azelőtt a templomban.

Az üzletek

Az emlékezők többsége a zsidó és keresztény közösség háború előtti békés együttélését emlegeti. Az üzletek felsorolása közben a mesélők sokszor csak rákérdezésre tesznek

[141] GOMBOCZ 2010–2014. / Lang János / Emlékek.

különbséget a zsidó és keresztény tulajdonosok között, hiszen emlékezetükben egymás mellett raktározódtak el a nevek. Az egyik túlélő így fogalmazott: „A sváb üzletekbe is ugyanúgy jártunk. Abszolút tisztelet volt pro és kontra."

Az üzleti élet terén megbíztak egymásban a felnőttek, a gyerekek pedig együtt játszottak, az asszonyok recepteket cseréltek. Az egyik német gyökerű asszonyt idézem: „Ha a libát nem sikerült kóser módon levágni […], mert vérét nem tudták egészen kifolyatni, […] bizony átvettük a libát." Ugyanez az asszony mesélte, hogy 1943–44-ben a két Tavasz utcai cukrász közül ők mindig a zsidó tulajdonoshoz jártak, mert úgy érezték, hogy őket kell támogatni.

A zsidótörvények életbe lépésével aztán az óbudai kocsmákban és üzletekben is megjelentek a diszkriminatív feliratok. Egy keresztény óbudai asszony a következőt mesélte: „Föltűnt nekem egy kerti kocsma, amelynek a kirakatában a következő tábla állt: Kutyát és zsidót nem szolgálunk ki. Ott álltam gyerekként, és nem értettem: hogyhogy kutyák és zsidók? Többször is előfordult ez." Egy zsidó származású emlékező az érem mindkét oldalát megvilágítja: „Volt olyan, még ma is létező cukrászda, a Pöhm, amelyik 1939–40-ben kiírta, hogy: KUTYÁT ÉS ZSIDÓT NEM SZOLGÁLUNK KI. Viszont akadt olyan, akinek a Selmeci utcában volt cukorkaüzlete, és aki akkor rakta ki a friss árut, amikor a zsidóknak szabad volt kimenniük: 11-től 2-ig. Olyan különbség volt ember és ember között."

Bizonyára nem véletlen, hogy a zsidó asszony – szemben a keresztény emlékezővel – meg is nevezi a diszkriminatív feliratot kihelyező cukrászdát.

Egy 95 éves korában meghalt óbudai gyökerű túlélő így emlékezik:

> „A háború előtt békésen éltek egymással a zsidók és a keresztények. […] Az utcán egyáltalán nem volt zsidózás, a kerületi futballcsapat meccseire együtt mentek a különböző vallásúak. Volt ugyan zsidó focicsapat is, de én a harmadik kerület igazolt játékosa voltam. […] A zsidótörvények életbe lépésével aztán abba kellett hagynom a játékot, bevonták az engedélyemet, de a meccsekre kijártam. A többiek tudták, hogy zsidó vagyok, de tele voltam keresztény barátokkal."[142]

A barátságok azonban sokszor megszakadtak vagy árulás áldozataivá váltak a későbbiek során.

Mivel a zsidó elemisták vasárnap is jártak iskolába, útközben kővel dobálták, megverték, leköpték őket. Erre szinte mindenki egyformán emlékszik. Idézem egyiküket: „…az utcán leköptek a sárga csillaggal. Sötétkék kabátom volt, azon jól mutatott a sárga csillag."

[142] GOMBOCZ 2010–2014. / Reisz László / Emlékek.

Egy sváb asszonynak a nagyapja német származású hentesként dolgozott a Flórián téren. Összebarátkozott zsidó szomszédjával, a méteráru üzlet tulajdonosával. A hentes rendszeresen megpakolta unokája hátizsákját hússal. A kislány a szemben lévő csillagos házba vitte az élelmet. Természetes dolog volt ez, hiszen a gyerekek nemrég még békésen játszottak a két üzlet közös hátsó udvarán. Mikor a zsidó családot deportálták, raktárkészletüknek egy részét átadták a hentes családnak, áttolva az árut a hátsó udvaron. Amikor a család egy része visszatért, a hentes visszaadta az árut. A zsidó család hálából a rendszerváltás utáni kárpótlásnál segített a hentes keresztény leszármazottainak.

Persze tudjuk, a megőrzésre átadott tárgyak nem mindig kerültek vissza a túlélőkhöz, más részről pedig arra is akad példa, hogy egy-egy túlélő nem köszönte meg a keresztények nem kis veszéllyel járó jóindulatát, aminek szintén számos oka lehetett.

Kétségkívül voltak, akik életüket kockáztatva igyekeztek zsidó barátaik életét menteni. Nem csak azok ingóságait (ágyneműjüket, ékszereiket, szerszámaikat) rejtették el, hanem egész családokat is bújtattak. Az egyik tősgyökeres óbudai mesélte, hogy egy rajtaütés alkalmával kis híján őt is elvitték a nyilasok. Kilenc éves kislány volt akkoriban. A Proszig nevű óbudai fényképész, aki mind német, mind zsidó családoknak dolgozott, még akkor is alkalmazott egy zsidó fiatal lányt, amikor az már szigorúan tilosnak számított. A Nagyszombat utcai csillagos házban 1944-ben csoportképet készített az ott tanuló fiatalokról. Később megijedhetett, ezért retusálta a sárga csillagokat.[143] A fényképen mégis fölfedezhető a gyerekek szíve fölött a sárga csillag.[144]

Zichy utcai „találkozó" Hegyeshalomnál, majd a pesti gettóban.

Az óbudai elemi iskola növendékei közül a sors különös akarata szerint többen is találkoztak a deportálás bizonyos állomásain, majd a pesti gettóban, illetve a munkatáborokban. Egyikük így mesél erről:

> „Hegyeshalomnál találkoztam volt iskolatársaimmal: Davidoviccsal, Fischer Évával[145] és a Zimmermannal. Hármukra jól emlékszem, de összesen tíz ilyen korú gyerek volt ott. Egyedül jöttem haza közülük! Az ismerősömnek, Grosz Henriknek

[143] A Nagyszombat utca 6. szám alatt készült különleges fényképről korábban a *Kutatási szempontok és források* című fejezetben volt szó.
[144] GOMBOCZ 2010–2014. / Mayer Éva / Fotógaléria 86.
[145] Fischer Éva édesapjának, Fischer Gézának csemegeüzlete volt a Pacsirtamező utcában, a nagypapának, Fischer Mórnak pedig a Föld utca 40-ben volt kereskedése.

pápai menlevele volt, kézen fogott, úgy voltam végig vele. Bevagoníroztak minket és visszahoztak a Tattersaalba. 84-en voltunk egy vagonban. Három nap alatt volt időnk megszámolni. Ahogy kiszálltunk a vagonokból, megvárták, míg beesteledik, valószínűleg a forgalom miatt, és a Pozsonyi útra hajtottak. A Pozsonyi úton svájci, svéd, pápai védett házak voltak. A Pozsonyi út 10-be kerültünk. […] Onnan nyolc–tíz nap múlva a gettóba vittek. Bekiabáltak: „Minden zsidó ki az utcára!" […] Több százan vonultunk. A gettóban nem volt ismerős. Bementem a hitközséghez, ott kaptam egy címet: Klauzál utca 9. Lementem a pincébe, és ott találkoztam a Jakobovics testvérekkel, Ferivel és Tamással. Nagyon megörültünk egymásnak."[146]

4. A fényképek szerepe az emlékezésben

Az eltemetett múlt feltöréséhez az interjúkon kívül a fiókokban őrzött, már említett osztályképek, gyermekkori felvételek is hozzájárultak. Az egyik legérdekesebb fénykép a Nagyszombat utcai csillagos házról már említődött. Egy másik, a Kiscelli Múzeumból származó képen az óbudai Polgár tér látható. Egy izraeli férfi, meglátva a felvételt, a következő levelet írta:

„A Polgár tér felébresztette bennem az ifjúságomat. Így például a Barnai Árpád tábla a nagybátyám üzlete fölött. Mellette mentem el minden reggel és délben a Zichy utcai iskolához és onnan hazafelé, bekiáltva az üzletbe: csókolom, Árpád bácsi. Ott tanultam a pulton fekve a mellúszás tempóit. Oda futottam segítségért, amikor a nyilasok üldözőbe vettek."

5. A háború utáni időszak, kitekintés a mai helyzetre

A II. világháború és a kommunista időszak mind a zsidó, mind a német kisebbségen mély sebeket ejtett Óbudán. A múlt fájdalmáról évtizedeken át nem beszéltek. Népszámláláskor a német gyökerű óbudaiak gyakran elhallgatják származásukat, hiszen még mindig félnek attól, hogy a történelem megismétlődhet. A sérelmek a vészkorszak túlélőiben és leszármazottaikban

[146] GOMBOCZ 2010–2014. / Menczelesz József / Emlékek. (Az utóbbi gyerekek szintén az emlékező iskolatársai voltak.)

tovább élnek. Az egyik zsidó származású óbudai férfi rezignáltan állapította meg: „Nincs elrendezve az a gonoszság, amit itt a II. világháborúban a zsidókkal tettek. […] Nem kért senki elnézést. Nincs elintézve ez."[147]

Óbuda legszebb terén, a Fő téren, az önkormányzat épületének falán található egyik emléktábla jól érzékelteti a múlthoz való hivatalos viszonyulást. A tábla felirata így hangzik: „A II. világháború alatt Óbudáról vallásuk vagy meggyőződésük miatt elhurcolt magyar állampolgárok emlékére" (2004. május) Márpedig az áldozatok többségét nem vallása miatt, hanem faji alapon hurcolták el. A görcsös centizgetés a hallgatás fenntartását szolgálja. Hosszú folyamatnak kell tehát még eltelnie ahhoz, hogy szembenézzünk a Magyarországot terhelő felelősséggel mindkét népcsoport sorsát illetően. „Amikor a csillagos házból is el kellett menni, akkor begyűjtöttek bennünket a nyilasok és a rendőrök. Emlékezetem szerint én német katonát nem is láttam. Itt mindent a magyar hatóságok intéztek."[148]

[147] GOMBOCZ 2010–2014. / Reisz Péter / Emlékek.
[148] GOMBOCZ 2010–2014. / Lang János / Emlékek.

VI. A zsidó identitás változásai, újjáépítésének törekvései a két világháború közötti neológiában Vidor Pál cserkészvezető életének példáján

„A cserkészruha fölé huzza a rabbi-reverendát, ha egyet mozdul, kilátszik a bakkancsa és a meztelen térdei."[149]

Az európai típusú társadalmakban Karády Viktor érvelése szerint a zsidó közösségek identitásra vonatkozó öndefiníciója nem lehet tartós. A diaszpóralét mindig is alkalmazkodási, önfenntartó stratégiákat követelt, amelyek jegyében hol az elrejtőzés, hol a beolvadás esélyeit latolgatják a csoport tagjai. Az emancipáció ebben a tekintetben fordulatot hozott a zsidóság történetében. A 19. századi asszimilációs szerződés következtében úgy tűnt, hogy a zsidóság a magyar társadalom integráns részévé válhat. A zsidók nem alkottak különálló nemzeti kisebbséget, önmeghatározásuk szerint „mózeshitű magyarok" voltak. Ezzel a magyarosodási törekvés reformkori, tudatos ideológiája a 20. századra természetes, reflexszerű, „magas érzelmi hőfokon átélt" magyarságtudattá érlelődött.[150]

Az óbudai és budai zsidó iskolások visszaemlékezései számtalan (korábban már idézett) példát nyújtanak a diákok mélyen megélt magyarságtudatára. Ugyanez az elkötelezettség olvasható ki a zsidó cserkészcsapatok története alapján.

A budai 311-es Vörösmarty csapat 1924-től 1944-ig működött. 1929 őszétől a Zsigmond király útja 49. szám alatti ház és zsinagóga adott otthont a tagok számára. A csapat tábori rabbija, később budai rabbi, dr. Vidor Pál szintén ebben az épületben lakott.[151] A tagok többszörös identitással rendelkeztek: magyarok, zsidók, cserkészek, leginkább pedig vörösmartysok voltak. Ezek a különféle kötődések szépen illeszkedtek egymáshoz. Vajda Júlia találó megfogalmazásában: „[…] saját belső világunkban nemegyszer e [különböző] kötődések harmonikus egységét éljük meg, melyet csak a külvilág tör, hasít ketté időről időre."[152]

[149] Egy lelkes szülő elismerő szavai Vidor Pálról a gödöllői világtábor után: SZABOLCSI 1933b. Az idézetet megelőző rész így hangzik: „Vidor Pál nem is Pál és nem is doktor, hanem egyszerűen *Pali,* mert a 7 éves farkaskölyköktől kezdve mindenki tegezi őt és mindenkit tegez ő is. Ott lakik egy kis sátorban, a budai cserkészcsapat tagjai között, a fiukkal virraszt, fiukkal gyakorlatozik, velük él és érettük dolgozik." A folyóiratokat mindenütt betűhíven idézem. G. E.
[150] KARÁDY 1992, 25.
[151] GOMBOCZ 2010–2014. / Parczel Edit / Emlékek.
[152] KOVÁCS – VAJDA 2002, 35.

A 311-es Vörösmarty csapat farkaskölykök mozgalmában a Csongor és a Tünde falka nevet is a Szózat szerzőjétől, Vörösmartytól kölcsönözték. Idővel azonban kérdésessé vált, vajon helyes-e kitartani a magyar zsidó önazonosság korábbi stratégiája mellett. Az alábbiakban ezekről a dilemmákról, valamint a cserkészeten belül is erősödő szekularizációról, és az arra adott válaszokról lesz szó.

1. Cserkészliliom és kőtábla

A Trianon után összezsugorodott Magyarországon domináns helyzetbe került neológia korábbi, évtizedeken át egyre izmosodó asszimilációs stratégiája hirtelen nemkívánatossá vált a többségi magyar társadalom szemében.

A 19. század végére látszólag sikeresen emancipálódott zsidóságra mind nagyobb nyomás nehezedett a hol nyíltan, hol burkoltan, de a 30-as évektől egyre erőteljesebben megnyilvánuló antiszemitizmus következtében. A másik kihívást a fokozódó szekularizáció jelentette, amellyel a többségi társadalom városi lakosságának is meg kellett küzdenie.

A kettős szorításra a neológia a hagyományos, „zsidó vallású magyarok vagyunk" önmeghatározástól a disszimiláció különböző fokozataiig terjedően igen széles skálán válaszolt.[153]

A válaszkísérletek egyik fő jellemzője a zsidó öntudat erősítését célzó törekvés, amely hol a zsidó vallás és (vagy) a zsidó kulturális értékek megtartó erejének újraélesztésében, hol a harcosabb öntudat/nemzettudat táplálásában, hol egyszerre mindkettőben nyilvánult meg. Az első változatot képviselte a korábban már említett, Léderer Sándor[154] által meghirdetett „Vissza a zsidósághoz" disszimilációs stratégia, illetve az immár időszerűtlennek tartott, mind teljesebb beilleszkedési törekvést leváltó ún. „kultúrnacionalizmus" program (Komlós Aladár,[155] Patai József). Az utóbbi a Monarchia ideje alatt szárnyra kapó asszimilációs modellt igyekezett módosítani a zsidó kultúra iránti érdeklődés felkeltésével.[156]

[153] FROJIMOVICS 2008, 227.
[154] A Pesti Izraelita Hitközség 1921–1927 közötti elnöke
[155] Komlós Aladár a zsidó kultúra tudatos ápolására vonatkozó elképzeléseit a *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a Holocaustig* című művének II-ik kötetében fejti ki: KOMLÓS 1997, II: 42–46.
[156] Frojimovics Kinga szerint a kultúrnacionalizmus magyarországi változata ugyanazt célozta, mint Közép-Kelet-Európa más országaiban a cionisták által „galut munkának" nevezett tevékenység kulturális része a zsidó élet megteremtésére. FROJIMOVICS 2008, 259.

Mindezzel szemben Vázsonyi Vilmos, a Demokrata Párt alapítója úgy helyezte új alapokra a zsidó identitást, hogy egyfajta konstruált magyar történelemképre támaszkodott. Ennek középpontjában a liberális Magyarország monarchiabeli emancipációs gondolata állt, melyhez Vázsonyi szerint igenis hű maradhat a magyarországi neológia. Deák, Kossuth, Eötvös szabadelvűségére hivatkozott: „A szabadelvűségnek ez a tüze nem fog kihalni soha a magyar nemzetből. […] Mi zsidók, a kultúra hőmérője vagyunk. A hol bennünket üldöznek, ott nincs szabadság, kultúra, ott nincs élet."[157]

Az alábbiakban a két világháború között megjelent zsidó sajtóorgánumoknak (*Egyenlőség*, *Magyar Zsidó Szemle*, évkönyvek, pl. *Ararát* stb., csapatújságok) azon részleteiből szemelgetek példákat, amelyek a budai 311-es számú Vörösmarty cserkészcsapat tagjainak cikkeiből, esettanulmányként pedig Vidor Pál tudós rabbi írásaiból olvashatók ki a témával kapcsolatban. Úgy gondolom, az eddigiekben említett válaszkísérletek különböző variációi a zsidó cserkészeten belül is nyomon követhetőek.

A „belső" közönségnek szóló csapatújságok, csapatnaplók vizsgálatát azért tartom fontosnak, mert ezeken a fórumokon keresztül a zsidó-magyar együttélés őszinte, spontán, hétköznapi, kozmetikázatlan elemei is megragadhatóak.

2. A Vidor-modell és annak háttere

Dr. Vidor Pál rabbijelöltként, majd 1934-től már rabbiként tudományos tevékenysége mellett több úton, tudatosan igyekezett megszólítani a zsidó identitást újraépíteni képes fiatalokat. Egyrészt a Budai Izraelita Hitközség Ifjúsági Csoportjának ügyvezető titkáraként, másrészt a zsidó cserkészeten keresztül, elsősorban a 1933-as gödöllői világtalálkozó előkészítése, majd megvalósítása során, legfőképpen pedig saját példamutatásával a cserkészekkel közös tábori életben.

Vidor elgondolásában a hitközség feladata, hogy a vallási közömbösség terjedésének ellenszereként tudatosan segítse az ifjúságot a zsidóság megismerésében.[158] Ezt – nyilvánvalóan nem egyedül – egy budai ifjúsági kulturális csoport létrehozásával valósította meg már a 30-as évek legelején. A csoport amolyan szabadegyetemként működött, amelynek sikeres módszerét a későbbiekben a 311. Vörösmarty cserkészcsapat Vörösmarty

[157] Frojimovics idézi Vázsonyit: FROJIMOVICS 2008, 251.
[158] BENOSCHOFSZKY – VIDOR 1931, 7.

Szabadegyetem néven szintén átvett. Az ifjúsági csoport 1931-i évről szóló jelentésében Vidor beszámol arról, hogy a tudomány, művészet, irodalom művelése közepette összetartozás, barátság fejlődik a tagok között, ami „ifjúságunk társadalmi egységét is megerősítette."[159] Ebben az évben 27 összejövetelt rendeztek érettségi után lévő jelentkezőknek, és nyolc előadásból álló sorozat keretében igyekezték őket bevezetni „a zsidó szellem lényegének és történetének ismeretébe."[160] Nyolc pályázatot is kiírtak; a nyertesek között szerepel Hajdú László: *A zsidókérdés a művelt zsidó ifjúság szempontjából* című munkája.[161] Az előadások során Patai Éva a „feltámadó Szentföldet" mutatta be. Beszámolt Palesztina iskolaügyéről, a gyermekkertkultúráról, gyermektelepekről, a jeruzsálemi egyetemről, illetve saját élményeiről. De szépirodalmi és filozófiai művekről is folytattak vitát (Arnold Zweig, Jakob Wassermann, Kant). Széles spaletta ez, nem korlátozódik sem a vallásra, sem a zsidó kultúrára, sem a cionizmus terjesztésére. Sokoldalú műveltséget szeretne nyújtani, miközben a vallási rutinnak is teret enged.[162] Vidor pozitív hangnemben, az eredmények tudatában fogalmaz: „Ifjúságunknak egy jelentős és értékes rétege igenis »keresi« az utat a zsidóság felé."[163] Goldzieher Ignácra hivatkozik: „tudás nélkül csak »buzoghatunk«, de nem »lelkesedhetünk«.[164] Dr. Kriszhaber Adolf hitközségi elnök javaslatára azt tervezik, hogy a magyarországi zsidó történelem [feltételezett G. E.] folytonosságát egyértelművé tegyék, és ezáltal a zsidó identitást erősítsék. Ennek érdekében fiatalok kutatnák és rendszereznék a budai zsidóság nyolc évszázados történetét.[165] Vidor egyben arról is szól, hogy a budai hitközség ifjúsági csoportjának sikerei az egész ország számára pozitív például szolgálhatnak.

Vidor Pál tehát elszántan küzd egy új nemzedék fölépítéséért, dacolva a korabeli elkeseredett hangulattal. A felekezeti sajtó 1930 körül valóban tele van panasszal: a fiatalok semmit sem tudnak a zsidóságról, a héber tanulás akadozik, a heti két hittanóra pedig kevés az ismeretek átadására. Végig gondolt tantervre lenne szükség. Másrészről a szülők sem igazán motiváltak, a legtöbb városi család asszimilálódik.

[159] *Csoportunk mult évi munkássága.* Vidor Pál ügyvezető titkár jelentése. Uo. 3.
[160] Uo. 3.
[161] Uo. 4.
[162] A chanukai teaest során „A gyertyagyújtást a jelenlévők állva és áhítatos csendben hallgatták végig, majd a »móauz cúrt« azonban mindjobban erősödő hangon már mindenki vele [azaz Sirotta Sándor főkántorral] énekelte." Uo. 5.
[163] Uo. 7.
[164] Uo. 7.
[165] „Szimbóluma lesz ez annak, hogy ifjúságunk érdeklődik a zsidó mult iránt és kapcsolatot keres a zsidó jelennel, szimbóluma annak, hogy a gondolatok és eszmék láncolata nem szakad meg, hanem tovább halad rajtunk keresztül a távol jövendő felé." Uo. 7.

A fentebb több helyen idézett Évkönyv 1930/31 évi jelentésében a pályázatot nyert Hajdú László a zsidó fiatalok kisebbrendűségi érzését, a *Minderwertigkeitsgefühl* járványát tartja az egyik fő problémának.[166] Míg a zsidó értékekről semmit sem tudnak a fiatalok, addig nemzsidó részről állandó nyomásnak vannak kitéve, így zsidóságukat leginkább csak akadálynak élik meg. Ennek egyedüli ellenszere a zsidósághoz való visszatérés: „vissza a zsidó társadalomhoz és a zsidó kultúrához."[167]

Hajdú László, amint azt a 311. Vörösmarty csapat jubileumi kötetéből (1924–1934) megtudhatjuk, maga is cserkész, ill. rajvezető volt Schächter Imre (Kaba) mellett. (Feltehetően Vidor Pál hívta a cserkészetbe a tehetséges fiatalt.) Hajdú már 1924/1925-ben új csapatotthonról számol be, tudatosan vagy talán spontán módon rájátszva a Szózatra: „Azért jöttünk ma össze – mondotta – hogy megmutassuk, milyen gyorsan tud *cserkészerő* és *cserkészakarat* puszta falakból, üres helyiségből meleg cserkészotthont varázsolni."[168] (Kiemelés: G. E.)

A 30-as években a hitközségek, fiatal rabbik országos törekvése lett a fiatalság megszólítása. Ennek egyik lehetséges eszköze a zsidó cserkészcsapatok fölállításának kísérlete, aminek köszönhetően úgy vélik, kerülő úton átsugározhatják a zsidó vallásra és kultúrára vonatkozó ismereteket.

3. A cserkészet kettős táptalaja a megbillent identitású zsidóság számára

„[…] nem lehettek jó cserkészek, ha nem vagytok jó zsidók" [169]

A magyarországi cserkészmozgalom két pillére, a vallási és a népi-nemzeti hagyomány a II. világháború előtt életképes, rugalmas, mégis megtartó keretet biztosított a szekularizáció és az antiszemitizmus kettős szorításában kizárólag egyfajta identitás mellett nehezen elköteleződő neológia számára.

Vidor Pál, a későbbi budai rabbi egyike volt azoknak, akik már fiatalon felismerték a cserkészetben rejlő közösségi életforma lehetőségét.

---

[166] HAJDÚ 1931.
[167] Uo. 10.
[168] *Tíz év a liliomos lobogó alatt* 1934, 24–25.
[169] VIDOR 1934b, 24.

Vidor a Magyar Cserkészszövetség Kiképző Szabályzatában leírtakkal összhangban kezdettől fogva ráérez, hogyan lehet a fiatal zsidó cserkészeket leginkább motiválni. Az élmény alapú, észrevétlenül ható tanulást, modern szóval az interaktív módszereket szorgalmazza. Bifláztatás helyett terepre viszi a fiatalokat. Holisztikusan, nem csak kognitív, hanem érzelmi úton is hat a fiúkra, akik rabbivá avatása előtt, 1933-ban nem sokkal fiatalabbak nála. A próbáztatás sem olyan, mint az iskolai feleltetés.

> „A cserkészekkel beszélgetünk, templomban, előadásokon együtt vagyunk velük, könyveket kölcsönzünk nekik, azután a könyvek olvasása nyomán támadt impresszióikat megbeszéljük. Mire egy-egy próbához eljutnak, anélkül, hogy észrevették volna, a próba egyes tudnivalói már mint elismertek szerepelnek nyilvántartásunkban. A lelki életben és a nevelés munkájában minden mindennel összefügg. Az egész embert neveljük és így az értelmi meg érzelmi mozzanatok minduntalan át- meg átjárják, át- meg átszövik egymást. Eddig mégis elsősorban az értelmi neveléssel foglalkoztunk, pedig az érzelmi hatás, a közös imádságok, ünnepélyek, avatások, istentiszteletek, tábortüzek lélekformáló ereje legalább ilyen, ha nem nagyobb, jelentőségű."[170]

Az 1933-as gödöllői világtalálkozót Vidor Pál cserkész pályájának csúcspontjaként könyvelhetjük el. Hosszú ideig készült szinte gyermeki odaadással, pozitív fordulatot várva az eseménytől. 1932-ben megjelent cikke,[171] amely a budai cserkészek három hetes szendehelyi táborozásáról, a *jamboree*-ra való készülődésről szól, a zsidó vallás/érzés táplálását indítványozza. A tábor során forgószínpad-szerűen, 15 perces váltásban folyik a kiképzés (térképolvasás, krumplifőzés, iránytű használata stb.). „A forgószínpad napról-napra váltakozó előadásai között csak egy olyan van, amelyik az egész táboron át folytatódik: a vallási ismeretekkel foglalkozó előadássorozat." A legfőbb imádságok, az ünnepek jelentőségén túl szóba kerül a zsidóság története, a zsidóság világhelyzete is. „A cserkészetnek magának is zsidó szinezetet, zsidó veretet adunk." A táborban „cserkészideálokat választunk a zsidó múltból, az egyik *Mózest*, a másik *Dávidot*, a harmadik *Juda Makkabit*, és a cserkésztörvényeket megvilágítjuk szentírási törvényekkel, szentírási eseményekkel. […] A zsidó érzést élesztik, a zsidó érzést táplálják hetenként háromszor a tábortüzek is."[172] Vidor tehát nem pusztán zsidó vallásról, hanem *zsidó érzésről* is beszél, ami alatt a zsidó identitás megnevezhetetlen

[170] VIDOR 1934a, 43–44.
[171] VIDOR 1932, 6.
[172] Uo.

örökségére céloz. Cikkében az összes, vallásra vonatkozó fogalmat dőlt betűvel emeli ki. A fentieken kívül ezek szerepelnek még: *legfőbb imádságok, péntek este, a Szombat rejtelmes királynője* stb.

Bár még rabbivá avatása előtt megálmodta a *zsidó érzés* újjáélesztését, a későbbiekben ennek gyakorlati megvalósulásáért küzdött. Az *Egyenlőség* 1933-ban megjelent egyik számában a *jamboree* előtt tart afféle seregszemlét.[173] Áttekintve a zsidó cserkészet múltját a Kadimah 1926-os felbomlásától, az ifjúság kulcsszerepét fejtegeti a zsidó vallás megújulásában a megfelelő bibliai hősökre hivatkozva:

> „A zsidó vallás a megujhodást, a szebb, boldogabb korok beköszöntését az ifjusághoz fűzi. Uj, ifju, szabad és erős nemzedék foglalhatta csak el az ígéret földjét. Dániel előtt változhatott csak át rózsakertté az oroszlánok verme. Juda Makkabi verhette csak le a sokszoros tulerőt s avathatta, szentelhette fel ujra a templomot. A magyar zsidóság is csak az ifjuságtól – s benne derék, jó munkát végző cserkészfiainktól – várhatja a jobb jövőnek hajnalsugarait!"[174]

Az *Egyenlőség* évről évre tudósít a gödöllői világtábor előkészítő munkálatairól, majd két vezércikket is szentel a gödöllői találkozónak.[175] A folyóirat kissé tendenciózusan a többségi társadalomhoz tartozás bizonyítékaként igyekszik beállítani a zsidó cserkészetet, noha az nem feltétlenül, és nem kizárólag az asszimilációs stratégia útján járt. A 41-ik szám nyitó oldala hosszasan reklámozza a tábort, amely „eszményi példaképe a társadalmi és felekezeti békének. […] Ebben a táborban *mindenki* testvér, ebben a táborban nincsenek előitéletek és nincsen gyülölködés."[176]

A cikk fölsorolja a magyar zsidó csapatokat (a budai, a pesti izr, hitközség, a Mikéfe, a szegedi, a debreceni stb.), majd méltatja Epstein Tibor monumentális cserkészoltárát, ill. a Tórát, amelyet a gödöllői izraelita hitközség bocsátott rendelkezésre, és amelyet egy külön díszraj hozott át ünnepélyesen a táborba. A Tórát azok a fiúk szállíthatták jutalmul, akik az aktuális ünnepen a többiekhez képest tovább tartották a böjtöt. A cikk szó szerint is idézi a Vidor Pál által megjutalmazott Hochfelder Antal Gábor (Sas őrs) beszámolóját.[177] A nyitó istentiszteletet

---

[173] VIDOR 1933b, 11.
[174] Uo.
[175] *Egyenlőség* 53 (1933:41–42) számok: SZABOLCSI 1933a és SZABOLCSI 1933b.
[176] SZABOLCSI 1933a, 1.
[177] „Hamarosan eljutottunk a kicsiny, de szép [gödöllői] imaházhoz. A főkántor úr, akinek elmondtuk jövetelünk célját, felkereste a soros hetiszidrát és ideadta a tóratekercset. A tradiciókhoz hiven, bársonytakaróba csomagoltuk, majd örsvezetőnk karjaiba vette és sátraink felé vettük utunkat. A városon és táboron keresztül uralkodót megillető tisztelettel vittük. Elől és hátul 3–3 fiu ment, középütt pedig a Tóra. Mikor megérkeztünk, a

Vidor Pál vezette, majd a prédikációt is ő tartotta a világ minden tájáról, többek között Szíriából is érkező zsidó cserkészeknek. A tábori lelkészek, mint a cikkből értesülünk, vállpántjukon viselik vallásuk jelvényeit: a katolikusok keresztet, a protestánsok a nyitott Bibliát. Vidor Pál kérvényezi a vezetőségnél a kettős kőtábla viselését, amelyre átmenetileg [!] engedélyt kap. Vidor számára tehát a tábori oltár mindenki számára látható kettős kőtábláján kívül az is fontos, hogy ő maga is viselhesse a zsidó szimbólumot, bizonyítva saját maga és a világ előtt büszke zsidó identitását.

Az *Egyenlőség* szó szerint idézi dr. Vidor Pál tábori rabbi elragadtatott hangvételű nyitó beszédét. Az itt kiemelt rövid szakasz a félelem legyőzésére, harcrakész, szilárd tartásra biztatja a zsidó fiatalokat:

> „Az önérzetes és szilárd, vidám és bátor zsidó fiatalságot köszöntöm bennetek. És ahogyan itt álltok Istennek a gyönyörüséges erdei szentélyében, hallom, amint tihozzátok is szól az Örökkévaló: *Cházák veemác!* Legyetek erősek és szilárdak, ne féljetek és ne rettegjetek, én veletek vagyok minden munkátokban, minden utatokban! […] Vivjátok meg harcotokat! Gyűlölet ellen szeretettel, közönyösség ellen prófétai hevüléssel."[178]

A 41. szám címoldalán arról is értesülünk, hogy a világtalálkozó nyomán a Dohány utcai zsinagógában ünnepi istentiszteletet tartottak, ahol a pesti hitközség elöljáróinak beszédeit követően, a frigyszekrény megnyitása után „áhitattal hangzott fel a Himnusz a sokezer főnyi közönség ajakán."[179] A magyarság iránti lojalitás, a zsidó vallású magyar identitás bizonygatása jól tükröződik a cikk szellemében.

A gödöllői tábor tehát reprezentációs lehetőséget teremtett arra, hogy nemzetközi porondon békésnek állítsa be a magyarországi zsidóság és a többségi társadalom kapcsolatát.[180]

Részben talán a világtalálkozó sikerének tudható be, hogy 1934-ben, a csapat 10 éves évfordulója alkalmából a Budai Izraelita Nőegylet új lobogóval ajándékozta meg a csapatot. Vidor Pál 1934-ben az Egyenlőség hasábjain ismerteti a zászló „mellérendelő" szimbolikáját (liliom és kőtábla): „Egyik oldalát a cserkészliliom, másik oldalát a kettős kőtábla ékesíti,

napos tiszt „vigyázz"-t fujt. Mély, megható csendben tettük a szent Tant – zsidóságunk jelképét – méltó helyére, a díszesen elkészített frigyszekrénybe." SZABOLCSI 1933a, 2.

[178] SZABOLCSI 1933a, 2.

[179] Uo.

[180] Vidor Pál Szántó Jenőt, az Országos Iroda alelnökét idézi: „Mikor felekezetünk a jamboree ügyét felkarolta…, nemcsak zsidó vallási feladatot látott benne, hanem Stern Samu elnökömmel abból indultunk ki, hogy a magyar nemzeti ügynek és missziónak teszünk ezzel szolgálatot." Uo.

jelképezve a cserkészgondolatnak a zsidógondolattal való szoros, elválaszthatatlan egységét."[181]

Vidor azonban ennél továbblép, hozzátéve a leíráshoz a maga hierarchikus, zsidósághoz hajló pedagógiai magyarázatát: „Nem azt mondjuk a cserkészeknek: ne csak jó cserkészek, de jó zsidók is legyetek, hanem azt: nem lehettek jó cserkészek, ha nem vagytok jó zsidók."[182]

4. A zsidó cserkészek számára követendő példaképek

A Vörösmarty cserkészcsapat a vizsgált folyóiratok, cserkészújságok szerint egyaránt merített példaképet a magyar és a zsidó történelemből. Míg Vidor Pál általában bibliai zsidó hősöket idéz, addig a csapatújság szerzője egyöntetűen magyar történelmi alakokat említ. Vidor számára a kulcsszó a vallás, és annak szolgálatában az ifjúság. A zsidó identitás megerősítésére a fiatalokat tartja alkalmasnak, ezért a múltból is, ahogy fentebb már idéztem, a fiatal nemzedék bibliai hőseit választja ideálként. A *Tíz év a liliomos lobogó alatt* című jubileumi kötet egyik szövegében (1934)[183] viszont Vörösmarty, a csapat névadója, a *Szózat* szerzője válik a kitartás példaképévé. Vidor itt szónoki fogásként ötször szólítja meg a zsidó cserkészeket: „Vörösmarty-cserkész! […] Soha ne csüggedj! Soha ne hátrálj!" A kitartás egyrészt a hűséget fogadott zsidó cserkészek magyarság melletti elköteleződésére szólít: „[…] gondolj arra, aki azt mondotta: *Hazádnak rendületlenül légy híve, oh magyar*", másrészt a zsidóságot ért sérelmekre is céloz. A rövid cikk befejező sorai szinte szuggerálják, hogy Vörösmarty szellemében hinni kell egy jobb kor eljövetelében, a zsidóságot ért megkülönböztetés megszűnésében: „Ha meginogtunk is egy pillanatra, most már érezzük, hisszük és tudjuk: nem marad örök a sötétség. *Még jönni fog, mert jönni kell egy jobb kor* […]"[184]

A *Fáklya* 1930. 2. évfolyamának egyik számában – vagyis belső fórumon – Reich Imre a magyar történelem alakjai közül keres méltó példaképeket a zsidó cserkészek számára. A vallás ebben a keretben meg sem említődik. A másfél oldalas szöveg a haza iránti töretlen hűségre szólít, akár a halál vállalása árán is!

[181] VIDOR 1934b, 24.
[182] Uo.
[183] *Tíz év a liliomos lobogó alatt* 1934, 12.
[184] Uo.

„Most midőn hazánk ellenségeitől körülvéve megcsonkitva áll, igyekezzünk minél jellemesebb emberré és minél jobb magyarrá válni. Legyünk minden csüggedéstől mentes, kitartó és szorgalmas cserkészek és bizzunk Magyarország feltámadásában. Ebben az igazi cserkésszé válásban segitsen minket hazánk számos nagy alakja. Igy Széchenyi István gróf a legnagyobb magyar, ki minden erejét Magyarország felépitésére és boldoggá tételére szentelte. Buzditson törhetetlen kitartásra, szorgalmasságra e nagy küzdelemben Kőrösi Csoma Sándor példája. Tán ő áll legközelebb csodás akaraterejével, önzetlenségével, jellemének sok gyönyörü vonásával a magyar cserkészideálhoz. Tanuljunk élni, ha kell meghalni a hazáért a két Hunyaditól, Dobótól, Szondytól, Kossuthtól, Deáktól és a két Zrinyitől. Tanuljunk lángoló hazaszeretetet Mikestől, Petőfitől, Klapkától és Damjanichtól…” [185]

5. Cionra tekintő szemek?

Mennyire tekinthető cionista beállítottságúnak, esetleg etnicistának a Vörösmarty cserkészcsapat?

Érdekes adalékul szolgálhat a kérdéshez a budai hitközség és a Pro Palesztina Szövetség kapcsolatának feltárása. A Pro Palesztina létrehozásában ugyanis kulcsszerepet játszott a Budai Izraelita Hitközség elöljárósága és annak elnöke, a cserkészetet pártfogoló Baracs Károly.[186] A mozgalom céljai nem voltak azonosak a cionizmus törekvéseivel. A Pro Palesztina a Palesztina-építés mellett a diaszpórán belüli zsidó élet és érdekképviselet szorgalmazását is fontosnak tartotta. A két szervezetnek közös tagjai voltak (pl. Patai József).[187] Baracs Károly elgondolásában a haza iránti töretlen hűség és a Szentföld iránti érdeklődés nem jelent dilemmát.[188]

Bak János professzor, a csapat egykori cserkésze szerint[189] a csapatot a „burkolt cionizmus” jellemezte:

[185] *Fáklya* (1930:2) 19.
[186] Baracs Károly 1921-től 1926-ig volt a hitközség elnöke. Felesége, Baracs Károlyné azonban a 30-as években is aktív tagja volt a Budai Izraelita Hitközség Nőegyletének.
[187] SCHWEITZER 1994.
[188] Uo. Schweitzer Gábor hivatkozása: BARACS Károly: Pro Palesztina. *Múlt és Jövő* 18 (1928:7–8) 244.
[189] Gombocz Eszter beszélgetése, majd levelezése Bak Jánossal 2019 áprilisában

> „Egy ifjúsági csapat, amelyik ugyan „vallási” alapon áll össze, de nem vallásossággal, hanem testedzéssel, erkölcsi és kulturális neveléssel foglalkozik, automatikusan zsidó „nemzetségi” jelleggel bír – ami csak egy lépés a cionizmus felé a gettó-, ill. zsinagóga-zsidósággal kvázi szemben…”

Ugyanakkor hozzáteszi, hogy új héber cionista dalokat nem énekeltek 1945 előtt.

> „Hogy 1944-ben voltak, akik cionista földalatti ellenálláshoz tartoztak, azt csak hallottuk, mások – az öregcserkészek közül, ugyanígy magyar antifasiszta vagy kommunista csoportokhoz. Felszabadulás után egy páran tudtommal átmentek a Somérokhoz vagy a Makkabihoz – és tovább is Palesztinába, de azt én már nem követtem.”

Bak a csapat társadalmi összetételére is utal. Nem csak a maga fajta gimnazista úrigyerekek voltak tagok, hanem voltak bőven tanoncok, polgári iskolás alsóközéposztály-gyerekek is. Ők, Bak feltételezése szerint talán vallásosabbak is lehettek, vagy éppen talán cionista-szimpatizánsok is:

> „Mennyire keveredtek? Nem tudom. Valójában csak a saját őrsünket (8–10 fiú vagy lány), legfeljebb részben a rajunkat (30–40 fő) ismertük közelebbről. […] Másrészt voltak keresztény, ill. kikeresztelkedett tagok is a csapatban. Esetleg említhető, hogy az utolsó – 1944.03.19-re tervezett és sajnálatos események miatt elmaradt – éves hadijáték történelmi kerete a Bar Kochba felkelés volt/lett volna. Az előtte való években a königgrätzi csata meg a trójai háború stb. volt a téma. Hogy a militáns zsidó ellenállás került a napirendre, talán elárul valamit az asszimiláció sikertelenségének beismeréséről és a „implikált” cionizmusról?”[190]

Mit árulnak el a dalok, amelyeket a táborokban énekeltek? Bak János: *A 311. Vörösmarty cserkészcsapat folklórjából*[191] című füzetében említ néhány példát „a kevés zsidó magyar hagyományról” a csapat folklórjában, köztük a „Szól a kakas már” című dalt, amelyet Vidor Pál többször is említ. Ezen kívül „Baksi” a csapatindulót is megnevezi, amelyet himnuszként, ünnepélyes alkalmakkor énekeltek, de „a mi generációnk már nemigen. […] A csapat korábbi vezetői, gondolom, tudták, hogy honnan vették át.”[192]

[190] Uo.
[191] BAK 2014.
[192] Uo. 2. Bak János szerint a saját gyűjtése az 1939 utáni, főleg a 40-es évek dalanyagát tartalmazza.

Bak János itt a Kadima örökségére, a dal cionista eredetére céloz. A „Kezét fel az égre ki férfi, ki bátor” kezdetű ének az első magyarországi zsidó sportegyesület, a VAC indulója volt. Bak megjegyzi, hogy utolsó sorát: „visszafizetjük a szolganyomort” ifjú pacifistaként nem szerették énekelni, illetve nem is tudták, hogy mit kellene visszafizetniük.[193]

A Kadima alapítójáról, Dömény Lajosról emlékezik a Dömény raj neve, illetve az *Előre cserkész mindig előre* című dal is.

Érdekes még a *Tíz kicsi szerecsen* jiddis variánsa, a *Zehnerige Brider* jiddis variánsú visszaszámláló bekerülése a csapat repertoárjába.[194] A megőrzött, rekonstruált dalok szövegét 2001-ben az interneten is elhelyezték.[195]

Fontos adalék, hogy a *Fáklya* újságban 1930, december 21-én megjelent Chanuka műsor programja szerint a csapat elsőként a *Hatikvá* (התקווה, ’a remény’) című dalt énekelte el közösen.[196] Gerő Zsolt, a háború után újjáélesztett Vörösmarty csapat 90 éves összetartója 2019-ben megerősítette a *Hatikvá* továbbélését: „Szent áhítattal, héberül énekeltük. Nem is tudtuk, mi az. Belső himnuszunk volt. Főleg táborokban, ünnepeken énekeltük. Ünnepi dal volt.”[197]

Különös, hogy a Kadima egykori cionista, nemzeti identitású himnusza, amelyet a csapat 1925-től a Magyar Cserkészszövetség iránti lojalitás bizonyítása, és egyszersmind tagfelvétele kedvéért[198], de egyben talán újfajta identitásként leváltott a Himnuszra és a Szózatra, még a 30-as évek végén is élt a tagok emlékezetében. Másrészről, a 2004-ben megjelent gyűjteményben nem szerepel már a dal. A héberül énekelt, átszüremkedett szöveg, jelentését vesztve kitörlődhetett a többség aktív memóriájából.

A cionizmus búvópatakkénti jelenlétére utal a Herzl raj elnevezése is. *A Tíz év a liliomos lobogó alatt* című kis kötet a csapat névadó hősei között (dr. Dömény Lajos, Lőw Lipót, Baracs Károly) Herzl Tivadarnak is szentel mintegy másfél oldalt. Herzl számára a Dreyfuss per hozta meg a döntő fordulatot. Amikor Párizsban a tömeg „halált ordít a zsidókra, akkor megérzi, hogy hiába

[193] Uo. 3: „Hogy bárhova vessen és űzzön a végzet, / Lerázzuk magunkról a szolganyomort, / Hogy bárhova vessen és űzzön a végzet, / Mi visszafizetjük a szolganyomort!”
[194] Zehnerigebrider sind einmal gewesen / Habene gehandelt mit wejn [Wein], / Ejneristfununs, nebbach, gestorben, / Sind einmal gewesenenejn. / Nejnerigebrider sind einmal gewesen.
[195] http://www.mbarnett.com/v311/dalok.htm: Az oldal 2024-ben már nem volt elérhető.
[196] A dal, amely később Izrael himnuszává vált, 1878-ban született, szerzője Naftali Herz Imber, aki 1882-ben érkezett Palesztinába. A dal a zsidó nép azon reményét fejezi ki, hogy egy napon visszatérhet ősei földjére, ahogy az a Bibliában meg van jövendölve.
[197] Gombocz Eszter beszélgetése Gerő Zsolttal, 2019 májusában.
[198] A Magyar Cserkészszövetség csak vallási (nem pedig etnikai) identitás alapján tolerálta a zsidó csapatokat.

minden asszimiláció, minden elzsidótlanodás. […] mindjobban megbizonyosodik benne. »Mi egy nép vagyunk – egy nép!«"[199]

6. Vidor és a cserkészpróbák

„Minden cserkésznek legyen luáchja!"[200]

A *Magyar-Zsidó Szemle* 1933-ban megjelent egyik számában Vidor Pál *A zsidó cserkész vallási ismeretei* címen a gödöllői világtalálkozó kapcsán közöl cikket. Másfél ezerre becsüli országosan a zsidó cserkészek létszámát. Sorsuk kell, hogy foglalkoztassa a Magyar Cserkészszövetséget is: „[…] az ő elgondolásaik sem korlátozhatják a vallást egy bizonyos felekezetre vagy egynéhány kiválasztott felekezetre."[201]

Vidor ennek értelmében a Magyar Cserkészszövetség Vezetőtiszti Testületéhez fordul, hogy a Kiképzési Szabályzat egyes részeit módosítsák. A következő javaslatokat teszi, a „Szentlélek" szó helyére: „Isten",

> „[…] a *keresztény* helyébe pedig *vallásos* teendő, mert ez a megfogalmazás per definitionem kizárja a cserkészetből a zsidófiúkat, de kizárja a mohamedán és egyéb vallásúakat is[202], akik pedig szintén nagy számban csatlakoztak a mozgalomhoz és akiket szintén cserkésztestvéri szeretettel kell fogadnunk és vendégül látnunk a gödöllői Jamboreen."[203]

A szabályzat valóban csak a katolikusok és a protestánsok számára tartalmaz útmutatást.[204] Ezért indítványozza Vidor a Kiképzési Szabályzat *A cserkészet élése* című fejezetének

---

[199] *Tíz év a liliomos lobogó alatt* 1934, 16.
[200] VIDOR 1938, 31.
[201] VIDOR 1933a, 165.
[202] Vidor Pál a cserkészetet iuxtakonfesszionális, egymás mellett megférő vallások mozgalmának nevezi: „Nem katolikus, nem protestáns, nem mohamedán, de minden vallásnak megvan benne a létjogosultsága, egyiknek sem kell feladnia semmit sem hitelveiből." VIDOR 1934a, 40.
[203] VIDOR 1933a, 165.
[204] *Kiképzési szabályzat* 1932. 28–29. A kiadványban „A cserkészet élése" (12. pont) a következő irányvonalakat tartalmazza [kivonatolva, G. E.]: „A vallásosság nem valamelyik része a cserkészmunkának, hanem a napi jótett, a kirándulás, a tábor, a kiképzés nem más, mint az Úr Jézus gondolatai szerint rendezett élet. Krisztus a Király és mi a lovagjai." A katolikus cserkészek próbái után a protestánsok számára is megfogalmazódnak a próbapontok a III, a II. és az I. osztályú próbákban, pl.: „Az egész pont beállítottsága ne próbapont legyen. […] Minden cserkészmunkád lehelje a mély vallásos meggyőződést, a hitet. […] Ne próbáztass tehát ebből a próbapontból, csak győződj meg az állandó és rendszeres éléséről. Kívánd meg, hogy istentiszteletre legalább vasárnaponként önként és jókedvéből járjon, vagy helyette vegyen részt a csapat áhitatain. […] Ismerje egyháza előljáróit, protestáns ünnepeket és azok jelentőségét." […] Az első osztályú próbában: „Ismeri a Bibliát (Az Uj-Testamentumot és azon kivül főleg a Zsoltárok könyvét. […] Életének zsinórmértéke az Evangélium."

kiegészítését *A vallásosság alpontjai izraelita cserkészek számára* című dokumentummal, amely másfél oldalnyi terjedelemben halad próbáról próbára. Az első próba keretében például a következő követelményeket terjeszti elő a zsidó cserkész számára: „Kivülről tudja a tíz igét magyarul s legalább kezdő szavait héberül, a hitvallomást (*sömájiszróél*) héberül és magyarul, ismeri az imarendet, az ünnepeket, azok jelentőségét és szertartásait."

Harmadik próba: „Cserkészideált választ a zsidó történelemből (pl. Mózes, Dávid, Júda Makkábi) és választását megindokolja."[205]

A *Tíz év a liliomos lobogó alatt* című, már idézett jubileumi könyv állítása szerint Vidor törekvése, miután ahhoz az összes zsidó cserkészcsapat hozzájárult, megvalósult. Javaslatait állítólag a Magyar Cserkészszövetség Országos Vezetőtiszti Testülete elé terjesztették, „[…] kérve, hogy a katolikus és protestáns cserkészek vallási útmutatásai mellett vegyék föl azt is a Kiképzési Szabályzatba, valamint a Temesi Győző-féle Cserkészkönyvbe. E szerint a tervezet szerint, amelyet a központ éppen az utolsó napokban szabályzattá tett és kiadott, folyik csapatunkban a vallási kiképzés."[206]

1933/34-ben tehát állítólag megvalósult Vidor kezdeményezése. Mivel azonban a Kiképzési Szabályzat utolsó kiadása 1933-ban jelent (még az 1932-es kiadvánnyal azonos terjedelemben, továbbra is csak tervezetként), így oda már nem kerülhetett bele Vidor útmutatása.[207] Bár a Temesi Győző-féle *Cserkészkönyvet* 1935-ben, egy évvel később adták ki utoljára, a zsidó cserkészek számára készült útmutató oda sem került bele.[208]

Vidor további tervei nyomán a Cserkészkönyvbe még további gyakorlati vallási tudnivalókat is be kellene illeszteni, illetve külön zsidó cserkészkönyv megjelentetését is tervezi. Ezt csaknem saját erejéből meg is valósította az 1938-ban szerzői kiadásként közreadott: *A zsidó cserkész első próbája* című munkájával.[209]

Vidor tegezve szól a cserkészjelöltekhez, akik „emberebb ember és magyarabb magyar"-ok szeretnének lenni. Ennek szigorúan vett feltétele a vallás: „Gondold meg azonban, hogy emberebb ember csak akkor lehetsz, ha él benned a valláshoz való hűség."[210]

---

[205] VIDOR 1933a, 166.
[206] *Tíz év a liliomos lobogó alatt* 1934, 40.
[207] A Kiképzési Szabályzat 1932-es változatát cserkész ismerősök segítségével sikerült ugyan kézbe venni, a kétségkívül változatlan 1933-as kiadás nem került elő, mivel ezeket a szabályzatokat sem a magyarországi könyvtárak, sem a levéltárak nem őrzik. G. E.
[208] A cserkészet eredetileg nem volt vallásos szervezet. Baden Powell az alattvalói hűségre épített. A magyar cserkészszövetség azonban vallási alapokra helyezte elveit.
[209] VIDOR 1938.
[210] Uo. 3.

A továbbiakban Vidor azokat a gondolatokat fogalmazza meg újra, amelyek az Egyenlőség hasábjain korábban már megjelentek, így például Hillél tanítását, kiemelve a *zil, gömor*, 'menj és tanulj tovább' tanítást, vagyis azt, hogy a hittanóra a cserkész számára kevés, ezért folyamatosan tanulva egész héten át igyekezzék zsidó lenni.[211]„A vallásosság beleárad és belesugárzik a csapat egész életébe és munkájába." A cserkészotthon is csupa zsidó szimbólummal legyen tele:

> „Cserkészotthonunkban minden falat, miden sarkot vallásunk jelképei díszítenek. Itt menóra áll, ott kettős kőtábla emelkedik ki, amott ismét mógéndóvid (Dávid pajzsa) foglalja magába az örs jeligéjét. A tíz törvény mellől a szináji tíz ige tekint ránk s a jó munkát mellett a cházák veemác (légy erős és szilárd) bibliai köszöntés fogad."[212]

Itt külön könyvbe rendezve a vallási tudnivalókat, már szabályos hittankönyvvé válik Vidor Pál szövege. A cserkészet inkább csak ürügyül szolgál. A korábbiakban elszórtan közölt, rövid, lelkesedéstől átitatott cikkek élettelenebb, didaktizált, merevedett változatában a szerző kendőzetlenül a hittant szeretné – igen magas színvonalon – átsugározni. A két kőtábla igéinek magyarázata, majd a zsidóság bibliai története, az egyes ünnepek a legnagyobb részletességgel szerepelnek. Alig egy-egy rövid bekezdésnyi utalást olvashatunk az adott vallási előírás cserkészekre vonatkozó megvalósításáról: a gödöllői világtalálkozóra visszatekintve a héber nyelv nemzeteken átívelő, közösséget teremtő erejéről, a szombat apropóján pedig a tábori istentiszteletről, majd az őszi bűnbánati hetekhez fűződve a cserkész számára kötelező lelkiismeretvizsgálatról.[213]

A zsinagógai év kapcsán,[214] a kiadvány befejezéséül egyetlen, zárójelbe tett mondat vonatkozik a cserkészekre, mintegy fölszólítva őket a vallási ünnepek pontos követésére, a szombat betartására: Minden cserkésznek legyen luáchja![215]

A szerző összefoglaló munkájának, ahogy arra már utaltam, több előfutára megjelent a kor zsidó sajtótermékeiben, ill. a csapat újságjában, a *Rajhiradó*ban, majd az abból kinőtt *Fáklya* c.

---

[211] Uo. 4.
[212] Uo. 6.
[213] Uo. 15, 19, 23–24.
[214] A zsinagógai év ünnepeiről Vidor Pál más, cserkészettel kapcsolatos írásaiban is megemlékezik: A fák újéve, az ómerszámlálás napja, a chanukka mind megünnepelendők. „A chanukka-lángok nemcsak isteni csodáról, de emberi nagyságról, tiszta lobogóval, zsoltáros énekkel harcba induló makkabeus hősökről, Istenünk iránti kötelességeiket híven teljesítő „cserkészekről" is regélnek." Sőt, a cserkészfiúk barátaikat, nem cserkész társaikat is meghívhatják otthonaikba chanukai gyertyagyújtásra. VIDOR 1934a, 44.
[215] VIDOR 1938, 31. Luáh: zsidó naptár.

újságban. Ezeknek a korábbi forrásoknak ismerete azért érdekes, mert ezekben Vidor egész más nyelvezeten, sokkal szabadabban, érzékletesebben, humorral átitatva fogalmazza meg céljait.

Vidor Pál törekvései tehát a „Vissza a valláshoz" jegyében állnak leginkább. Ezt támasztja alá a külön kötetben kiadott *A Szombat könyve*. Vidor a bevezetőben kifejti, hogy sem vallási, sem nemzeti zsidóság nem képzelhető el szombat nélkül. Könyvének célja, hogy megéreztesse a legfontosabbat, a „sábbát mézét és illatát."[216]

7. Vidor elveinek fogadtatása

A zsidó cserkész első próbája címen a *Libanon* hasábjain[217] rövid méltatás jelent meg Takács Pál tollából. Eszerint Vidor könyve hiánypótló, hiszen a cserkészvezetők többsége laikus, és ezért rászorul a könyvre. Takács elismeri, hogy alig néhány rész kapcsolódik a cserkészethez, de ez nem a szerző, de nem is a zsidó cserkészet hibája, hanem annak tudható be, hogy a zsidó vallási tudnivalókról nem született más, az oktatást segítő összefoglaló munka. A bírálatból arra következtethetünk, hogy a vallás iránti igény mérsékeltnek mondható a neológia körében.

Megjegyzendő még, hogy a kiadvány megjelenését, ahogy azt a kötet legvégén utólagos megjegyzésként megtudhatjuk, csupán Vidor belső köre, a Budai Izraelita Hitközség és a miskolci 791. számú Dávid király cserkészcsapat támogatta. Más budapesti zsidó csapat nem vállal részt a könyvecske megjelenésében. Feltételezhetően vagy nem tudnak azonosulni a vallás cserkészeten keresztüli erőltetésével, vagy nem tartják időszerűnek a vallási tudnivalók részletes ismertetését.

Vidor zsidó cserkésznövendékei is csak mérsékelten, a szekularizáció térnyerésével pedig egyre kevésbé követték rabbijuk vallásosságát. A 311. számú Vörösmarty cserkészcsapat történetében egy túlélő cserkész szerint: „Kaba [Schächter Imre] erőltette a vallást."

A Bagoly őrs 1943. áprilisi Peszach naplója, amint azt a *Kutatási szempontok és források* című fejezetben már olvashattuk, szintén arról tanúskodik, hogy a vallást nem kell véresen komolyan venni.[218]

---

[216] VIDOR 1942, 8.
[217] TAKÁCS 1938.
[218] Pészach túrai szabályok (Bagoly őrs naplója, 1943. április 22–24: „A pészach-túra előtt az egész lakást a házigazda személyesen átkutatja, hátha valamilyen kaját [héber betűvel] elfelejtettek a G.H.-nak átadni. „Afikománnak, vagy zugkajának nevezik azt, mikor valaki eldug magának valamilyen ennivalót a G.H. elől. Ezt a többiek megkeresik, és ha megtalálják, az eldugó ruhát kap."

A csapat túlélői alig emlékeznek a vallási előírások betartására. Gerő Zsolt, aki 2019-ben ünnepelte 90-ik születésnapját, így értelmezi az általa tisztelt és szeretett vezető vallásosságának fogadtatását a Vörösmartyban:

> „Asszimilálódott zsidógyerekek voltunk, nem volt vallási áhítat köztünk. Az adott rajvetető, őrsvezető *hozott* vallási szintjétől függött, hogy mit adott át. A táborban volt imaidő, de az én vezetőm nemigen imádkozott velünk. Vidor lehet, hogy nagy erőfeszítéseket tett, de ez az áhítat nem tudott átültetődni."[219]

Annál inkább említik az ún. túlélőpróbákat, amelyeknek köszönhetően életben maradtak. Bizonyára torzíthat az emlékezet is, hiszen a jelenből tekintve az edzés, az állóképességre nevelés, az összetartás, a szolidaritás volt a humor mellett a cserkészet legfőbb ereje. A vallás utolsó nyomainak elvesztése egyeseknél a Soá után szintén hozzájárulhatott a háború előtti identitás módosult megítéléséhez. Valószínű, hogy a neológ budapesti zsidóság a zsidótörvények, majd a holokauszt tragédiája nélkül idővel szinte maradéktalanul eltávolodott volna vallásától.

8. Cserkésztörvény előtti egyenlőtlenség

> *„Fel testvéreim, menjünk harcba, új harcba az idealizmus megmentéséért!"*[220]

A cserkészet fő alapelve az emberek közötti egyenlőség és testvériség. A 311. Vörösmarty csapat egyik legtekintélyesebb vezetője, Kaba, civil nevén Schächter Imre szinte mániákusan rágódik a 4-ik törvény értelmezésén. A *Rajhiradó*[221] 1930-ik évi áprilisi számában a nyitó oldalon *Az idealizmus alkonya* címen is a cserkészet 4-ik törvényét járja körül, összevetve annak eredeti angol, valamint magyar változatát. Az angolok tág értelemben beszélnek a barátságról:

„A cserkész *mindenkinek* jó barátja, bármilyen társadalmi osztályhoz tartozik az illető." Kaba értelmezésében az angolok – a társadalmi problémák tudatában – a 4-ik törvényt a cserkészeten túlra is kiterjesztik. Ezzel szemben a magyar cserkész minden „*cserkészt*" fogad el csak

[219] Gombocz Eszter beszélgetése Gerő Zsolttal 2019 májusában.
[220] SCHÄCHTER 1930.
[221] A *Rajhiradó*, majd utóda, a *Fáklya* csapatújság számai azonos kötetben jelentek meg.

testvérének, illetve ennek a szűkebben értelmezett körnek tagjait sem tekinti egymással egyenrangúaknak, ami a cserkészeszme idealizmusának alkonyát jelenti:

> „De hol van itt az idealizmus? Mikor a cserkész és cserkész között hatalmas szakadék tátong csak azért, mert az egyik azt mondja: Jézus és a másik meg: Jehova. Mikor a zsidó fiúkat kiközösítik, midőn közkézen forgó cserkészkönyvek megbélyegzik a zsidókat,[222] midőn a fiúkat már kiskorukban arra tanítják, hogy zsidóra a törvény nem vonatkozik. […] Lehet-e ilyenkor a cserkészvezető idealista?"

A szöveg az idealista szemlélet tarthatatlanságát hangsúlyozza a zsidó cserkészekkel szembeni megkülönböztetés miatt. Végül, egy váratlan, dacos fordulattal a régi cserkész erény kiharcolása mellett száll síkra. Valahogy így: ha nincs más lehetőség, akkor csukjuk be a szemünket, és irracionális módon küzdjünk tovább egy idealista világért, hogy ne kelljen elszakadnunk sem zsidó, sem magyar, sem cserkészidentitásunktól:-„Ne hagyjuk kiveszni az idealizmust! Fel testvéreim, menjünk harcba, új harcba az idealizmus megmentéséért!"[223]

A *Rajhiradó* egy másik, 1930-ban megjelent számában dr. Benoschofsky Imre rabbi szintén a belső ellenállásra, harcra apellál. A zsidó cserkészt Benoschofsky – bizonyára ideológiai megfontolásból – héberül chalucnak, harcosnak, harcra felövezett úttörőnek fordítja, ami összecseng az ellenállás dikciójával: „Akiből hiányzik az ellenerő, a belső ellenállás, […] azt összeroppantja a mai kor nyomasztó súlya." A harc szó közepette egy alkalommal a vallás eszméje (!) is szerepel: „Ha zsidó cserkészek, a zsidó vallás eszméinek harcosai lesztek, Te, kedves cserkésztestvérem és a Te bajtársaid, mind, akkor megtaláltátok az ösvényt, az élet igaz utját."[224]

A harcos beállítódás ösztönzése vallási kontextuson kívül, cionista színezettel is megjelenik a budai ifjúság gondolkodásában. Ligeti Ráchel a galut és a palesztinai cionisták közötti felelősség megosztásáról beszél: Palesztina építői nem politizálnak, hanem palántákat ültetnek: „Rajtuk kezd megvalósulni a bibliai prófécia: ül mindegyik a maga szőlőtője és fügefája alatt." Helyettük, értük a galutban kell vállalni a politikai harcot: „[…] úgy kell most nekünk

[222] SCHÄCHTER 1930. Kaba itt feltehetőleg vitéz Temesy Győző: *Magyarország története cserkészek számára* című, 1928-ban kiadott zsidóellenes könyvére utal.
[223] Uo.
[224] *Rajhiradó* 1 (1930:5–6) 4.

harcolnunk épp azért, hogy *ők nyugodtan építhessenek*. Ezt Balfour példája kell, hogy sugallja nekünk."[225]

9. Összefoglalás

Esettanulmányomban a két világháború közötti zsidó gondolkodók válaszkísérleteit vázoltam föl a Vörösmarty cserkészcsapat és tudós rabbijának, dr. Vidor Pálnak magyarsághoz és zsidósághoz fűződő viszonyán keresztül. Vidor vajon minden, a háttérben húzódó szándék nélkül, mint fiatal, tehetséges, a gyerekek szaván értő rabbi lelkesedett a cserkészetért vagy elsősorban a *zsidó vallást* próbálta érvényesíteni a cserkészeten keresztül? Netán a *zsidó nemzeti identitást* igyekezett a fiatalokban erősíteni? „Noch dazu" *cionista* volt lelke mélyén?

A vizsgált szövegek arra vallanak, hogy Vidor számára a zsidó *vallási* és *kulturális* identitás, a „zsidó érzés" újjáélesztése, továbbörökítése volt az elsődleges szempont. Már rabbivá avatása előtt igyekezett maga köré gyűjteni egy zsidó értelmiségi magot, majd a cserkészeten keresztül a fiatalabb generációt is megnyerte céljainak. Bár tudott a nehézségekről (zátonyra futó asszimiláció/diszkrimináció/szekularizáció), idealista hajlamú lévén hitt a zsidó-magyar békés együttélés fölélesztésének lehetőségében.

Életének egyik legmeghatározóbb élménye az 1933-as gödöllői világtalálkozó, amelyre hosszasan készülődött. Nagyon sokat, talán túlontúl sokat is várt a *jamboree*-tól. A világtalálkozó alkalmat teremtett arra, hogy a zsidó cserkészek befelé és kifelé egyaránt bizonyítsák magas fokú judaisztikai tudásukat, műveltségüket, zsidó vallású, büszke, mások iránt nyitott identitásukat. Vidor álmai a találkozón megvalósultak ugyan, hiszen magyar tervező által elkészült a zsidó cserkészek tábori oltára, ahol ő mondhatta el több nemzet képviselői előtt a nyitó beszédet. A tábori előkészületek keretében remélte a Kiképző Szabályzat zsidó vallási ismeretekkel bővített módosítását is, ami azonban szinte egészen biztos, hogy nem valósult meg. Nyitott, előítéletektől mentes, a világot jobbítani akaró személyisége nem gyanította, hogy a világtalálkozó toleráns szelleme inkább külpolitikai fogás Horthy Magyarországán.

A Vörösmarty cserkészcsapat cionista „beütése" egyrészt a Kadima öröksége, másrészt kifelé tekintő, önerősítő, zsidó etnicista stratégiára vall, amely nem vált a zsidó-magyar együttélést

[225] LIGETI 1931. 17.

megtagadó egységes disszimilációs törekvéssé. Bár bizonyosan voltak, akik közelebb álltak a cionizmus eszméihez (pl. Hajdú László), a legtöbben bíztak a zsidó-magyar együttélés fönntarthatóságában. Magyarország jobbra tolódásával azonban egyre határozottabbá vált a zsidó csapatok kirekesztése. A csapatok bomlasztását szolgálták például a tagok elleni mondvacsinált vádak. 1940-ben a 311. Vörösmarty cserkészcsapat Winnetou farkasfalkáját és annak vezetőit a csendőrök föl is jelentették. Schächter Imre kézzel írott, a Magyar Cserkész Szövetség Tekintetes Elnökségének írt levelében számol be az eseményről. A csapat farkastörzsét és vezetőit a debercsényi csendőrörs azzal vádolja, hogy azok a tanyázásukat ellenőrző tiszt távozása után Sztálint éltették volna. Állításukat a szintén ott táborozó Bakony farkasfalka farkaskölykeiből hol pofonok, hol cukor ígérgetésével kiszedett vallomásával támasztották alá. Schächter Imre (Kaba) tiltakozik a képtelen vád ellen: „Az összes magyar farkaskölyökfalkák szokásos, a vezető részéről: »Ami tőlünk« – a falka részéről: »telik« üdvözlő kiáltást Sztálin éltetésének hallani, több a rosszindulatnál."[226] Schächter a Magyar Cserkészszövetség védelmét, elsősorban Jurányi László táborellenőrző úr meghallgatását kéri. Jurányi ugyanis, így Schächter, korábban (Nagybörzsönyben) már meggyőződött a „csapat szelleméről és Hazafias neveléséről". A vádat végül az ügyészségnek adták át. Hogy az ehhez hasonló peres ügyek más, zsidó és nemzsidó csapatokat is érintettek, nem vitás. Az ügyirathoz csatolva olvashatunk egy hosszú listát, amely azok nevét tartalmazza, akiknek a cserkészeten belüli helyzetét fegyelmi ítéletek, ill. erkölcsi bizonyítványokból szerzett adatok alapján aggályosnak vagy nemkívánatosnak ítélik 1940 májusában.[227]

A cserkésznaplókban mindennek inkább humorral átitatott változata őrződött meg. Gerő Tamás 1940-ben, a Medve őrs naplóvezetőjeként a nagybörzsönyi tábor nagyvasárnapjáról beszámolva megjegyzi, hogy a szülőkön kívül a „Szövetségtől" is érkezik egy szigorú elnök cserkésztiszt: „Meglehetős szigorú ember, de még a kákán sem talált csomót."[228]

1941-ben más csapatokkal együtt kizárják a Vörösmarty csapatot is a Magyar Cserkészszövetségből, így ezentúl a Budai Izraelita Hitközség égisze alatt működhet csak tovább.

Gerő Zsolt utólagos, frappáns megfogalmazása szerint: „Üvegkalitkában voltunk, mert egyre jobban élesedett a zsidóság elleni propaganda."

[226] MNL OL, Fond: X10446, 50 055, 138/A.
[227] Uo.
[228] Gerő Tamás naplója, Gerő Zsolt cserkészhagyatékának része.

A cserkészek a helyzet ellenére összetartanak, még 1943-ban is alakult új csapat, a falkák száma 110-re rúgott. Mindeközben munkaszolgálatra hívják a cserkészvezetőket is. Dr. Vidor Pál 1942-ben vonult be Billitzer Ernő főkántorral, Parczel Sándor jegyzővel együtt a Zsigmond király útja 49. számú házból, ahol a Vörösmarty csapat cserkészotthona, és a Vidor Pál által kezdeményezett izraelita elemi iskola működött. Egyikük sem tért haza soha többé.[229] 1944-ben a hitközség iskoláit is bezárták, és már csak lakásokban, kirándulásokon találkoztak a cserkészek. A csapat felszerelését szétosztották, legendás sátrait hátizsákká szabták.

Gellért István a Vörösmarty cserkészcsapat szelleméhez a végsőkig ragaszkodva a következő szavakkal búcsúzott Tomi nevű, San Franciscoba emigráló cserkésztársától:

> „Bármennyire keserű szivvel távozhattál, mégis, sohase felejtsd el, hogy ez az ország, amelyet most elhagysz, a hazád. *Akár hová, akár milyen helyzetbe is kerülj, sohase felejtsd el, hogy Te zsidó vallásu magyarnak születtél,* az első szó, amelyet gügyögtél, anyád altató dala, amelynek hangjaira oly sokszor szenderegtél édes álomba – magyar volt. *Hazád csak egy van: Magyarország, hazát cserélni pedig nem lehet.* Az édes anyaföld hallgat és visszavár. Mert a honvágy az minden érzésnél erősebb, az ellen csak egy védekezés van, visszatérni abba az országba, mely szülőhazád, mely lelkedbe létezését kitörölhetetlenül belevéste."[230] (Kiemelés: G. E.)

Gellért Istvánt 1944. december másodikán megölték a Gestapo svábhegyi székházában. A csapat egyetlen fegyveres ellenállója élete kockáztatása árán sem tudta megmenteni.[231]

[229] Lásd alább a *„Hogy származhat bármi jó a pokolból?"* c. fejezetet.
[230] Idézet a Bagoly őrs naplójából: 1943. április 22–24. In: *A 311. Vörösmarty cserkészcsapat 1934–1938.* 2004. 17.
[231] Uo.

VII. Az árván maradt nemzedék

„Örök nevet adok nékik, amely soha el nem vész.” (Jes 56,5)

A Soá folyamán apátlanul, anyátlanul vagy egészen árván maradt nemzedék tagjai hatványozottan elhagyottá váltak: szüleiken kívül nagyszüleiket, unokatestvéreiket, nagynéniket, nagybácsikat, iskolatársukat, barátaikat, majd otthonukat is elveszítették az ott őrzött tárgyaikkal, játékaikkal együtt. Az életben maradt családtagok, akár a szülők valamelyike özvegyen maradva sokszor nem voltak képesek a gyerekek gondozására akár a maguk anyagi, akár egészségi vagy/és pszichés problémáik miatt.

Emellett az országos helyzetkép is aggodalomra adott okot. 1945-ben az ismét a trianoni határvonalak közé szoruló Magyarországon 40 000 körül mozgott az állami gondozottak száma.[232] Az állami javítóintézetekben, így pl. a Rákospalotai Leányjavító Intézetben fűtetlen, ablak nélküli helyiségekben zsúfolva, egymást fertőzve, minimális élelemmel ellátva nyomorogtak a gyerekek.[233] Ebben a helyzetben égető szükség volt az államon kívüli szervezetek működésére.

1. Helyzetkép a háború után életben maradt zsidó gyermekek állapotáról

A Zsidó Világkongresszus 1946-ban végzett összeírása szerint a fiatal korosztályon belül vidéken 7566-an, az öt évvel korábbi lélekszámnak csupán 12,5 %-a, Budapesten pedig 13184-an, a korábbi létszámnak 45 %-a élte túl a Vészkorszakot. Ehhez a veszteséghez hozzájárult a születésszám eleve apadó tendenciája a két világháború közötti, majd a második világháború alatti időszakban. Az 1946-os összeírás konkrétan 4428 vidéki és 11029 budapesti 16 éven aluli gyerekről ad számot. Közülük a teljesen árva vidékiek 12 %-kal, a félárvák 30,4 %-kal szerepeltek. A budapesti gyerekek közül 7–9 % a teljesen árvák, és közel 50 % a félárvák aránya. Az 1946-ban számba vett gyerekek tizede (kb. 1500 gyerek) menekült meg úgy, hogy mindkét szülőjét elvesztette. Őket, ha tehették, az életben maradt nagyszülők vagy rokonok

[232] GERGELY 1997, 76.
[233] Uo. 68.

próbálták gondjaikba venni, vagy legalábbis tartották velük a kapcsolatot, olykor döntéseket hozva róluk, amennyiben intézménybe kerültek.[234]

A közép-, valamint a keleteurópai országokban, így Magyarországon a túlélők többsége szinte mindenét elvesztette a Soá következtében. Mivel a vesztes államtól nagyon kevés támogatást kaptak a háború után, külső segítség nélkül aligha tudtak volna talpra állni. A zsidó nemzetközi szervezetek közül mindenekelőtt a Joint és a Zsidó Világkongresszus játszott szerepet a közösségek feltámasztásában. A politikamentes Joint közvetlenül a háború után a diaszpórabeli közösségeknek jobbára a helyi, az adott társadalmi közegbe való beilleszkedését ösztönözte. A kivándorolni szándékozókat eleinte csak részben segítette, hiszen ekkor még nem látszott reálisnak egy önálló zsidó állam megszületése. Feladatkörét a következőkben határozta meg: a gazdasági élet, a hitközségek helyreállítása, a zsidó oktatás és kultúra, a szakképzés újraépítése, továbbá a kivándorlók segélyezése. A Joint 1945-ben összevéve 28 307 772 dollárt adományozott világszerte.[235]

Bár a Joint főleg zsidókat segítő nemzetközi szervezetként működött, nem zárkózott el más, nem zsidó intézményektől sem, válságos helyzetekben pedig nem zsidó rászorulókat is támogatott. A magyar állam pedig annak ellenére, hogy a Joint évről évre nagy összegű valutát hozott az országnak, hallatlan módon még ki is használta a szociális szervezetet. Ráadásul 1946-tól kezdve a Joint a nem zsidó célra juttatandó pénzt nem is oszthatta el a saját elképzelései szerint, hanem adó formájában volt kénytelen azt az államnak befizetni.[236]

A továbbiakban négy árva gyerekeket fölkaroló, nem állami intézményrendszert vizsgálok. Ezek a következők: a Joint által fenntartott cionista gyermekotthonok, napközik és táborok[237], majd külön fejezetben az ugyancsak a Joint kereteiből finanszírozott hitközségi fenntartású árvaházak,[238] valamint a Sztehlo Gábor evangélikus lelkész segítségével a második világháború alatt, majd azután létrehozott otthonok. Végül érintőlegesen az 1945 után újraindult cserkészmozgalom is szóba kerül.

E szervezetek többé-kevésbé mind szilárd ideológiai alapokon nyugodtak. A cionisták az 1945–46-os kezdeti időszak után egy önálló zsidó állam felépítését szorgalmazták, következésképp a zsidó nemzettudatot erősítették a gondozottakban. A hitközségi otthonok a zsidó vallás talaján

[234] BÁNYAI – FROJIMOVICS – GOMBOCZ 2020, 32.
[235] Uo. 33.
[236] Uo. 35.
[237] Ebben a fejezetben csak azokra az intézményekre térek ki, amelyeknek lakóival interjút készítettünk a *Vészkorszak árvái* c. kiadvány munkatársaival.
[238] Lásd alább *Hitközségi fenntartású otthonok, Sztehlo Gábor intézményei, zsidó cserkészet a második világháború után* c. fejezet.

álltak, a Sztehlo-otthonok Krisztus szellemét hirdették. A zsidó cserkészet a háború utáni rövid, 1949-ig tartó időszakban már nem volt vallásos szellemű, fő összetartó erejét az összetartás és a közösségi tudat biztosította.

2. A zsidó gyerekek körülményei, fizikai és pszichés állapota 1945–1946-ban

Egy a Budapest Főváros Levéltárában őrzött, a Budai Izraelita Általános Iskola Zsigmond utcai tagozatának 1946/47 évéről szóló, aláírás nélküli gépelt kimutatásból a következőket tudhatjuk meg: a tanulók 50 %-a a Magyar Cionista Mozgalom *Sómér* szervezetének tagja, 50 %-uk félárva vagy árva. A diákok a III. kerület Zsigmond utca 5. szám alatti napközibe járnak, ahol ebédet is kapnak. Ruházkodásukról, cipőjükről, tanszereikről főleg a Joint gondoskodik.[239]

Egy másik levéltári iratból arról értesülünk, hogy még 1946 márciusában is vannak diákok, akik cipő és ruha híján nem tudnak iskolába menni. Az iskola felszerelése gyenge, a padok megrongálódtak, a bútorok fele eltűnt, a könyvtár fele pedig elpusztult. Az említett dokumentumok az ország egészének helyzetéről árulkodnak.

Szomorú képet fest a gyermekek lelki állapotáról Benoschofsky Ilona egy 1946 tavaszán Budapesten, különböző zsidó óvodákban, gyermekotthonokban és iskolákban végzett vázlatos, a válaszokat tekintve azonban vélhetőleg jellemzőnek mondható felmérése alapján. Az első két kérdés arra vonatkozott, hogy vajon kit tartanak a vészkorszakot átélt gyermekek jó, illetve rossz embernek. 100 válaszadó közül 38 gyerek a leghatározottabban állítja, hogy jó embert *nem ismer*. Rossz embert annál könnyebben tudtak megnevezni. 116 válaszadó közül 42-en a nyilasokat, 26-an a németeket, 20-an Hitlert, 16-an Szálasit emlegeti.[240] A harmadik kérdésre – „Mi a legnagyobb örömöd?" – adott feleletek különösen lesújtóak. 116 gyermek közül 39-en azt állítják, nincs örömük, 34-en pedig annak örülnének, ha valamelyik szülőjük hazajönne. Játékra senki sem szavaz. Többségük idő előtt felnőve játszani is elfelejtett. A sötéttől, a bombázástól, az éhezéstől, a szülők elvesztésétől való félelem ezzel szemben alapélményévé vált a bujkáló gyermekeknek.

A tanulmány utolsó kérdése a pályaválasztásra vonatkozik. A sérült gyermekek között akad olyan, aki azért akarta az ügyvédi pályát választani, hogy hamis papírokat gyártva minden

[239] GOMBOCZ 2010–2014. / Budapest Főváros Levéltára 04. = BFL, VIII / 313.
Vö. fent *A budai izraelita elemi iskolák hézagos története a Trianon utáni időszaktól az államosításig* c. fejezet.
[240] BENOSCHOFSKY 1946, 40.

zsidót megmenthessen. Egy másik viszont hóhér lenne legszívesebben, mondván: „az én családomat kiirtották, én is ki akarok irtani másokat." A felnőttek világában csalódott, irányvesztett, sokszor szégyenérzettel küzdő gyermekekből a szerző végkövetkeztetése szerint valószínűleg nem válhatnak később sem teljes értékű, örülni tudó felnőttek.[241]

A következőkben arra keresem a választ, vajon minek köszönhető, hogy a Soá folyamán árván maradt gyerek közül mégis olyan sokan egyenes gerinccel járó, traumáikat jobbára maguk mögött hagyó felnőtt lett a háború után.

3. Cionista intézmények Magyarországon

A cionizmus Magyarországon roppant nehezen vert gyökeret. A két világháború közötti magyar zsidóság vezetői idegenkedtek a külföldi irányítású mozgalomtól, tartva a magyar-zsidó szimbiózis megbomlásától, az asszimiláció folyamatának megrekedésétől. A magyar állammal szemben nemcsak a neológok, hanem az ortodoxia is messzemenően lojális volt. Féltették a zsidó felekezetet a nemzetiségi alapon szerveződő cionistáktól. Az ortodoxia ráadásul elvi alapon utasította el a cionizmust.[242]

A második világháború után azonban a magyarországi zsidóság a korábbi elszigeteltséggel ellentétben nemzetközileg szerveződött. A Cionista Világszervezet mellett három nagy nemzetközi zsidó szervezet játszott komoly szerepet a zsidó élet újraépítésében. A Zsidó Világkongresszus, a már említett Joint (*American Joint Distribution Committee*) és a Szokhnut. Mindezek együttműködve legfontosabb feladatuknak a vidéken és Pesten meghúzódó, éhezésnek kitett gyerekek összeszedését, feltáplálását és iskoláztatását, később pedig Palesztinába vándoroltatását tekintették.

A cionista szervezetek által működtetett gyermekotthonok

A cionista szervezetek 1945. februártól kezdve hoztak létre gyermek- és ifjúsági otthonokat, főleg azokban a vidéki városokban, amelyek jobban el voltak látva élelmiszerrel.[243] A legelsők

[241] Uo. 46.
[242] NOVÁK 2000, 13.
[243] Az 1945 utáni cionista szövetség négy, egymással versengő pártból tevődött össze, melyek közül mindegyiknek külön ifjúsági szervezete is volt. A Mizrachi nevű vallásos cionista párt ifjúsági csoportja Bne Akiva néven, a polgári demokratikus párté Hanoar Hacioni néven működött, a radikális baloldali Hasomer Hacioni párté pedig a párttal azonos nevet viselte. A szociáldemokrata Mapai pártnak két ifjúsági csoportja

között voltak a Hasomer Hacair békéscsabai, a Hanoar Hacioni debreceni, amely a 8–13 éves gyerekek érdekében szervezkedett,[244] továbbá a Dror Habonim és a Makkabi Hacair szegedi otthonai. A gyermekotthonok között voltak napközis otthonok és úgynevezett maonok, amelyek bentlakásos intézményként működtek. A mihákban, azaz a mittel-hachsarakban valamilyen fizikai munkát, ill. kézügyességet elősegítő munkát is végeztek a nagyobb, 15–17 évesek. A 17–18 éves fiatalokat hachsarara küldték, és kivándorlásra készítették föl őket. Ezek lehettek ipariak (héberül: plúgák) vagy mezőgazdaságiak. Itt a fiatalok nappal dolgoztak, este vitaesteket rendeztek, héberül tanultak. Anyagi támogatásukat szintén a Joint biztosította.[245]

Említésre méltóak még az orthodoxiához kötődő szervezetek. Közülük a Mizrahi, a Bné Akiba és az Agudat Jiszrael voltak a legfontosabbak, amelyek otthonokat üzemeltettek. A legnagyobb, legismertebb orthodox cionista gyermekotthon Deszken működött. A *Kfar hanoar hadati bagola* (’Vallásos ifjúság falva a galutban’) részben az önigazgatást is lehetővé tette a fiatalok számára. A helyben működő iskolában héberül tanítottak többek között zsidó vallási és a zsidó hagyományra vonatkozó tárgyakat, továbbá mezőgazdasági ismereteket is, alijázásra készítve föl a növendékeket.[246]

Vajon mibe kapaszkodhattak ezek a korán felnőtt szerepbe, sokszor alakoskodásra, hamis adatok betanulására, hazudozásra kényszerülő gyerekek? Csupán sodródtak szülőpótlékot keresve, vagy tudtak szuverén módon dönteni saját sorsukról?

Családi vagy közösségi nevelés?

Visszatekintve a háború utáni időszakra meglepő lehet, hogy aránylag nagy számban kerültek gyermekotthonokba azok a gyerekek is, akiknek életben maradt egy-egy családtagja. Mi ösztönözte a felnőtteket ebben a döntésben? Hogy hatott mindez a gyerekekre? A magyarázatok közül talán a szülők szorult helyzete a legfontosabb. A gyakran nyomasztóan szegényes albérleti szoba, az élelem és a ruházat hiányán túl az is közrejátszott, hogy az özvegyen maradt anyák vagy apák, ha egyáltalán munkaképes voltak, általában egész nap dolgoztak, így napközben nem tudtak kellőképpen odafigyelni gyerekükre. A gyerekotthonokban viszont,

létezett: a Dror Habonim és a Makkabi Hacair. A Mizrachi a Csongrád megyei Deszken festői környezetben gyermekfalut is létesített, ahol a növendékek többek között konyhakertet művelhettek a mezőgazdasági gyakorlatok keretében. Az 1945 júliusában megalapított Tarbut Héber Kultúregyesület keretében pedig a deszki gimnáziumban is megkezdődhetett a héber nyelv és kultúra terjesztése. NOVÁK 2000, 120.

[244] NOVÁK 2000, 132.

[245] Uo.

[246] BÁNYAI – FROJIMOVICS – GOMBOCZ 2020, 42.

főleg vidéken, sokkal jobb körülmények között, biztonságban élhettek és tanulhattak a fiatalok. De a Joint segélyezési taktikája is az intézményi nevelést részesítette előnyben, ugyanis a családban nevelkedőkhöz képest a bentlakásos otthonban élőknek dupla annyi támogatást nyújtott a szervezet.[247]

Azokban a családokban, ahol az egyik szülő újra házasodott, és a gyerek(ek) nem találták a hangot a nevelőszülővel, vagy ahol alkoholizmus, esetleg depresszió akadályozta a csonkán maradt család újraépülését, gyakran a gyerekek maguk is igyekeztek távol maradni hozzátartozóiktól.

Ilyen helyzetről számol be Gy. Zsuzsa, akinek teljes szünidejét nem töltötték ki a nyári és téli mosavák, így egy-egy időre hazalátogathatott. Ezek az alkalmak azonban sokszor csalódással jártak számára. Zsuzsa így emlékezik: „Az én apám nem törődött velünk. Iskolaszünetben egyszer hazalátogattunk, de abban sem volt köszönet." A fiatal lány édesapja újra nősült, majd alkoholista lett. Zsuzsa többször könyörögve kérte apját, de az mégsem egyezett bele lánya kivándorlásába. A kiskorú gyerekek ugyanis csak akkor alijázhattak, ha abba gyámjuk írásban beleegyezett.

Sokszor még a Pesten lévők sem kívánkoztak vissza újra épült otthonukba. Egy, a Széchenyi emlékúti villában élő kislány, Husz Márta, héber nevén Hanna így emlékszik: „Nagyon nem akartam hazamenni. Barátaim voltak. Minket úgy neveltek, úgy szoktattak, hogy egymással nagyon jóban legyünk. Maguk a nevelők is egész fiatalok voltak, és nagyon jól tudtak a gyerekek nyelvén beszélni."

Hanna már az alija előtt állt, amikor nagynénje ahelyett, hogy aláírta volna a kiutazási engedélyt, gyorsan hazavitte a kislányt. Ez az eset gyakran előfordult a kivándorolni vágyó gyerekkel. Egyesek közülük utólag hálásak voltak ezért nevelőjüknek.

A cionista gyermekotthonok és mosavák (táborok) fő törekvései

A 2010-es években több, egykori cionista gyermekotthon lakójával készítettem interjút. Ők 1945 és 1948 között átlagosan hatszor-hétszer költöztek egyik helyről a másikra. Az otthonok ugyanis kezdetben egyre bővültek, majd az államosítás közeledtével fokozatosan összevonták őket. A föntebb említett Gy. Zsuzsa, cionista nevén Sosa a gettóbeli gyermekotthont nem számítva hétszer csapódott ide-oda. Kezdetben, 1945 februárjában, miután a nyilasok kis híján

[247] Uo. 35, 37.

a Dunába lőtték, a Nemzeti Segélyen keresztül egy debreceni tanyára, parasztokhoz került, hogy fölerősödjék. 11 évesen teheneket őrzött, közben hetente egyszer járt iskolába. Egy-egy alkalommal elszéledt a csorda, amiért többször megverték. Bár elkeseredésében szökni is megpróbált, ma már tisztelettel beszél a kemény életet élő parasztokról, akiknél egy iskolai évet töltött. 1946-ban nővére, aki már a háború alatt anyaként gondoskodott kistestvéreiről, tudomást szerzett a debreceni Darabos utcai[248] Hanoar Hacioni otthonról. Sosa kistestvérével be is került, és itt egész életére szóló élményt szerzett:

> „Ez a gyermekotthon talán az életem legnyugodtabb, legkiegyensúlyozottabb időszaka volt. Különböző csoportokban, úgynevezett kvúcákban fiúk és lányok külön éltünk. […] Löwi Laci [Izraelben: Arieh Levi], a 23–24 éves vezetőnk hihetetlen hozzáértéssel, empátiával bánt velünk. Egy csomó árva gyerek, akinek ottmaradtak a szülei, meg félárva, akiket kezelni kellett. Úgy elfoglaltak bennünket, hogy semmi időnk nem volt arra, hogy gondolkodjunk, töprengjünk."[249]

Az otthonban és a táborokban egyaránt szigorú napirend szerint éltek a gyerekek. Debrecenben reggel 6-kor ébresztették őket, tisztálkodás után következett a bikur, azaz a szemle. Utána a debreceni zsidó iskolába mentek, délután tanultak.

A mosaván (a táborokban) forgószínpadszerű foglalkozások, ügyességi próbák voltak: famászás, árok fölötti mászás, cionisztika, palesztinográfia, számháborúk.[250]

Az élményeken alapuló tanulás (még stoppolási és haggada-készítési verseny is volt) önbizalmat öntött a gyerekekbe: „az nem igaz, hogy én ezt nem tudom megcsinálni, mert ha át tudtam mászni az árok fölött, akkor ezt is meg tudom csinálni."[251] A versenyek során azonban legtöbbször a csoporton belüli összetartást díjazták. A díjat kvúcánkét osztották ki, pl. egy alkalommal minden kislány kapott egy-egy blúzt, ami nagy szó volt, hiszen új holmit egyébként soha nem kaptak a táborok lakói.

Az önbizalom erősítésén kívül a közösségépítés volt a másik központi törekvés. Ezt a módszert alkalmazták azok a fiatal vezetők, akik a Vészkorszak folyamán már bizonyították rátermettségüket az illegális mentőakciók során. Köztük volt például Révész László (Perec

[248] A *Fény* című kommunista Joint lap 1947. évi májusi száma közli a pesti és a vidéki gyermekotthonok listáját a gyermekek létszámát és életkorát is megnevezve. Budapesten ekkor 930, vidéken 720 lakót tartottak számon. A debreceni Darabos utcában 50, hat és tizenkét év közötti gyerek lakott. NOVÁK 2000, 267–268.
[249] Gy. Zsuzsa visszaemlékezése a debreceni Darabos utcai gyermekotthonra. Gombocz Eszter interjúja, 2013.
[250] A *Miénk az élet* című kiadványból, a Hasomer Hacair nyári mosaváinak történetéből megtudhatjuk, hogy a táborok fölépítésekor 3–4 m-es fákból építették föl a sátrakat, ill. a több méteres zászlórudat. *Miénk az élet* 1945, 8.
[251] Részlet a Gy. Zsuzsával készült interjúból.

Révész 1916–2011), aki több, a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt álló gyermekotthonban dolgozott. A háború után ő vette kezébe a Joint által fenntartott cionista gyermekotthonok vezetését.[252]

Ezek az elvek nagyon különböztek attól a világtól, amiben eddig nevelkedtek a gyerekek, ami felszabadítóan hatott az egyéni tehetségek kibontakozására.

A tábori foglalkozásokat is úgy szervezték, hogy a gyerekek ráérezzenek a közösség megtartó erejére. Nem a szabályok önkényes, szigorú betartását tartották szem előtt, hanem a napi feszes rutin (ágyak rendbe hozatala, mosogatás, közös játék, tanulás) ismétlődéséből, ritmusából, az együtt mozdulásból fakadó energia és biztonságérzet megtapasztalását. B. Éva, aki 1945 nyarán táborozott Deszken, így emlékszik vissza a fiatal cionista vezetők mozgósító, aktivitásra ösztönző módszereire:

> „Csupa lendületes, vidám emberek, akik egészen mások voltak, mint a felnőttek, akiket addig ismertem. Fütyültek a formalitásokra, egyetlen dolgot vettek komolyan. A közösségépítést. […] *Mindent közösen csináltunk. Minden tevékenységünknek ez volt a lényege, az összetartás.* Naponta egyre jobban működő összefogással végeztük a napi rutinnal járó teendőket, amilyen például a rendrakás, a terítés, az edény leszedés stb. épp úgy, mint a játékok. […] Egy erős belső fegyelem kiépülésén dolgoztak, miközben szabadnak éreztük magunkat. […] A közös éneklés és a közös tánc igazi malter volt két tégla között."[253] (Kiemelés: G. E.)

A gyerekeket lenyűgözte ez a fajta, a korábbi családból ismeretlen szabadelvű közeg, ahol mindenki kapott saját héber nevet, ami a közösségi újjászületés, a magabiztos, önálló identitás védjegyévé vált. Szinte minden emlékező, aki egykor cionista otthonban lakott, büszkén említi újonnan kapott héber nevét, és sokszor egymást emlegetve is az új név idéződik föl bennük először. Sokan emlegetik a demokratikus elveket, hiszen együtt kirándulhattak, táborozhattak minden vagyoni, felekezeti különbség nélkül, egyes helyeken a fiúk és a lányok egymás társaságát is élvezhették. Ezek a módszerek merőben különböztek a gyerekek korábbi tapasztalataitól, és a középiskolás korú fiatalok többsége autonóm módon gondolkodó felnőtté vált a cionista szellem hatására. Mezei Györgyné Gyémánt Erzsébet, aki az interjúkészítés idején a 90-ik évét töltötte be, az egykori zsidó Leányárvaház épületébe, a Hungária krt. 149.

[252] BÁNYAI – FROJIMOVICS – GOMBOCZ 2020, 37.
[253] Uo. 166.

szám alatti Hasomer Hacair otthonba került. Itt a vele egykorú, illetve nagyobb lányokkal végre szabadnak érezhette magát. Nyáron azonban kemény mezőgazdasági munkát kellett végezniük, aminek nehézségét megtapasztalva életre szóló döntést hozott: a keserves fizikai munka helyett szakmát fog tanulni. Elhatározását meg is valósította dacára annak, hogy a szélütést szenvedett nagymamájáról is gondoskodnia kellett. A másokért szolidaritást vállalás feltétlen parancsát Erzsébet szintén cionista nevelőitől sajátította el életre szólóan.

> „Teljes szabadság volt. Mi az első emeleten voltunk, és fönt az emeleten volt a plúga, ahol már a 15–16 éven felüliek, a nekünk felnőttek voltak, 18–20 évesek. Velük nem volt különösebb kapcsolódásunk, de velünk nagyon rendesek voltak. Amikor jött a tavasz, és elvittek minket Szilvásváradra, akkor voltam először olyan helyen, a Bükkben, hogy életem legszebb élménye volt. Jöttek oda a plúgások is, nagy tüzet csináltunk, és énekeltük azokat a zsidó dallamokat, amiket ott megtanultam héberül. […] Izrael és az alijázás volt a megoldás [nekünk] mint gyerekeknek."[254]

Összetartozás az árvák között, cionista dalok, közös nyelv

A cionista otthonokban élők összetartozása többek között a közösen tanult dalokon figyelhető meg. A vidéki otthonok fokozatos megszűnése után Pestre, a Tárogató útra, ill. a Délibáb utcába kerülő lányok egyike, Wieder Györgyi büszkén mesélte, hogy a cionizmus betiltását követően, 1948/49-ben egy többfordulós országos dalverseny döntőjén a sok orosz dal után társaival elénekeltek egy héber dalt a hangszerekről. Kodály Zoltán fölment hozzájuk a színpadra, hogy gratuláljon nekik.[255]

A vidéki, majd a pesti gyermekotthonokban együtt lakó lányok közötti szoros köteléket jelzi sajátos szókincsük is. 60 év múltán visszaemlékezve minden harmadik mondatukba beleszőnek egy-egy, mindössze néhány év alatt beléjük ivódott héber szót, amelyeknek ismerete számukra természetesnek tűnik. Leggyakoribb kifejezéseik: kvúca (csoport), mosava (tábor), bikur (szobaszemle), piul (kirándulás), kibuc stb.

[254] Uo. 204.
[255] Vö. fent *A budai izraelita elemi iskolák hézagos története a Trianon utáni időszaktól az államosításig* c. fejezet.

A bentlakásos cionista otthonok leépülése

A bentlakásos otthonok hálózata 1947 közepéig folyamatosan bővült, a csúcspontot 44 otthon 4000 feletti lakóval képezte. 1947 végétől, a Joint irányváltásával és csökkenő költségvetésével elkezdődött a gyerekotthonok leépítése, összevonása. A bentlakó gyerekeket szervezetten helyezték vissza családjaikhoz. Ez a folyamat a cionista szervezetek betiltása után, 1949-ben is folytatódott. Ekkor már csak nyolc bentlakásos otthon működött, hét Budapesten és egy Debrecenben.[256] A bezárt otthonok közül több is szeretetotthonná vagy idősek otthonává alakult, ahogy az Óbudán is történt a Zichy utcai épületben. A visszaemlékezők közül többen is említik az 1947-től tartó időszak nyugtalan, költözésekkel, iskolaváltásokkal teli nehézségeit.

A legkisebb, legveszélyeztetettebb gyerekek

Az eddig említett fiatalokhoz képest sokkal nehezebb, veszélyeztetett helyzetben voltak azok a hat év alatti, árván maradt gyerekek, akik a cionista mozgalmak számára nem számítottak vonzó célcsoportnak. Közülük egyesek nevüket sem tudták, hovatartozásuk csak nehezen, vagy egyáltalán nem tisztázódott. Kisgyerekként bekerülve valamelyik otthonba, a későbbiekben sokszor ide-oda csapódtak, különböző ideológiai hatásoknak kitéve, ami hosszú távon, sokszor idős korukig menően nehezítette számukra a világban való eligazodást, majd a koherens identitás megteremtését. Nehézségeikről a következő fejezetben több részlet olvasható.

[256] BÁNYAI – FROJIMOVICS – GOMBOCZ 2020, 40.

VIII. Hitközségi fenntartású otthonok, Sztehlo Gábor intézményei, zsidó cserkészet a második világháború után

1945–46 során a súlyos budapesti élelmiszerhiány és a kihalt vidéki hitközségek fogadókészsége miatt a cionista intézményeken túl hitközségi keretben is egyre több helyen létesült gyermekotthon. Finanszírozásukat, ellátásukat szintén a Joint biztosította.[257]

1. A Pesti Izraelita Hitközség árvaházai

A PIH Fiúárvaháza a Fasorban majd Óbudán visszaemlékezések alapján

A Pesti Izraelita Hitközség Fiúárvaházát a VII. kerületben, a Városligeti fasor / Vilma királynő út 25–27. szám alatt 1869-ben alapította a hitközség. 1900-ban Wellisch Alfréd tervei alapján épült fel a szecessziós fasori épület. A Munkácsy utcai telken az 1930-as években egy garzonházat is emeltek, annak bevételét az árvaház céljaira fordítva. 1944 őszétől a fasori épületben helyezték el a leányárvaházat és a hitközség más intézményeit is, valamint befogadtak további egyedül maradt gyermeket. Mind ehhez a Munkácsy utcai házat is bevetették.

A fasori épületet a második világháború után Hajós Alfréd tervei szerint állították helyre, 1949 szeptemberében pedig a zsinagógát is újraavatták. A szép, szecessziós épületet 1952-ben bezárták, 1953-tól a Mechanikai Laboratórium Híradástechnikai Kísérleti Vállalat használta. Végül 2008-ban le is bontották.[258]

Az újvidéki razzia során, 10 hónapos kisfiúként mindkét szülőjét elvesztett Darvas Gábor 1947-ben Budapestre kerülve a nála 3 évvel idősebb bátyjával együtt került a Fasorba. Mivel Gábor idős korában is kivételesen tisztán, árnyaltan emlékszik az itt töltött éveire, többször, másik fejezetben is utalok a vele készített interjúra. Gábor úgy gondolja, hogy a fiúárvaház egész életére meghatározó alapot nyújtott. Mindmáig hálás azoknak a nevelőknek is, akikről tudja, hogy a Soá miatt ők maguk is sérültté válva olykor megfenyítették a gyerekeket. Másrészről azt

[257] Ebben a dolgozatban csak azokra az intézményekre térek ki (közülük is csak néhányra), amelyeknek lakóival interjút készítettünk *A vészkorszak árvái* c. kiadvány munkatársaival. Lásd: BÁNYAI – FROJIMOVICS – GOMBOCZ 2020.

[258] BÁNYAI – FROJIMOVICS – GOMBOCZ 2020, 296. Lásd ehhez a *Helyidentitás és önéletrajzi emlékezet összefüggései a vészkorszak árváinál* c. fejezetet a Fasorhoz ragaszkodó egykori diákok megrendítő emlékeiről.

is kiemeli, hogy a gyerekanyag sem volt éppen egyszerű, sokan szörnyű eseményeknek voltak tanúi, ezért rendszeresen bevizeltek, és akadtak bűnöző hajlamúak is. Olyan gyereket, akinek ép családja maradt, nem is vehettek fel az intézménybe.

Az idő múlásával, nagyjából 1948–49-től egyre inkább fokozódott az árvaház és az azon kívüli élet értékei közötti ellentét. Az állami iskolában kommunista, az árvaházban a zsidó vallás szellemében oktatták a fiúkat, akik számára a zsidó történelem, a héber nyelv, az imádságok sokszor már távolinak és idegennek tűntek. Ehhez járult a tanárok némi bizonytalansága az átmeneti politikai helyzet miatt. A csonkán maradt családi környezetben szintén vegyes hatások érték a fiatalokat aszerint, hogy épp melyik családtaghoz kerültek egy-egy hét végén. Volt, aki szombattartó volt közülük, de kommunista rokon is akadt. Darvas Gábor erről a problémáról is érzékenyen fogalmaz:

> „[…] hármas nevelés volt. Mást hallottunk az iskolában, mást hallottunk az árvaházban, és megint mást a hétvégi „családlátogatásokon". A gyerekek közül sok, magamat is beleértve, akiknek úgy nyiladozott az értelmük, úgy voltunk vele, hogy mikor meséltek nekünk a hittanórákon Istenről, meg erről, meg arról, hogy Isten, Isten. Hol volt az Isten, amikor az anyámat, meg az apámat megölték? Meg engem 3,5 évesen vagonba gyömöszöltek?"[259]
>
> „Hát így ment minden. Más az iskolában, más otthon, más az árvaházban. […] máig is szégyellem, de nem tudtam tisztességesen héberül megtanulni olvasni. Mert én úgy voltam vele, hogy ez nekem idegen, mi közöm nekem ehhez? És különben is, én már ezért megszenvedtem, hagyjanak engem békén, ez engem nem érdekel. Egy hülye, gyerekes szemlélet, mert az, hogy milyen történelem áll ezek mögött a betűk mögött, és mi van mögötte, nem értettük. És egyáltalán nem tudtak, meg nem is mertek talán minket olyan zsidó szellemben nevelni, ahogy kellett volna az elvárások szerint. Nyilván ugye a hitközség, meg a Joint, meg a zsidó szervezetek, a külföldi szervezetek elvárásai szerint. *Mert ez a kettős nevelés a gyerekeket is skizofrénné tette. Mit tanulok én itt? És minek ez nekem? És hogy van ez? A zsidó történelem? Miért olyan is van?* Szóval nem, ezt nem lehetett elmagyarázni számunkra. Pedig remek volt a Hochberger rabbi, akit nagyon szerettem… Egy nagyon kedves, értelmes, melegszívű ember volt, és szelíd. És próbált belénk

[259] BÁNYAI – FROJIMOVICS – GOMBOCZ 2020, 114.

valamit plántálni a zsidóságból. És hát volt, akibe sikerült, volt, akibe nem. Voltak nagyon vallásos családból származó gyerekek is."[260] (Kiemelés: G. E.)

Darvas Gábor és testvérének gyámja, az egyik apai nagybácsi '19-es kommunista volt.[261] Apjuknak másik testvére és felesége viszont tartotta a szombatot. Gábor ezt személyesen is megtapasztalta, amikor hétvégéken „hazamehetett" hozzájuk az árvaházból. Gábor számára furcsának, ellentmondásosnak tűnt, hogy a két család tagjai maguk is különböző beállítottságúak voltak.

A hittanoktatás a kamaszok számára egyenesen nyűgnek bizonyult az 50-es években. Hollós János, akit édesapja helyezett el az árvaház óbudai épületében, eleve szenvedett a bentlakásos otthontól. Ő maga utólag így fogalmazza meg helyzetét: „Igazából semmi extra, vagy különös, de én minden balhéban benne voltam, nehezen viseltem a regulát. Tehát ilyen apróbb problémák voltak."[262]

A hittanhoz pedig kifejezetten kritikusan viszonyult János: „Voltak kötelező hittan oktatások. Na, az nem nagyon tetszett. Gondolom, nem csak nekem. Ugye a játékból vette el az időt, meg volt ugye tanulás, kihallgatás. Akkor még hittan?"[263]

Az árvaház rabbija, Dér István mellett Hochberger László rabbi gondoskodott a gyerekek zsidó neveléséről. Az 50-es években, amikor már egységesen megszűnt a hittanoktatás, ez sajátos helyzetet teremtett. A kamasz fiúk fenntartással viszonyultak a valláshoz, egyesek a kötelező imákat is nehezen viselték. Számukra fontos szerepet játszott a tanárok személyisége is. Hochberger László, aki bár kevésbé tudott fegyelmezni, emberségen, érzékenyen viszonyult a diákokhoz. Többen is szeretettel emlékeznek rá, sőt, akadt olyan növendék, aki példaképének tekintette Hochbergert, és aki apát látott benne. H. H.Tamás, valószínűleg önkéntelenül, még a rabbi aláírását is utánozta. Hollós János pedig annyira ragaszkodott Hochberger László személyéhez, hogy akár lemondott volna édesapja zsidó temetéséről is, ha Hochberger nem vállalta volna el (körzeten kívül) Dér rabbi helyett a temetési szolgálatot. Dér és a fiatal diák között ugyanis hosszú évekre kiható feszültség uralkodott.

1953-ban, miután bezárták a volt a fasori fiúárvaházat, a növendékeknek (kb. 150-en voltak) át kellett költözniük Óbudára. Az óbudai Zichy utca 9. számú épület azonban jóval szerényebb és szűkösebb volt, mint a fasori. Itt működött 1920-tól a sokat emlegetett Óbudai Izraelita Elemi

[260] Uo. 121.
[261] Uo. 123.
[262] Uo. 262.
[263] Uo.

Iskola, amely a Vészkorszak során gyűjtőházzá változott, a háború után pedig napközi, majd idősek otthona létesült a falain belül.[264]

A Zichy utcai otthon udvarán – a fasorival ellentétben – nem lehetett focizni, ezért a közeli óbudai zsinagóga udvarán játszottak a fiúk. Telente viszont fölöntötték az udvart, és azon korcsolyáztak a Joint által adományozott korcsolyákkal. Iskolába a környékbeli óbudai intézményekbe jártak, a kisebbek a Raktár vagy a Kiscelli utcába, a nagyobbak a Kórház utcai általános iskolába.

Az óbudai fiúárvaház diákjait többször is mozgósították az 50-es években. Olykor meg kellett jelenniük az árvaháztól néhány méterre álló templomban, amikor nem volt ki a minján. 1956 nyarán a fiúárvaház elnökének, Feith Mihály feleségének temetésére küldtek néhány fiút Rákoskeresztúrra, hogy ott díszőrséget álljanak. Hollós János megőrizte az akkor készült csoportképet.[265]

A fiúárvaház óbudai éveiről az emlékezők fiókjaiban őrzött további fényképei alapján is tájékozódhatunk. Több osztályképen, így pl. az 1955-ben készült fotón a diákok között láthatjuk a fiúárvaház tanárait is: Schwarcz Tibor és Wolf Imre nevelőtanárokat, Szántó Tivadar igazgatót, és Hochberger László rabbit.[266]

A Zichy utcai fiúárvaház növendékeinek fokozatos csökkenése miatt az óbudai épület szűkös volta ellenére túlságosan naggyá vált, ezért a hitközség fiú- és leányárvaházát 1958-ban összeköltöztették a Délibáb u. 35. sz. épületbe. Ezután a József körút 27. számú ház első és negyedik emeleti lakásaiba kerültek a bentlakók; az árvaházak legutolsó állomása pedig a Révay utca lett.

H. László egykori növendék így emlékszik a folytonos költözködésre:

> „[…] nekünk semmi holmink nem volt gyakorlatilag, mert állandóan csere, éppen egy váltás ruhánk volt, azt beletettük egy hátizsákba vagy valamibe. Aztán azt vittük magunkkal a Délibáb utcába, aztán amikor azt mondták, hogy te odakerülsz az Akácfa utcába, akkor közben oda is egy hátizsáknyi cuccal."[267]

Az 1970-es években az egész Zichy utcát elbontották.

[264] GOMBOCZ 2010–2014. / Óbudai zsidó iskolások.
[265] *Fotómelléklet* 6. Ez az értékes fénykép a *Kutatási szempontok és források* című fejezetben már említődött.
[266] *Fotómelléklet* 7.
[267] BÁNYAI – FROJIMOVICS – GOMBOCZ 2020, 214.

A Pesti Izraelita Nőegylet Leányárvaháza

A Pesti Izraelita Nőegylet Leányárvaházát a Pesti Izraelita Nőegylet alapította 1867-ben. Kezdetben a Damjanich utca 26-ban, majd 1901-től a tágasabb Jókai utcai (ma Uzsoki úti) épületben működött. A Hungária körút 149A alatti zuglói épület 1926-ban készült el. Az épületet 1944 őszén bombatalálat érte, ekkor költöztették át a lányokat is a fasori intézménybe. A háború vége után egy időre Nagyváradra, majd Békéscsabára kerültek a növendékek, a Hungária körúti épületet pedig a Hasomer Hacair cionista szervezet vette birtokba 1945 augusztusától. 1951 óta és még most is rendőrségi tulajdonban van. Budapesten 1949 nyarán kapott új otthont a hitközség leányárvaháza a Délibáb utca 35. szám alatt. 1958-tól már összevont fiú- és leányárvaházként, később internátusként működött.[268]

A deszki nyaralási emlékeivel kapcsolatban már idézett emlékező, B. Éva egyenesen életmentő fordulatként írja le a Leányárvaházba kerülését 1948-ban:

> „Amikor anyám minden eladhatót eladott már, és apu még mindig nem jött haza a Don-kanyarból, fonónőként három műszakban dolgozni kezdett egy újpesti textilgyárban. Elég kicsik voltunk a bátyámmal, hogy ne merjen minket egyedül hagyni, a nyomorúságos anyagi helyzetről nem is beszélve, amiben két gyereket eltartani szinte lehetetlen volt. Életmentő lehetőség nyílt azzal, hogy 1948-ban a 10 éves Zoltán bátyámat a Gorkij-fasorban lévő Izraelita Fiúárvaházba, engem pedig kilenc évesen a Délibáb utcai Izraelita Leányárvaházba helyezzen el."

Éva érzékletesen írja le a Leányárvaház korábbi és későbbi épületéről szerzett benyomásait. A Hungária körúti épületet komornak, barátságtalannak ábrázolja, ahol a WC-ben olykor patkányok is megjeletek. A Délibáb utcai otthon ezzel szemben barátságos, világos épületként él emlékezetében: „A következő árvaházi emlékem csupa napfény, világosság, tágasság."[269]

Évára az intézmény világi szelleme is pozitív módon hatott. A nagy zsidó ünnepeket ugyanakkor megtartották, az imakönyvből, amit még őriz, héberül tanultak olvasni és írni, péntekenként rendszeresen énekeltek a zsinagógában: „Egyszer még a Goldmark teremben is felléptünk, nekem például még egy háromszöget is meg kellett ütnöm időnként"[270]

Hasonlóan derűs emlékeket őriz a Délibáb utcáról Józan Péterné Kovács Katalin is, aki kisgyerekkorának hányattatásokkal teli, keservesen megélt időszaka után végre némi

[268] Uo. 298.
[269] Uo. 167.
[270] Uo. 168.

megérkezés-félét érzett a Délibáb utcai hitközségi otthonban. Katalin különösen értékeli az árvaház ideológiáktól mentes szellemét, és ahol a vallást sem erőltették: „[…] és valahogy ez érinthetett meg az árvaházba is anélkül, hogy ránk tukmáltak volna kötelezően valamiféle […] gondolatvilágot."

Visszatekintve a különböző intézmények közötti érthetetlen, követhetetlen váltások miatt szenvedett, aminek következtében egész életén át nélkülözött egy stabil viszonyítási pontot.

Katalin ugyanis árva kislányként hatévesen egy katolikus intézménybe került, ahol szigorú vallási keretek között, fegyelmezetten kellett viselkedni. Egy alkalommal az egyik apáca Katalin emlékei szerint bántalmazta is. Katalin úgy gondolja, hogy emiatt idegenedhetett el a vallástól: „[…] emlékszem olyanra, hogy az apáca, aki velünk foglalkozott, nem tudom milyen rosszaságot követtem el, de olyan indulattal kapott el, hogy így az öt ujjai ott voltak. Tehát én azt összekötöm, bennem nincs a vallással kapcsolatban jó érzés."[271]

Ezt követően nagynénje csupa jó szándékból egy semleges állami intézménybe íratta, és csak ezután érkezett meg a Délibáb utcába, ahol hosszabb időt tölthetett el, és ahol nyugalom és gondoskodó légkör vette körül. Itt élte meg a kézimunka terápiás hatását is: „[…] nagyon kedves emlékem onnét, hogy megtanítottak stoppolni és én annyira szerettem, hogy kilyukasztottam a zoknit vagy nem tudom mit és naphosszat stoppoltam."[272]

Katalin idős korában tudatosan törekszik arra, hogy tisztázza múltját. A gyerekkori élmények feldolgozása azért fontos számára, mert egy szilárdabb értékrendet, stabilitást szeretne továbbadni unokáinak és dédunokájának.

Landeszmann György az *Árvaházi Világtalálkozó* című kiadványhoz írt előszavában 1947 és 1957 közé teszi az árvaházak nagy korszakát. Bár a tanárok és az árván maradt gyerekek egyaránt sérülten élték túl a háborút, mégis igyekeztek lehetőleg türelemmel viszonyulni egymáshoz.[273]

Láng Róbert szerint az árvaházban szükségszerűen ki kellett alakulnia az ott lakókban egy bizonyos alkalmazkodó képesség: „[…] erre feltétlenül szükség volt ahhoz, hogy az ember egyáltalán talpon tudjon maradni."[274]

[271] Uo. 163.
[272] Uo. 164.
[273] KERTÉSZ 1995, 5. Itt szeretném megköszönni Nádudvari Zoltánnak, hogy kérésemre elküldte a kiadvány PDF változatát.
[274] Uo. 73.

2. A Jó Pásztor Gyermekteleptől a Paxig: a Sztehlo-gyermekotthonok

Míg a Joint által fönntartott otthonok közvetlenül a háború utáni évektől eltekintve a megmentett árvák alijáztatását tűzte ki célul, addig a Sztehlo Gábor evangélikus lelkész által létrehozott intézmények hosszú távra rendezkedtek be. Sztehlo, akinek egész életén át szívügye volt az árvák, rászorulók segítése, már a háború folyamán komoly tapasztalatot gyűjtött a Nemzetközi Vöröskereszt támogatásával végzett gyermekmentő munkában. Sztehlo ekkor még, a mentés kezdet kezdetén, meglehetősen tapasztalatlanul intézkedett.

A Jó Pásztor misszió és Sztehlo Gábor kapcsolata 1945 előtt

Majsai Tamás: *A protestáns egyházak az üldözés ellen* című tanulmányában így fogalmaz: „Amikor már majd a történeti jövendőben mindössze egy mondat fogja csak […] jelezni a protestáns egyházak második világháború alatti embermentő szolgálatát, akkor ennek lényegi tartalma minden bizonnyal a Jó Pásztor és gyermekotthonai lesznek."[275]

A Jó Pásztor misszió legfőbb érdeme, hogy keretein belül valószínűleg először sikerült ökumenikus szellemben összefogni az egymással rivalizáló felekezeteket, beleértve a zsidómentő akciókat is.

A református egyház „Jó Pásztor" Missziói Albizottsága 1942 októberében jött létre. Ügyvezető elnöke Muraközy Gyula, lelkész titkára pedig a zsidó gyökerű, református Éliás József. A bizottság célja a német megszállás előtt az internálótáborokban lévő és a munkaszolgálatot teljesítő zsidó származású református hívek gondozása volt. Hatáskörük, noha az egyházak részéről semmiféle anyagi támogatásban nem részesültek, a zsidóságot sújtó diszkrimináció erősödésével egyre inkább bővült. Idővel az evangélikus egyház is bekapcsolódott a munkába.

1944. március 19-e, a német megszállás után részt vállaltak a kikeresztelkedni kívánóknak szóló tanfolyamok megtartásában, együttműködtek a nemzetközi segélyszervekkel (a követségekkel, a Vöröskereszttel), amelyektől az intézményes egyház éppen ekkor elzárkózott, bekapcsolódtak a Török Sándor által vezetett zsidó–keresztény érdekvédelmi szervezetbe. A misszió legnagyobb eredménye mégis a gyermekmentő akció. 1944 őszétől kezdve több mint 30 otthon létesítésével mintegy 2000, többnyire zsidó származású gyermeket mentettek meg a biztos

[275] MAJSAI 1994, 163.

haláltól. A gyermekmentő szolgálat vezetésével Raffay Sándor evangélikus püspök 1944. március 19-e után Sztehlo Gábor lelkészt bízta meg. Raffay felkérése a megkeresztelt gyerekekre vonatkozott. Sztehlo, aki már jóval korábban szeretett volna evangélikus hadiárvák részére gyermekotthont szervezni, nagy lendülettel, de a zsidóüldözés területén tájékozatlanul kezdett az akcióba. Kórházlelkészként nap mint nap megdöbbenve tapasztalta, hogy a betegek sokasága öngyilkosságot kísérelt meg, többségük sárga csillagos. Sztehlo ekkor kezdi fölismerni, hogy a szűk látókörű, pozícióharccal terhelt egyházi világba zárva sokáig nem látta át a helyzet súlyosságát. A háború után írt memoárját idézem:

> „A harmincas évek elejét tapostam, napi politikával nem foglalkoztam. […] Ellenzéki lapot nem olvastam, nem jutott kezembe illegális lap sem, nem mintha általában véve is olvastam volna napisajtót, nem érdekeltek. […] Vajon tudjuk-e munkánkat tovább folytatni? Mindent ebből a szűk látókörből bíráltunk el. Szent együgyűség! Sajnos több annál: vétkes tájékozatlanság, vagy önző és magát kereső, befelé élő és a maga üdvösségét élő élet. Az egyház pozícióharcának jellemző tünete ez 1944-ben."[276]

A kórházban hall először a transzportokról. A betegek szeméből szemrehányást olvas ki. (Irigyli a nővéreket, akik a betegeknek ételt, italt, védelmet nyújtanak.) A keserves kórházi tapasztalat megerősíti: a szavak már mit sem érnek, cselekedni kell. Az otthonok szervezését elszántan, de politikai ismeretek hiányában roppant naivan kezdi meg Éliás Józseffel együtt. Védenceik érdekében először Baky László belügyi államtitkárhoz és Endre Lászlóhoz fordulnak segítségért, akik a nyilaskeresztes párt tagjaiként a zsidóüldözés tettre kész hívei voltak. Az óriási baklövés miatt Sztehlót és Éliást internálással fenyegetik, így a Jó Pásztor Bizottság kénytelen illegalitásba vonulni. Raffay püspök túl veszélyesnek ítélve a helyzetet szintén megvonja segítségét, félretéve a gyermekmentés ügyét. A továbbra is elszánt, magára maradt Sztehlo életmentő pályafutása itt véget is érhetett volna.

A kilátástalanná váló helyzetet külső segítséggel sikerült megmenteni. A Nemzetközi Vöröskereszt magyarországi képviselője, Friedrich Born a már működő cionista gyermekmentő osztály mellé bevonta Sztehlo Gábort. A Komoly Samu által vezetett zsidó „A" szekció mellett így jött létre a Jó Pásztor néven futó „B" osztály, amely főképp a már megkeresztelt zsidó gyerekeket vette védelmébe. A helyzet persze így sem volt rózsás, mert noha a felajánlások révén létrejött otthonok svájci védelem alatt álltak, a nyilasok rendszeresen zaklatták a lakókat.

[276] SZTEHLO 2022, 12–14. Vö. SZTEHLO 1984, 9–10.

Sztehlo 1944. december 10-i jelentésében Raffay püspök segítségét kéri, részletesen ismertetve az egyre súlyosbodó helyzetet: „A téglagyári gyűjtőtáborból kiválogatták a munkaképes zsidókat s vitték. Ekkor egyes házakba százával zártak be gyermekeket teljesen felügyelet és gondozás nélkül. Egy házban 300 gyerek volt összezsufolva. Két nap múlva tetvesség tört ki köztük."[277]

Sztehlo, messze túllépve megbízatását szinte minden pillanatban kockáztatta életét nem csak a kitért gyerekekért, mégis elégedetlen volt önmagával. Isten kezében című memoárjában így ír:

> „Mennyire készületlen, mennyire perspektívátlan, mennyire tudatlan voltam 1944 márciusában magam. […] Mennyire vak és magabízó volt az egyház! Mindegyik egyház, illetőleg felekezet. Micsoda tragédia. Hogyan eljátszotta a hitelét a kereszténység. Mindez terheli a lelkiismeretet, és az igazi tragédia..."[278]

A Jó Pásztortól a PAX-ig

A továbbiakban Sztehlo Gábor működésének 1945 utáni szakaszával foglalkozom röviden.[279] Sztehlo 1945. június/júliusi első körlevelében így fogalmazza meg a Jó Pásztor Alapítvány gyermektelepének szociális feladatát: „adni újból és újból, hogy a gyermek érezze, tudja és lássa azt, hogy őérte és neki adatott az élet."[280]

A Sztehlo-otthonok célja a fejlődésükben megtorpant gyerekek traumáinak szublimálása, az adott közösségbe, majd ezen keresztül a magyar társadalomba való integrálása. Nevelői – ráérezve arra, hogy a regressziós tüneteket mutató gyerekeket különösen fontos önállóságra szoktatni – komoly hangsúlyt fektettek az egyénre szabott módszerekre. Bíztak abban, hogy ha csak részben is sikerül a gyerekeknek önállóan rátalálniuk a saját útjukra, akkor önbizalomra szert téve könnyebben fejlődésnek indulhatnak. Az intézetben két, párhuzamosan haladó úton próbáltak célt érni: egyrészt az egyén belső energiáinak felszabadítását szorgalmazták, másrészt az így felszabaduló erőket a közösség javára igyekezték fordítani.[281]

---

[277] Sztehlo Gábor 1944. december 10-i jelentése Raffay Sándor püspöknek a Nemzetközi Vöröskereszt védnöksége alatt álló gyermekmentés helyzetéről (3. oldal). EOL, Evangélikus Egyház és zsidóság, 1. doboz, 1. sz. csomó, 1944. év. Ezt az anyagot Raffay Sándor püspök személyi irathagyatékából emelték ki (83. csomó) és szervezték új fonddá. A rendezés szempontjaira a 2014-ben elhunyt kiváló levéltáros, Böröcz Enikő hívta föl figyelmemet.
[278] SZTEHLO 2022, 376–377. Vö. SZTEHLO 1984, 212.
[279] Lásd erről alább a *„Hogy származhat bármi jó a pokolból?"* c. fejezetet.
[280] Idézi: MERÉNYI 1993, 24.
[281] BÁNYAI – GOMBOCZ 2016.

1945 szeptemberében a Budakeszi úti otthonban munkaiskola is létesült, ahol az elméleti képzés mellett a kézművesség fejlesztését, valamint egy-egy szakma elsajátíttatását is szorgalmazták. A fiúk lakatos-, asztalos-, cipészműhelyekben, a lányok a varrással ismerkedhettek.[282] 1945 szeptemberében pedig megszületett az amerikai „Fiúk városa" mintájára egy gyermekállam terve, 1946 februárjában pedig már alkotmányba is foglalták a Gaudiopolis Ifjúsági Állam létrejöttét. Törvénykönyvükben a következőképpen rögzítették a köztársaság céljait: a „Gaudiopolis Ifjúsági Állam célja Krisztus evangéliumának szellemében társadalmi korlátokat megszüntetve, önálló, öntudatos, önismeretre és önbírálatra törekvő gyakorlatilag ügyes és elméletileg képzett magyar embereket nevelni."[283] Az államon belül minisztereket neveztek ki, majd kidolgozták a büntetőtörvénykönyvet, bevezették az önálló pénznemet, a Gapo-t.

Sztehlo 1946 április elsejéig segítette a Jó Pásztor Alapítvánnyal együttműködve a gyerekeket. 1946 májusától kezdve az evangelizálás szándéka nélkül, származástól és felekezettől függetlenül, de krisztusi szellemben támogatta a rászorulókat a munkatársai és a támogatók által létrehozott PAX Magyar Szociális Alapítvány égisze alatt.

Különösen nehéz volt az otthon pszichológusa[284] szerint a zsidó származású, kereszténynként nevelkedettek helyzete, akik ebben az időszakban ráadásul többségben voltak. Ők gyakran nem is tudtak zsidó gyökereikről, így hirtelen vákuumban találták magukat. Ezeknek a bizalmatlanná váló gyerekeknek nem annyira szülőpótlékra, inkább eszményképre volt szükségük ahhoz, hogy új életet kezdjenek.[285]

3. Zsidó cserkészet a háború után

1945 után csakhamar újraindult a zsidó cserkészet is. Tagjainak többsége árván vagy félárván maradt, ezért nem csak baráti közösséget, hanem családot is jelentett számukra egy-egy csapat, ahol a vezetők sokszor az elveszített szülőket próbálták pótolni.[286] A tagok közül egyesek átpártoltak a cionistákhoz, többen alijáztak, ami a cserkészek rosszallását váltotta ki. A csapatok ekkor már koedukáltan működtek. A budai lánycsapat egyik tagja így emlékszik:

[282] MERÉNYI 1993, 39.
[283] MERÉNYI 1993, 105.
[284] HRABOVSZKYNÉ RÉVÉSZ 1948.
[285] Uo.
[286] GOMBOCZ 2010–2014. / Fotógaléria / 311. Vörösmarty Cserkészcsapat.

> „Egyrészt óriási fegyelem, rend volt. Rengeteget kellett produkálni. Volt egy őrsi ülés, ahol kiosztották, hogy a következő alkalommal, erről és erről tartasz egy beszámolót. Aki otthonról nem hozott [műveltséget], az itt értelmiségivé vált, műveltté vált. Megtanult felszólalni, előadni. Mindenünk volt a csapat."[287]

A cserkészet és az úttörőmozgalom lassan egymás riválisává vált akár egy-egy családon belül is. Kemény Györgyi, aki 14 évesen lett úttörő, lelkesen emlékszik erre az időszakra:

> „Tetszettek az elvek. Táborokba jártunk, lelkesen támogattuk a demokráciát. A nővérem a vőlegényével a 311-es [Vörösmarty] zsidó cserkészcsapatba került a háború után. Állandóan cukkoltak engem: »a hülye kis úttörő«, hogy miért nem vagyok cserkész. Húgom pedig úttörő postás lett."[288]

1948 júniusában a Magyar Cserkészfiúk Szövetségét kényszerűen egyesítették az úttörőmozgalommal. Az egyesülést elutasító cserkészcsapatokat megszüntették. Ezeknek felszámolása, illetve átszervezése sok gyerek számára hasonló trauma volt, mint az 1941-es kitagadás a cserkészszövetségből. „Édesapám meghalt. Anyunak kenyeret kell keresni, hogy megéljünk, engem a csapat nevelt, ki fog nevelni ezután?"[289]

Haskó Györgyi a cserkészet és a baloldali mozgalmak szerves kapcsolatát fejtegeti: „A háború után a Vörösmarty a SZOT csapataként működött. Gulyáságyút kaptunk tőlük kölcsön." 1948-ban a Mátrában még volt egy utolsó tábor. 1948 nyarán az általános iskolákat államosították, az iskolák épületeit és teljes felszerelését is beleértve.

Összefutó utak

Az államosítással a részben párhuzamosan induló, részben rivalizáló mozgalmak útjai szomorú módon egyesültek. A cionista intézményeket bezárták, a cserkészetet beolvasztották az úttörőmozgalomba. A Pax alapítvány évekig következetesen ellenállt az úttörőmozgalom kötelező bevezetésének, iskolája államosítása után azonban már nem lehetett kizárni az államilag elrendelt mozgalmat.

[287] GOMBOCZ 2010–2014. / 311. Vörösmarty Cserkészcsapat / Interjúk / Haskó Györgyi.
[288] GOMBOCZ 2010–2014. / Kemény Györgyi / Emlékek.
[289] BÁNYAI – GOMBOCZ 2015, 12.

4. Összegzés

> *„[…] a soktagozatú, többféle kiutat megjelenítő intézet alkalmasabb a háborúsan sujtott gyermekek sérüléseinek a megoldására, mint az épségben valamiképen* megcsonkított *családi környezet.”*[290]

A Sztehlo Gábor által alapított gyermekotthonok orvos pszichológusának 1948-ból származó megállapítását feltételezésem szerint a cionista gyermekotthonokra is vonatkoztathatjuk: Egy olyan intézet, amely azon túl, hogy megfelelően gondoskodik a gondozottak élelméről, és közösségi élményekre épít, átmenetileg legalábbis stabilizálóbban hathat a háború során elbizonytalanodó, regresszív tüneteket mutató, magukba zárkózó gyermekek számára, mint a labilissá vált családi környezet. A fegyelmezett, rendszeres életvitelen, a próbatételeken keresztül, a jövőre összpontosítva, ha nem is törlődtek, de legalábbis halványultak a traumatikus élmények. A cionista otthonok egyik lakója így fogalmaz: „Ezek a fiatalok arra tanítottak minket, hogy mi is ugyanolyan értékű emberek vagyunk, mint bármely más vallású, fajú ember. Nem szabad meghunyászkodva, megalázkodva, hajbókolva élni.”[291]

Az idézet megfogalmazója akkoriban a 80-ik évéhez közeledve rendszeresen tiltakozott a Szabadság téri emlékműnél.[292] Egyenes gerince nem volt képes meghajolni. Mintha hozzánőtt volna gondosan őrzött sómér övének felirata. Az öv alsó ívében a Hasomér Hacair jelmondata olvasható, amely Józsué 1,6-ból származik: „Légy erős és bátor!” Valójában a bibliai vers folytatása is odaértendő: „Légy erős és bátor, mert te teszed ezt a népet annak az országnak az örökösévé, amelyről megesküdtem atyáiknak, hogy nekik adom.”

[290] HRABOVSZKYNÉ RÉVÉSZ 1948, 561.
[291] GOMBOCZ 2010–2014. / Wieder Györgyi / Emlékek.
[292] Az emlékező, Wieder Györgyi ma már nincs közöttünk.

IX. Helyidentitás és önéletrajzi emlékezet összefüggései a vészkorszak árváinál

„Az önazonosság kialakítása nem korlátozódik az egyén és a fontos másokra, hanem kiterjed a nem kevésbé fontos tárgyakra és dolgokra, terekre és helyekre, ahol az identitás alakult.”[293]

Ebben a fejezetben elsősorban arra keresem a választ, hogy vajon mi segíthette és mi segíti a holokauszt traumáját egykor megélő árván maradt gyerekek, fiatalok, majd idősödő felnőttek koherens identitásának, mentális jó- vagy legalábbis jobblétének megteremtését. Tudomásul véve a vészkorszak átléphetetlenségét, a veszteség örökké megmaradó nyomait, azt puhatolom, mi teszi lehetővé a hallgatás, a dadogás meghaladását, a holokauszt töredezett emlékeinek összefűzését, narratív formába öntését, és ezáltal a koherens identitás megteremtését.

A koherens identitás, a koherens narratíva megalkotásának egyik fő feltétele a folytonosság érzete. Ha életünk eseményeit összefüggő történetté tudjuk alakítani, akkor megalkothatjuk élettörténeti narratívánkat, aminek köszönhetően kevesebb mentális zavarral, kiegyensúlyozottabban élhetjük idős éveinket. A vészkorszak traumatikus élményei a túlélők nagy részében kitörölhetetlen nyomot hagytak, sőt, a negatív emlékek, gyakran csupán emléktöredékek tovább öröklődtek a későbbi generációk tagjaiban. Minek köszönhető, hogy sokan mégis autonóm, megfelelő önbecsüléssel rendelkező felnőttekké váltak?

Vizsgálatom során félárva és árva túlélők felnőtt, illetve jobbára idős kori, nagyrészt saját kutatómunkám eredményeként összegyűjtött emlékezéseit vettem alapul. Az életút késői szakaszának emlékezési módja speciális ugyan, jellemző jegyeit itt csak érintőlegesen említem.

1. Az önéletrajzi emlékezet

Az élettörténeti narratíva alapját önéletrajzi emlékezetünk képezi. Önéletrajzi emlékeink pedig azok, amelyeket saját magunkról és a bennünket körülvevő világhoz fűződő viszonyunkról őrzünk.[294] Az önéletrajzi emlékezetnek köszönhetően emlékezünk gyermekkorunkra, kamaszlétünkre, iskolai éveinkre, lakóhelyünkre, otthonunkra stb.

[293] PROSHANSKY – FABIAN – KAMINOFF 1983, idézi: KOCSISNÉ SALLÓ 2011, 321.
[294] BADDELEY – EYSENCK – ANDERSON 2010.

Kutatások szerint[295] élettörténeti narratívánkban különösen fontos szerepet tölt be tinédzser korunk, illetve fiatalkori éveink: első szerelmünk, barátaink, közösségeink megtalálása, majd a párválasztás időszaka. Ezeknek az életszakaszoknak eseményeit egyrészt mélyebben raktározzuk el, másrészt könnyebben is hívjuk elő.

A Vészkorszak árvái című, 2020-ban megjelent kötet emlékezői közül többen életüknek ebben az intenzív periódusában voltak árvaházak, gyermekotthonok lakói. Egyesek bámulatra méltó élességgel idézik föl a megélt eseményeket.

Darvas Gábor, akinek visszaemlékezésével föntebb, a *Hitközségi fenntartású otthonok …* című fejezetben már találkoztunk, 2020-ban maga is kiemeli életének én – meghatározó árvaházi szakaszát: „Az árvaházról az emlékeim főleg szépek és nagyon erősek, mert úgy érzem, hogy ott adtak nekünk egy alapot az életre.”[296]

De azok is élénk emlékképeket őriznek, akik nem voltak ugyan gyermekotthonok lakói, fiatal felnőtt (fél)árvaként egyedül vagy kortársaikkal összefogva mégis találékonyan, önálló döntéseket hozva próbálták túlélni a háború utolsó szakaszát, majd új utak (alija, itthoni munkakereseti lehetőség, politikai áramlatok) irányában tájékozódtak. A pszichológiában ágenciának, illetve fokozódó ágenciának nevezik ezt a jelenséget.[297]

Az általam vizsgált szövegek, amelyek *A Vészkorszak árvái* című kötetben jelentek meg, valamint az önálló kutatásom során összegyűjtött emlékezések[298] tanúsága szerint a háború utolsó hónapjaiban, illetve a háború után új utakat keresők közül azok, akik visszatekintve úgy gondolják, hogy szuverén módon ők irányították az események menetét, valóban igen élénk részleteket idéznek föl fiatalkorukról 60–70 év után is.

2. A múlt részletesebb rekonstrukcióját segítő tényezők

Az alábbi modellben[299] azokat a tényezőket veszem számba, amelyek a holokauszt túlélőiben az emlékek mélyebb felidézését, s ezáltal a múlt újjáteremtését segítették elő (illetve gátolták).

---

[295] Uo.
[296] BÁNYAI – FROJIMOVICS – GOMBOCZ 2020.
[297] BÉKÉS 2012.
[298] GOMBOCZ 2010–2014.
[299] Saját modellem kidolgozása során az F) a G) és a H) szempontnál segítségemre volt Nanette C. Auerhahn és Dori Laub tíz, a holokauszt traumájához kapcsolódó ún. emlékezeti formája (*forms of traumatic memory*). AUERHAHN – LAUB, 1998. E formákat viszonylag alaposan ismerteti: BÉKÉS 2012.

A modell egyes pontjaihoz tartozó példákat (a korábban már említett két fő forrás alapján) a szempontok ismertetése, pl. B), C), D) stb. után közvetlenül részletezem. Az első A) „Helykötődés" és az utolsó I) „Egyéb tényezők" szempontokat a konkrét példákkal együtt külön, kiemelten tárgyalom. Az egyes pontok témái között olykor fedések vannak. (A helykötődés és a segítség megtapasztalása (elmaradása) például két szemponthoz is sorolható.)

A) Helykötődés: adott (a múlthoz kapcsolódó), konkrét hely(ek)hez kötődés megléte vagy hiánya (lásd alább részletesebben)

B) Az adott, a múltban bekövetkezett, akár traumatikus helyzet újraélésének, értelmezésének módja. Hogy látja: kapott segítséget, érzelmi támogatást?

Kramer Verát, aki testvérével árván maradt a vészkorszak után, a család hűséges református szakácsnője vette magához, majd fáradságot nem ismerve föl is nevelte őket. Visszaemlékezésében így fogalmaz Vera:

> „Ő anyánk helyett anyánk volt. Korábban a csillagos házba hozta az ennivalót, kockáztatva az életét. A gettóból való szabadulásunk után pedig azonnal megkeresett minket. A szüleimtől karácsonyra kapott összes ékszerét élelemre cserélte, hogy létezni tudjunk. Az unokák nagyikának hívták."[300]

Vera halála előtt úgy rendelkezett, hogy Justina neve is szerepeljen azon az emléktáblán, amelyet családja emlékére az Óbudai zsinagóga újranyílt épületében helyeztek el.

Menczelesz Éva elbeszélése szerint elvben volt, aki segített a vészkorszak során, konkrét, érzékletes eset, erősen megkonstruálható pozitív élmény mégsem idéződik föl benne. Weisz Katalin ezzel szemben tárgyilagosan, távolságtartással, ugyanakkor konkrét példákat hozva állapítja meg, hogy akár ugyanazon testvérpáron belül is volt segítő, és a segítséget megtagadó.[301]

C) Képes volt-e cselekedni, esetleg szolidaritást vállalni másokkal, vagy jobbára passzív módon szenvedte el a történéseket akár saját életkora, vagy egyéb tényezők miatt.

Menczelesz Éva elbeszélése szerint[302] 1944-ben Gönyűnél a kiszolgáltatott nők szerettek volna segíteni egymáson, de üldözőik megakadályozták, hogy cselekedjenek, többszörösen megfosztva őket ezáltal emberi mivoltuktól. (A tettesek megnevezése hiányzik a visszaemlékezés szövegéből, a passzív állapotra helyeződik a hangsúly.) A kiszolgáltatottság

[300] GOMBOCZ 2010–2014. / Kramer Vera / Emlékek.
[301] GOMBOCZ 2010–2014. / Weisz Katalin / Emlékek.
[302] GOMBOCZ 2010–2014. / Menczelesz Éva / Emlékek.

fölidézése során érzékelhető, hogy milyen nehezére esik Évának mondatokba foglalni az élesen maga előtt látott, részleteket tartalmazó képet (villanyfény emléket). Zavarodott, töredezett beszédmódja jelzi küzdelmét, a traumától való távolság hiányát. Leginkább ki szeretné törölni ezt az emléket.

> „16 éves voltam akkor. A téglagyárból a Bécsi úton esőben, hóban, gyalogszerrel meneteltünk. November közepe táján Gönyűbe jutottunk. Ott egy pallón keresztül kellett a hajóra szállni. Sok fiatal nő szédült, de hiába mondta, hogy szédül, nem engedték, hogy segítsünk. Akkor már három hét volt mögöttünk. Hogy ordítottak! És hányan beleestek, hányat belelöktek a Dunába! Nem is szeretek erről beszélni, már ha hallom, akkor már ...”[303]

Éva értelmezésében üldöztetése során arra kényszerült, hogy társaival pusztán elszenvedje az eseményeket. Traumáját az elbeszélés jelenéig sem sikerült földolgoznia.

D) Volt-e környezetében olyan személy (testvér, szülő, nagyszülő, nevelőszülő, közösségvezető), aki mintaként (példaként) szolgált az adott alany számára, aki perspektívát nyújtott a jövőre vonatkozóan?

Husz Márta árvaként mindenáron szeretett volna alijázni, nagynénje azonban nem járult hozzá ehhez. Márta akkoriban el volt keseredve emiatt. A múlt utólagos rekonstrukciója során mégis elismeréssel gondol nagynénjére, aki alaposan végiggondolva Márta jövőjét határozottan viselkedett. Márta ezáltal biztonságban érezhette magát a háború után. A vele készített interjúk során kiegyensúlyozottan, mosolyogva beszél, kiemelve, hogy tudatosan lépett túl a fájdalmas múlton. Hollós János hittantanárát tekintette példaképének. Ragaszkodott ahhoz, hogy egykori tanára temesse el édesanyját. Ha a megbecsült rabbi nem vállalta volna el a szolgálatot, akkor János inkább lemondott volna a zsidó szertartás szerinti rítusról. A rabbi személye tehát fontosabb volt számára, mint a zsidó rítus szerinti temetés.[304]

E) Szert tett-e (egy bizonyos esemény nyomán, akár a saját személyére vonatkozó) valamely fontos felismerésre, amely utat mutatott, illetve a múlt értelmezését segítette?

Darvas Gábor – öniróniával vegyes – értelmezése szerint a holokauszt megtörténte, a zsidóság óriási áldozathozatala hozzájárult a zsidó állam megalakulásához:

> „Azt mondta valaki, hogy azért kellett a zsidóknak ezt az óriási áldozatot hozni, hogy legyen újra Izrael, saját országuk. Ez volt az ára. S ha ebbe belegondol az

[303] Uo.
[304] BÁNYAI–FROJIMOVICS–GOMBOCZ 2020. 262.

> ember, ebben van valami bölcs belenyugvás. Nincs, persze semmi oksági összefüggés, de úgy madártávlatból, az űrből szemlélve a Föld történetét, és a zsidóság történetét… Lehet, hogy ez volt az ára. Mindenesetre megfizettük, és az árvaházban 1948-ban kitörő örömmel fogadtuk a hírt Izrael állam megalakításáról."[305]

Frankl Judit egyke gyerekként felnőve a cionista nevelésnek köszönhetően[306] értette meg a közösségközpontú gondolkodás értelmét:

> „Sokat köszönhetek az otthonban folyó cionista nevelésnek. Elkényeztetett, nyafogós, egyke kislányból közösségi embert próbáltak faragni, ami csak többé-kevésbé sikerült. Mégis, ennek a nevelésnek kedvező hatása végigkísért az egész életemben. Megtanultam, hogy nincs csak én, helyette mi vagyunk, nincs enyém, csak mienk."[307]

Gyémánt Erzsébet Évát (Mezei Györgyné), cionista gyermekotthonba kerülve szintén alijázásra készítették elő. Nyáron nehéz fizikai munkát kellett végeznie Nyírbogáton, a forró homokban. Ekkor, 1946 nyarán, kapálás közben elhatározta, hogy Magyarországon marad, és bátyja példáját követve inkább tanulni fog.[308]

F) Képes volt-e, és ha igen, milyen szinten volt képes egy bizonyos negatív tapasztalatot saját személyiségébe integrálni? (Ellenkezőleg: elhallgatta, elfojtotta-e inkább azt, aminek következtében földolgozatlan maradt a trauma/a negatív élmény?)

Weisz Katalin 15 éves korában hirtelen felnőtté válva próbálja a család korábbi keresztény barátait megkérni, hogy adják át neki az elhunytak keresztleveleit, megmentve esetleg Katalin egy-egy hozzátartozóját. Az egykori kedves szomszédok azonban páros lábbal hajítják ki őt, sőt, meg is alázzák a fiatal lányt. Weisz Kati emlékezésében nyugodt hangnemben, iróniával idézi föl akciójának eredménytelenségét. Más helyzetekben megnyilvánuló aktivitása, határozott föllépése fiatal lányként (erre mindenesetre többször is reflektál elbeszélésében) bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy sikerült integrálnia a múlt traumáit.[309] Anonymus (aki nem vállalta neve közzé tételét) édesanyja 1944-ben hiába kérte egy Illés nevű nyilas ismerőse segítségét. Anonymus a háború után mégsem rótta ezt fel a nyilas lányának, pedig megtehette

[305] Uo. 114.
[306] Szeged, Szőregi út 80. Makkabi hacair gyermekotthon. Uo. 196.
[307] Uo. 196–197.
[308] Uo. 205.
[309] GOMBOCZ 2010–2014. / Weisz Katalin / Emlékek.

volna. „A lányával később találkoztam, jóban voltunk. Soha nem tettem felelőssé egy gyereket az apja cselekedeteiért."[310]

G) Képes volt-e a Soá tapasztalatát „cselekvéses tudássá" alakítani?[311] Részt vállal-e például az illető személy az adott közösség/társadalom életében, vagy ellenkezőleg: saját magára összpontosít?

Wieder Györgyi, aki a Szabadság téri Ellenemlékmű aktív harcosa volt, a nyolcvanas éveiben is rendszeresen tiltakozott. Elmondása szerint demokratikus gondolkodásmódját, aktív hozzáállását a cionista gyermekotthonokban, mosavákban sajátította el.[312]

H) Tetten érhető-e az életkor emelkedésével járó generatívabb emlékezés, illetve megfogalmazza-e magával szemben az adott személy a generativitást[313] mint elérendő célt.[314]

A Bécsben élő Mayer Éva tudatosan, szinte mániákusan meséli el újra meg újra családja óbudai sorsát a vészkorszakban. Telefonbeszélgetéseink során hosszasan, lelkesen mesél, válaszol, új kérdésekre várva. Közreműködik egy óbudai emléktábla fölállításában is egykori lakóhelyének falán, a Nagyszombat utcában. Célja a holokauszt megörökítése, és annak tudatos átadása az utókornak. Körülményeinek súlyosbodásával azonban szkeptikussá válik, kétségbe vonja a múlt megörökítésének értelmét. Életszakaszai tehát ékesen bizonyítják, hogy a múlt rekonstrukciója a jelen függvényében változhat.[315]

I) Mely további tényezők segítik emlékeink pozitív (ironikus stb.) újraalkotását? (Milyen hatást gyakorolnak például a korábban énekelt, a tudatban spontán előbukkanó dalok, dallamok, dalszövegek, valamint azok töredékei?)

---

[310] GOMBOCZ 2010–2014. / Anonymus / Emlékek.
[311] Vö. AUERHAHN – LAUB 1998.
[312] Lásd fent *Az árván maradt nemzedék* c. fejezetet.
[313] Generativitás: többféle definíció létezik. Erik Erikson pszichoszociális fejlődéselméletében a 7-ik fokozat tartalmazza a generativitás vs. stagnálás lehetőségét. Dan P. McAdams meghatározása alapján a felnőttek elkötelezett magatartása teszi lehetővé az elkövetkező generáció jövőjének biztonságosságát. A generativitás egyrészt az evolúció során alakult ki, másrészt a kultúra formálja. Összetevői között említi McAdams a gyermeknevelést, az önzetlenség megnyilvánulásait, a morális elvekhez való ragaszkodást, az önkéntes munkát stb. McAdams tehát „generativitásként értelmez minden olyan cselekedetet, mely fenntartja a szociális intézményeket, szervezeteket, és elősegíti a szociális fejlődést." McAdams itt ismertetett definíciójára hivatkozik: GÖRGŐY 2015.
[314] A generatívabb emlékek kutatások szerint nagyobb mentális jólléttel párosulnak. SZENDI 2017.
[315] Lásd fent a Mayer Éva sorsával foglalkozó esettanulmányt az *Elméleti háttér* c. fejezetben.

3. Helykötődés

A helykötődés elősegíti az önértékelési folyamatot, mert a kedvenc helynek énerősítő szerepe van.[316] A kedvenc helyek önértékelést erősítő szerepe a biztonságos, kényelmes környezetben nyilvánul meg, ami adott esetben problémamegoldásra serkent. A kedvenc hely tehát olyan biztonságos menedékhely, ahol az egyén értékelheti addig elért eredményeit és eltervezheti további céljait.[317]

A helykötődés a térbeli és időbeli folytonosság érzetét kelti. A térbeli folyamatosság azt sugallja, hogy a múlt és a jövő össze van kapcsolva, ami biztonságérzetet kelt.[318] Az időbeni folyamatosság által kötődés alakulhat ki például a gyermekkori helyszínek, köztük egykori otthonunk iránt. A helyhez kapcsolódó eseményeket ugyanis a helyek megőrzik, és emlékeztetnek bennünket az ott átélt élményekre, lehetővé téve a jelen és a múlt történéseinek összehasonlítását.[319]

Hogy milyen fontos szerepet tölt be a helykötődés az énfolytonosság megélésében, leginkább a helykötődés hiányával érzékelhetjük.

Józan Péterné Kovács Katalint, *A Vészkorszak árvái* c. kötet egyik bizonyára alkatilag is félénk, csöndes interjúalanyát árva kislányként új és új, egymástól merőben eltérő szemléletű helyszínekre irányították. A gyakori, szemében teljesen önkényes helyváltoztatás, különösen az állami gondozásba vétel számára utólag is értelmezhetetlen volta miatt sehol sem tudott igazán gyökeret verni.[320]

A helykötődés, pontosabban a helykötődésen alapuló helyidentitás egyik különösen szép példájával találkozhatunk Darvas Gábor korábban már idézett[321] emlékezésének köszönhetően *A Vészkorszak árvái* c. kötetben[322]. Gábor gyerekkorában, majd kamaszként a Fasori Fiúárvaház egyik árván maradt lakója volt idősebb bátyjával együtt. A gyerekkor szeretett helyszínéből, a „Fasorból" mára csak egy szép csempe maradt, mivel a Vilma királynő úti fasori árvaház különleges, 1900-ban emelt épületét 2008-ban lebontották. A szecessziós csempe egy

[316] SCANNELL – GIFFORD, 2010a.
[317] Uo.
[318] Uo.
[319] Uo. Lásd még továbbá: SCANNELL–GIFFORD, 2010b.
[320] BÁNYAI – FROJIMOVICS – GOMBOCZ 2020. 163.
[321] Darvas Gábor emlékeinek részleteit lásd többek között a *Hitközségi fenntartású otthonok…* című fejezetben. A kisfiú hatévesen került a fasori árvaházba, kamaszként pedig 14 éves koráig, 1955-ig lakott az óbudai, Zichy utcai épületben.
[322] BÁNYAI – FROJIMOVICS – GOMBOCZ 2020. 117.

több éves, különleges időszakot jelképez, amelynek során a Darvas testvérpáron kívül sok más, a vészkorszak következtében árván maradt fiatal talált oltalomra.

A Darvas Gáborral 2020-ban készült beszélgetés ide vágó részlete így hangzik:

> „Az előző árvaházi világtalálkozón, ami volt 1995-ben, azt hiszem, akkor egy emléktáblát avattunk ott az épület falán. És egy pár évvel ezelőtt, amikor arra jártam – mint mindig – a szemem sarkából megnéztem az árvaházat. Jobban odanézek, és nem látom! Nézd, hol van? Lehet ez? Nincs! Hát nincs! Lebontották az árvaházat, mert eladták az épületet. Jöttem haza, és mondom a bátyámnak, hogy »te, az árvaház nincs, lebontották«. Azt mondja, »nem létezik, nem létezik«. És elment, hogy ő is meggyőződjön róla, és bement a területre, ott volt egy őr. Kiderült, hogy egy ideiglenes parkoló van a helyén. Volt egy nagy kupac építőanyag ott letéve, ami maradt az árvaházból. A bátyámon kitört egy sírás, az őr ment oda, vigasztalta. Elmondta a bátyám, hogy ő évekig itt nevelkedett, és az öccse is, és mi volt itt, és hogy volt, mint volt. Az őr adott neki két darab padlócsempét abból, amit ott a bontó emberek közül valaki félretett magának. Egy különleges minőségű, két centi vastag, fagyálló metlachi, amilyen ma már nem létezik. És abból kapott két darabot, az egyik nálam van, meg is tudom mutatni, ha akarják. Ez az emlékem, egy darab az árvaházból. Ma is meghat.”[323]

A helykötődés egyéni szintű megélésén kívül csoportszintű kötődésről is beszélhetünk. A cionista otthonokba került fiatalok közül többen csoport, ill. közösségi szintű helykötődésről számolnak be *A Vészkorszak árvái* című könyvben. (pl. Bársony Vera, Wieder Györgyi, Husz Márta, Mezei Erzsébet stb.) Ismétlődő motívum ugyanebben a kötetben Tahi (a fasori árvaház nyaralója), a cionista intézményekben pedig a hóra (körtánc). A sivár környezet a közösen táncolt hóra lépései által örömforrássá válik.[324]

4. Mely további tényezők segítik emlékeink pozitív (ironikus stb.) újraalkotását?

Egy fénykép (pl. egy osztálykép), ahol a helyszín és a fotó egymást erősíthetik, egy korábbról ismert vagy több korábbról ismert személlyel való (pl. évfordulós) találkozás, egy illat, de akár

[323] BÁNYAI – FROJIMOVICS – GOMBOCZ 2020. 117. *A Vészkorszak árvái* című kötet hátsó borítóján látható fénykép felirata: Egy darab a lebontott fiúárvaházból Darvas Gábor kezében.
[324] BÁNYAI – FROJIMOVICS – GOMBOCZ 2020. 166.

erős indikátor lehet egy elfelejtett dal, dallam vagy dallamvesztett dalszöveg is emlékezetünk föltámasztásához. Kamaszkorunkban különösen mély benyomást keltenek bennünk a közösen hallgatott, énekelt dalok. Ezek sokszor nosztalgikus újra éneklése hosszú évtizedek után is erős hatást válthat ki. A személyes, zenéhez fűződő emlékek és a kollektív emlékek egymást tápláló hatása itt egyértelmű.

Ez a megtermékenyítő vonás figyelhető meg a vészkorszak árváinak dalkincsében. A cionista dalok héber, magyar szövegei, illetve dallamai mély érzelmeket hívnak elő az emlékezőkben. A Vészkorszak árváival készített interjúkban több példát is találunk arra, hogy az emlékezet mélyéből spontán módon föltámadó, vagy akár nehezen fölidézett dalszöveg és/vagy dallam milyen váratlan örömöt, szavakkal kifejezhetetlen relevációt válthat ki az emlékezőkben. *A Vészkorszak árvái című* kötetben többek között Wieder Györgyi, Reisler Ferenc, Gerő (Glück) Tamás, Kertész Péter, Wachsler Tamás szövegei tanúsítják ezt.

Wieder Györgyi több példát említ a dalok közös, gyakran csúfolódó átköltésére. Közülük néhányat 2021-ben, 86 évesen is nagy lelkesedéssel énekelt el lakásában a sokadik találkozásunk alkalmával. A *Bén charim* kezdetű, Lillafüreden 1945-ben énekelt héber dalt[325] például kisebb változtatásokkal énekelték. Györgyi jegyzetei alapján héberül nagyjából így szólhatott az említett dal: „Bén ha-harim, bén ha-szlaim tisza ha-rakevet, u-mikol ha-bachurim otcha ani ohevet ...” Ebben az átiratban a hegyek és a völgyek szó elé egyaránt határozott névelőt tettek, illetve a vonatra vonatkozó igét is módosították, esetleg így is tanulták meg a gyermekotthon nevelőitől.[326] Az ének magyar megfelelője a *Zakatolás* című dal, amit az egykori kisdobos/úttörőtáborokból stb. a „Hegyek között, völgyek között” kezdő sorral mi magunk is ismerhetünk. A magyar „én a legszebb lányok közül téged választalak” sornak viszont a héberben „az összes fiúk közül téged szeretlek” felel meg, és persze mindez a lányok szájából hangzik el.

A magyar szöveg gúnyolódó átírásával itt és más hasonló példák esetében is (pl. színdarabok rövid parafrázisai) szerencsésen távolítják el a fiatalok a traumatikus múltat: „Béna keze, béna lába kész a horogkereszt/ Hitlert meg a Mussolinit megette a fene/ a hoj, hoj, hoj, hoj […]” Szintén korjellemző vonásnak tekinthetjük, hogy az államosítás körüli időszakban a dalokban is keverednek a cionista és a kommunizmust éltető elemek.

[325] A dal héber szövege, és maga a felvétel itt található: https://www.zemereshet.co.il/song.asp?id=1871.
[326] Itt szeretném megköszönni Bányai Viktóriának a héber dalszöveg megfejtésében nyújtott segítséget.

A zenéhez kapcsolódó emlékek hosszú távú megőrződése a nyelvi ismeretek tárolását is elősegíti. Wachsler Tamás héber tudását kizárólag a dalokon keresztül tudta némileg konzerválni: „Imákra nem, de dalokra emlékszem: Hag purim, Hag purim, ha gadol …" „Sorok ugranak be. Amíg az öcsém élt, nosztalgiarohamban énekeltük, amire emlékeztünk. Most már egyre kevesebb jön elő."[327]

Reisler Ferenc pedig (aki hacsak lehetett, kerülte az iskolát, majd inasnak állt), haláláig megjegyezte a héber dalok többségét. „[…] minden este énekeltünk. Minden este úgy aludtunk el, hogy összefogtuk a kezünket és énekeltük: *Jom avar, zifeon / nér haj min ha-har /jom avar, lajla tov* [elmúlt a nap, jó éjszakát] Ezt énekeltük. Nézze meg, sírok… Szóval nagyon szép volt." [328]

A dalok közös éneklése, majd felidézése, a közös tánc kollektív élményekre adott lehetőséget mind a múltban, mind a jelenben. Bársony Éva így fogalmaz: „A közös éneklés és a közös tánc igazi malter volt két tégla között."[329] A közösségi élmény a sivár deszki tábor környezetét is feledtette a hórát járó cionista lányokkal. A lépések egyszerű, de szigorú rendje (az előtte, mögötte pozíció betartása) Bársony Éva szerint a belső fegyelem kiépítését szolgálta úgy, hogy közben a szabadság érzetét sugallta. Egy baleset alkalmával a pattogó, egyenletes ritmusra, a nevelők diktálására közösen énekelt vidám dal olyan megnyugtatóan hatott a lányokra, hogy szinte észre sem vették a Hungária körúti épület kigyulladását: „A tűzre magára nem emlékszem, csak az árvaház épületből valami feketén gomolygó füst rémlik fel a képből…"[330]

Hasonló, szinte ujjongó örömöt okoz az árván vagy félárván maradt zsidó cserkészek számára a háború előtt közösen megtanult dalok (népdalok, cionista dalok) közös, hangos, olykor harsogó felidézése a 90-es évek óta rendszeresen megrendezett találkozókon.

5. Problémák: Az egyéni és a kollektív emlékezet összecsúszása

Az egyéni emlékezet és a kollektív emlékezet határai összecsúszhatnak.[331] Másképp rekonstruáljuk emlékeinket, ha csak egyetlen hallgatónak meséljük el élményeinket (pl.

[327] BÁNYAI – FROJIMOVICS – GOMBOCZ 2020. 269.
[328] Uo. 227.
[329] Uo. 167.
[330] Uo. 167.
[331] MURAI – TÓTH 2011.

interjúkészítés folyamán), és másképp egy társas interakció során. Ilyenkor a kommunikációs helyzet más élményeket hívhat elő.

Ha pedig időben az egyik helyzet a másikat követi, pl. egy társas helyzetben zajló emlékezést rövid időn belül egy interjús helyzet követ, megeshet, hogy a társas helyzetben felidézett emlékek átcsúsznak a személyes emlékezetbe. Az emlékező a nemrég hallottakat már sajátjaként adja tovább. Ezt tapasztaltuk a 2019 őszén a Bálint házban lezajlott árvaházi találkozó után készített interjúink során. A találkozó alatt úgyszólván túlsúlyba került az árva gyerekek kisebb-nagyobb fenyítése, pontosabban a fegyelmezés eszközeinek megengedhető-megengedhetetlen voltának kérdése, ami az interjúk szövegén is tükröződik.

A kommunikatív emlékezet tehát adott esetben személyessé válhat, bizonytalanná téve a saját emlékek és a másoktól átvett emlékek határait. (Ez a kérdés további problémákat is felvet: Olykor a csak olvasott események is sajátként raktározódnak az emlékezetben.)

6. Összefoglalás, kitekintés

Herman Judith *Trauma és gyógyulás* című könyvben[332] említi, hogy noha igen tájékozottak vagyunk a poszttraumás betegségek területén, a traumák legyőzésének útjairól kevesebbet tudunk. Az említett kiadvány megjelenése óta komoly előrelépés történt. Napvilágot láttak Edith Eva Eger szemléletformáló művei, köztük *A döntés* című kötet, illetve számos pszichoterápiai esetleírás tanulmányozása is hozzásegített az egészséges narratív identitás ismérveinek kiszűréséhez. A kognitív modell például összefüggést lát az önéletrajzi emlékek tárolása, felidézése, továbbá az úgynevezett szelf-struktúrák között. A terápiák sikerét vagy sikertelenségét narratív módszerekkel igyekeztek megragadni. Tapasztalataik szerint a meladaptív narratívák adaptívakkal helyettesítése a terápia sikerességét eredményezheti.[333] A pszichoterápiai esetleírások következtetései a vészkorszak túlélőinek identitásteremtési folyamatát is megvilágíthatják.

Az utóbbi fejezet egyik központi eleme a helykötődés identitásképző erejének megragadása volt. Ehhez kapcsolódóan további tényezőket is érintettem: Min múlik, hogy föl tudjuk-e idézni személyes/kollektív élményeinket, és mitől függ, hogy a mindenkori jelenben miképpen teremtjük újjá a múltat? Miért van egyáltalán szükség arra, hogy az átélteket folyamatos

[332] HERMAN 2019.
[333] SZENDI 2017. 361.

történetté alakítsuk, és mi teszi lehetővé a jobbára töredezett traumatikus élmények narratív formába öntését a vészkorszak túlélőiben. Már Marcel Proust megfogalmazta híres, *Az eltűnt idő nyomában* című regényében, hogy az akaratlan emlékezés nem elégséges feltétele a múlt újjáteremtésének.[334] A narrációs folyamat tudatos, sokszor fáradságos intellektuális erőfeszítést igényel. A tudatos hozzáállás ugyanakkor jobb mentális állapotot eredményezhet. „Nem lehet úgy élni, hogy mindig a rosszra gondol és siránkozik az ember. Bennem van, de nem akarom, hogy állandóan *ott* legyen."[335]

[334] COHN 1996, 108.
[335] BÁNYAI – FROJIMOVICS – GOMBOCZ 2020. 217.

X. „Hogy származhat bármi jó a pokolból?" A poszttraumás növekedés lehetősége Soá-túlélőknél

„Hogy származhat bármi jó a pokolból?" – Edith Eva Eger, az Auschwitz után árván maradt túlélő 92 éves korában teszi föl ezt a provokatív kérdést.[336] Egernek 75 év elteltével is vannak emlékbetörései, rémálmai. Szülei elpusztításának sokkja haláláig kísérni fogja. Mégis, hosszú évtizedek alatt kivételes erőforrásokra talált magában.

Tanulmányomban egy hosszabb elméleti bevezetést követően arra keresek választ, hogy a vészkorszak árván maradt túlélőinél mi tette lehetővé egy-egy esetben a trauma meghaladását, olykor pedig a poszttraumás fejlődést.

1. Módszertani megfontolások

A poszttraumás fejlődés fogalma olyan személyiségfejlődésre utal, amely fölülmúlja a traumát megelőző állapotot.[337] Ha a poszttraumás növekedés (PTN) elméletét csupán önmagában, a poszttraumás stressz zavarok (*post-traumatic stress disorder*: PTSD) – vagy a téma szempontjából szűkebb meghatározással szólva – a holokausztszindróma[338] nélkül vizsgáljuk, könnyen hamis vágányra kerülhetünk. A Soá árva túlélőinek a poszttraumás fejlődés felől kiinduló megközelítése a traumát követő időszaknak nyilvánvalóan csak az egyik, szerencsés kimenetelét állítja a középpontba. A két lehetőséget (holokauszt-szindróma/ PTSD[339] és PTN), valamint azok variációit és ismérveit párhuzamosan érdemes tehát figyelembe vennünk. A továbbiakban ennek megfelelően először a trauma (olykor inkább krízis) által kiváltott reakciók sokféleségét járom körül. Figyelembe veszem a különböző személyiségtípusokat, valamint a környezeti és egyéb tényezőket.

[336] EGER 2020, 15.
[337] TANYI 2015, 273.
[338] Erős Ferenc a holokausztszindróma két változatát különbözteti meg: a túlélőszindrómát és a második generációs szindrómát. A túlélőszindróma jellegzetességeit Henry Krystal és William Niederland írták le a 70-es évek elején. A holokausztszindrómának ugyanezeket a tüneteit azonosították Székács István, Virág Teréz, Vikár György magyarországi esettanulmányaikban. ERŐS 2006, 537.
[339] Erős Ferenc a 2000-es években aggodalmának ad hangot a traumakutatás PTSD általi professzionalizálódása miatt. Az újabb biológiai alapú empirikus kutatások félő, hogy relativizálják és kiszorítják a korábbi, társadalmi és politikai dimenziókat is bevonó pszichoterápiás megközelítést. Uo. 539–540.

Miközben a PTN fogalmát alaposabban meghatározom, a koncepció megvalósulásának feltételeit veszem fontolóra első generációs holokauszt-túlélők narrációjának elemzésével. A PTN eshetőségét kutatva az említett csapdák elkerülésének érdekében óvakodom az általam kiválasztott élettörténetek egysíkú megközelítésétől, figyelembe véve a trauma (legalább) kettős (negatív és pozitív), akár egyidejűleg is jelenlévő, illetve olykor életszakaszok szerint változó kimenetelét.

A holokauszt-túlélőknél esetenként megtapasztalható poszttaumás fejlődés ráadásul fokozottan érzékeny terület. A Soá után életben maradottakban ugyanis szégyenérzetet, az odaveszettek „elárulása" miatti önvádat is kiválthat a PTN felismerése.[340] Ezért fontos, hogy a velük foglalkozó szakemberek kivárják a megfelelő időt, amikor tudatára adhatják kliensüknek a PTN lehetőségének első jeleit.

2. A trauma által kiváltott reakciók típusai

A trauma által kiváltott hatás számtalan tényezőtől függhet. Virginia E. O'Leary és Jeannette R. Ickovics a traumára adott reakciók négy válfaját különböztetik meg nők körében.[341] Kategorizációjuk azonban kiterjeszthető bármely más traumát megélt csoportra. A reakciók típusai a következők:

Összeroskadás

Azok tartoznak ide, akik annyira összeomlanak a történtek hatására, hogy a későbbiekben sem tudnak visszailleszkedni a mindennapi életbe. Lelkileg és testileg is súlyos hanyatlás következik be náluk, ami akár halálos kimenetelű is lehet. Herman Judit hasonlóan fogalmaz. A trauma szétzúzza az áldozat értékrendjét, emberi kapcsolatait, bizalmát.[342] Gyakran súlyosbítja a sérülés mértékét – például a holokauszt-túlélőknél az elidegenedés, a világtól való elszakadás személyiséget felőrlő élménye.[343]

[340] CALHOUN – TEDESCHI 2006, 82.
[341] O'LEARY – ICKOVICS 1995.
[342] HERMAN 2011, 70.
[343] KISS – SZ. MAKÓ 2015, 227.

Károsodással járó túlélés

Az érintetteket olyan súlyosan érinti a trauma, hogy noha bizonyos mértékben fölépülnek, soha többet nem érik el a tragikus esemény előtti állapotukat.[344] Ehhez járulhat a paradox szégyenérzet, illetve bűntudat az áldozatokban, amit a társadalom reakciói tovább fokozhatnak, amennyiben tagjai nem adnak hitelt a szenvedő által elmondott történeteknek, illetve kétségbe vonják lelki vagy éppen testi fájdalmait. Primo Levi, a Soá egyik legmegrendítőbb krónikása így fogalmaz a koncentrációs táborban fogvatartottak szorongásos álmairól 1986-ban, öngyilkossága előtt írt utolsó művében:

> „Szóban vagy írott emlékezéseiben szinte valamennyi túlélő említést tesz egy fogsága éjjelein gyakran visszatérő álomról, s ez az álom, ha részleteiben kinél-kinél másként fest is, tartalmában nagyon is egyforma: a fogoly hazatér, szenvedélyesen és megkönnyebbülten beszámol szerettei egyikének az átélt gyötrelmekről, de az nem hisz neki, sőt végig sem hallgatja."[345]

A foglyok itt sejtetett rémálmai, mint tudjuk, sokszor igazolódtak a háború után. A szerző említett visszaemlékezésében ugyancsak érzékletes példákkal ábrázolja a múló idővel egyre táguló szakadékot, amelyet a táborbeli helyzet és a 80-as évek civil lakosainak hozzáállása között tapasztalt:

„Az a kép, ami a köztudatban él a táborról, elkerülhetetlenül egyre egyszerűsödik, egyre inkább sztereotípiává válik."[346] Ráadásul, állapítja meg Primo Levi, gyakran jelenkori fogalmainkat alkalmazzuk az auschwitzi körülményekre, ami tovább nehezíti a múlt megismerését és megértését.

Reziliencia

A trauma az érintettek ezen csoportjában nem okoz maradandó kárt, így vissza tudnak térni életük korábbi állapotába. Sőt, az is előfordul, hogy semmiféle hátrányt nem okoz számukra a traumatikus esemény. Csecsemőknél figyelték meg, hogy bár súlyos megrázkódtatás érte őket,

[344] Megrendítő példa erre az állapotra Józan Péterné Kovács Katalin visszaemlékezése. Katalin idős korában is vesződik gyermekkori traumatikus élményeinek terhétől. Az elválás mindmáig szenvedést okoz számára: „A nagynéném jött el ilyenkor [a gyermekotthonban történt látogatáskor G. E.] és akkor valamennyi időt velem töltött, és én azt rettenetesen éltem meg mindig, amikor elment. Mindig újra és újra átéltem azt, hogy egyedül maradtam és elbúcsúzni ma se szeretek, ma se... Nagyon megrendít mindig az elválás." In: BÁNYAI – FROJIMOVICS – GOMBOCZ 2020, 161.
[345] LEVI 1990, 8.
[346] Uo. 200.

a félelem hatására sérülés helyett új képességek alakultak ki bennük, és ún. traumatikus progresszió jött létre.[347] A rezilienciáról egy későbbi alfejezetben még részletesebben is szó lesz.

Úgynevezett „kivirulás": poszttraumás növekedés

Ide tartoznak azok, akik rövid távú komoly visszaesés után fölépülnek, és visszatérnek életük trauma előtti, kiegyensúlyozott helyzetébe, olykor fölül is múlva azt. A poszttraumás növekedésről alább külön alfejezetben foglalkozom. Az említett állapotok ugyanakkor egyidejűleg is jelen lehetnek, illetve válthatják egymást.

3. Mely konkrét tényezők befolyásolják egy-egy személy trauma utáni reakcióit?

Herman Judit, más kutatókkal egyetemben hangsúlyozza, hogy a traumatikus esemény által kiváltott hatás számos tényező függvényében személyenként is más és más módon alakulhat. Mind az örökölt biológiai, illetve szerzett tulajdonságok, mind a pszichológiai aspektusok, mind pedig a társas környezet hozzájárulhatnak a zavarok megjelenéséhez vagy éppen azok elmaradásához.

Személyiségvonások, kontrollbeállítódás

Herman szerint bizonyos személyiségvonások lelki védettséget adhatnak a trauma pusztító hatásával szemben. Amolyan védőoltás szerepe lehet például annak, hogyha egy adott személy veszélyhelyzetben rugalmasságának köszönhetően nem dermed meg, hanem az ún. aktív megküzdési stratégiát választja. A másokért vállalt felelősség, az önkontroll fenntartása sodródás helyett tovább erősíthetik a személy immunitását. Herman egy vietnami veteránokkal kapcsolatos vizsgálatot ismertetve állapítja meg, hogy a megfigyelt katonákon a poszttraumás stressz tüneteinek semmiféle jele nem mutatkozott. Ők egyfajta veszélyes kihívásként értelmezték helyzetüket, és mindvégig megőrizték nyugalmukat, rugalmasságukat, másokért és magukért felelősséget vállaló hozzáállásukat. Herman hasonlóan, erőszakot megélt nők tapasztalatait ismertetve utal arra, hogy azok a nők, akik passzivitás helyett bizonyos stratégiát

[347] KISS – SZ. MAKÓ 2015, 353.

alkalmaztak támadójukkal szemben, ritkábban szenvedtek poszttraumás tünetektől.[348] Ellenben azok a nők, akik lefagytak, más szóval megmerevedtek, a későbbiekben vádolták magukat és depresszióba estek. Az önkontroll tehát kulcsszerepet játszik a megküzdés szempontjából. Fred Rothbaum, John R. Weisz és Samuel S. Snyder[349] elsődleges és másodlagos kontrollbeállítódásról beszél ezzel kapcsolatban. Elsődleges kontroll (más néven belső kontroll attitűd) esetén a személy hisz abban, hogy közvetlen módon tudja befolyásolni környezetét. Stresszes helyzetekkel hatásosabban megbirkózik, és másokkal szemben is segítőkészebb. Másodlagos kontroll esetén épp ellenkezőleg, az illető nem bízik abban, hogy hatást gyakorolhatna az események alakulására, inkább az adott helyzet elviselhetőségét hangsúlyozza. Susan Kobasa szerzőtársaival együtt már a 80-as években meghatározta azt a három tulajdonságot, amely a stresszel szemben keményen helytálló személyiségre jellemző. Ezek: az elkötelezettség valamely közösség (család, vallás stb.) iránt, a kontrollképesség (belső kontroll: hit abban, hogy az illető saját maga uralja életének eseményeit), továbbá a nehézségeket kihívásként, nem pedig fenyegetettségként megélés képessége.[350]

Környezeti hatások

A traumatikus eseményre adott reakció, ahogy arra korábban már utaltam, nagy mértékben függ attól, hogy az illető személy milyen mértékű és minőségű társas támogatást kap környezetétől.

Herman Judit a vietnami háború katonáinak másodlagos traumatizációjáról beszél, amit a veteránok számukra csalódást jelentő, elutasító fogadtatásával magyaráz. Elismerés és ünneplés helyett háborúellenes atmoszférában találták magukat, ami hátráltatta gyógyulásukat és visszailleszkedésüket a civil társadalomba.[351]

A társas kötődés megtartó erejére számos példát említhetek saját interjúalanyaim köréből. Sokan közülük a második világháború alatt (és után) cionista közösségekbe, illetve zsidó cserkészcsapatokba lépve építették föl akár egész életükre kiható identitásukat. A cionista gyermekotthonok[352] (mai szóval) élménypedagógiai jellege felszabadítóan hatott a sokszor pszichológiai kezelésre szoruló fiatalokra.

[348] HERMAN 2011, 79.
[349] ROTHBAUM – WEISZ – SNYDER 1982. Idézi: KISS – SZ. MAKÓ 2015, 339.
[350] KOBASA et al. 1985. Idézi: KISS – SZ. MAKÓ 2015, 341.
[351] HERMAN 2011, 92–93.
[352] A Palesztina Hivatal 1945. február 14-én kelt levele szerint mintegy 2500 árva, illetve félárva gyermeket gondoznak a cionista gyermekotthonokban. Eleinte jobbára a vidéki városokban létesítettek otthonokat, mivel itt a fővároshoz képest több élelmiszer állt rendelkezésre. A gyermekotthonok között voltak napközis otthonok és

Külön tanulmányt érdemelnének azok a lányok, akik 1945 után a cionizmus vonzáskörébe kerültek akár úgy is, hogy valamelyik hozzátartozójuk életben maradt, és ezért csak nappal jártak a lakóhelyükhöz közeli cionista napközibe, mert ott fűtött helyen tartózkodhattak, és ennivalót is kaptak.

Kürti Kann Judit, az egyik fiatalabb óbudai interjúalanyom máig őrzi azt a szép, gondosan megrajzolt képeslapot, amit a Zsigmond utca 5. szám alatti (ma Frankel Leó úti) óhélból (cionista napköziből) küldtek neki társai, miután átesett egy műtéten. A cionista közegben (belső) héber nevet viselő társak természetesen közösségi nevükön írták alá jókívánságaikat. Utolsó mondatukban ragaszkodásuknak adnak hangot: „Mindannyian nagyon várjuk már, hogy teljesen egészségesen köztünk lehess. Sokszor csókolunk: Chaja, Bracha, Zsuzsi, Sosa, Lea, Channa, Moslék, Mötuka, Slomó, Ávivá" [a vezető].[353]

A szépen kiszínezett levelezőlap akkor is lélekmelengető lehetett Judit számára, ha a szöveg megírásában érezhetően felnőtt segített. A felsorolt nevek, ahogy az üdvözlet egésze egy viccelődő, egymással finoman kötekedő, belterjes közösségre utal. Kürti Judittól tudhatjuk, hogy az aláírók rövid időn belül szinte kivétel nélkül alijáztak.

Haskó Györgyi 13 éves korában, a háború után közvetlenül lépett be fiatal lányként az újraalakuló, ekkor már koedukált Vörösmarty cserkészcsapatba. A tagok magyarnak, zsidónak, cserkésznek, de mindenekelőtt vörösmartysnak vallották magukat. Gyülekezőhelyük egy, az Oktogon környékén lévő pincében a szó szoros értelmében otthonukká vált. Györgyire a fegyelem, a komoly elvárások és a közös nyári, téli táborok egyaránt lelkesítően hatottak, majd későbbi férjét is itt ismerte meg.[354]

4. Reziliencia és protektív személyiségjegyek

A reziliencia tömören a veszélyeztető tényezők ellenére történő rugalmas alkalmazkodást jelenti.[355] Figyelemre méltó Emmy E. Werner és Ruth S. Smith meghatározása is. Ők

bentlakásos intézményként működő úgynevezett maonok. A mihákban, azaz a mittel-hachsarakban fizikai munkát, ill. kézügyességet elősegítő munkát is végeztek a nagyobb, 15–17 évesek. Anyagi ellátásukat a Joint biztosította. NOVÁK 2000, 132.

[353] GOMBOCZ 2010–2014. / Kürti Kann Judit / Emlékek. Lásd még fent *A budai izraelita elemi iskolák hézagos története*… c. fejezetet.

[354] GOMBOCZ 2010–2014. / 311. Vörösmarty cserkészcsapat / Interjúk / Haskó Györgyi. Lásd továbbá: *A 311. Vörösmarty cserkészcsapat 1934–1938*. 2014, 76–77.

[355] KISS – SZ. MAKÓ 2015, 354.

legyőzhető sérülékenységnek nevezik a rezilienciát, és a súlypontot kimondottan a traumát átélő személyt védő, protektív tényezők feltárására helyezik. A protektív tényezők csoportosítása Werner és Smith szerint:[356]

Személyiség

– Jó kognitív képességek (legalább az átlagos intelligencia megléte)
– Érzelem- és viselkedés szabályozás képessége
– Kiemelkedő tehetség valamiben
– Az élet értelmébe vetett hit
– Önbizalom, jó külső
– Optimizmus
– Vallásos hit

Család

– Bizalommal teli anya/szülő és gyerek közti kapcsolat (akár egész életen át meghatározó lehet a traumatikus események során)

– Az anya magasabb iskolai végzettsége

– Négynél kevesebb gyerek

– 2 év korkülönbség a gyerekeknél

– Kiterjedt családi háló (rokonok segítsége)

Társas környezet

– Iskolához való kötődés pozitív szerepe

– Kompetens mentor (pozitív minta/példakép)

– Normákat betartó barátok

– Közösségi tevékenység

[356] Lásd a táblázatot: KISS – SZ. MAKÓ 2015, 356. Az idézett mű: WERNER – SMITH 2001.

5. A poszttraumás növekedés fogalma

> *„Erőnk megtapasztalása, vagy az élet értelmének, az emberi kapcsolatok fontosságának felismerése kedvezőtlen élethelyzetekben, gyászban hozzásegíthet a veszteség-vagy tehetetlenségérzet leküzdéséhez.”*[357]

A trauma által okozott pozitív változásokat lényegében csak az 1990-es évektől kezdve kutatják intenzíven. Magát a *poszttraumás növekedés/fejlődés* (PTN, *posttraumatic growth*) fogalmát Richard G. Tedeschi és Lawrence G. Calhown 1996-ban alkották meg. A kifejezés a személyiség olyan szintű fejlődését jelenti, amely fölülmúlja a trauma előtti állapotot.[358]

A szakemberek[359] öt fő területet neveznek meg, amelyeken belül személyiségfejlődést tapasztalhat meg a traumát túlélő személy akár anélkül, hogy a növekedés tudatossá válna benne:

– Az élet új lehetőségeinek felfedezése, életpálya módosítás: pl. egy rákban szenvedő nő föladja addigi karrierjét, és a betegség szakértője lesz; önkéntes munka vállalása;

– Megváltozott kapcsolatok: az egyén több időt szán barátaira, melegebb, mélyebb kapcsolatok, a társas támogatottság átélése;

– Paradox észlelés: a személyes erő fokozott megélése mellett fokozottabb sérülékenység;

– Az élet fokozott megbecsülése: az élet önmagában véve is értékes; az apró örömök felfedezése, az egyén figyelme a múltról az „itt és most”-ra helyeződik;

– Spirituális érdeklődés: az egyén fokozottan érdeklődik az alapvető egzisztenciális kérdések iránt, hit egy transzcendens lényben – akár ateistaként is.

A PTN kialakulásával kapcsolatban különböző elméleti koncepciók léteznek. Tedeschi és Calhoun[360] funkcionális modellje szerint a PTN három egymással összefüggő tényező következtében alakulhat ki:

– A trauma által indukált distressz; erre feltétlenül szükség is van, hiszen épp a distressz aktivizálja a feldolgozás folyamatát;

[357] DAVIS – NOLEN-HOEKSEMA – LARSON [1998] 2006, 149.
[358] TANYI 2015, 273.
[359] CALHOUN – TEDESCHI 2004; KÁLLAY 2007; TANYI 2015.
[360] CALHOUN – TEDESCHI 2004; vö. TANYI 2015, 276.

– Sémaszétesés;

– Kognitív feldolgozás.

Életünk korai szakaszában naivisztikus, pozitív sémáink vannak a világról. Úgy hisszük, hogy a világ biztonságos hely, az emberek alapvetően jók, a *szelf* értékes.[361] Egy-egy súlyos életesemény azonban alapvetően megkérdőjelezi ezeket a feltevéseket, ami distresszt generál a traumát elszenvedőben. Az új helyzethez való alkalmazkodáshoz a korábbi feltevéseknek, sémáknak át kell alakulniuk, ami egy hosszú kognitív folyamatot jelent. A földolgozás eleinte inkább automatikus, majd szándékossá, okkeresővé válik. A korábbi felfogások elengedése, majd a veszteség elfogadása hosszú gyászfolyamatot jelent. Az új életfelfogás (világkép) viszont már realisztikusabb, és a fájdalmas események bekövetkezésének lehetőségét is tartalmazza.[362]

A kognitív feldolgozás keretében történik ideális esetben a traumatikus élmény fokozatos beillesztése az élettörténeti narratívába. Az új narratíva megalkotásáról tanulmányom második részében bővebben lesz szó.

6. A poszttraumás növekedés lehetőségei a Soá túlélőinél saját interjúk alapján

Tanulmányom második részében a vészkorszak olyan túlélőiével foglalkozom, akik gyermekként/fiatalként árván vagy félárván maradtak a második világháború után. Judith S. Kestenberg már a 80-as években különbséget tett a túlélők háború után született gyermekei, és az üldöztetés előtt vagy alatt világra jött gyermektúlélők között. Megfigyelései alapján az utóbbiakat még veszélyeztetettebbeknek minősítette. Kestenberg felosztását követve olyan gyermektúlélők gyászfeldolgozásának lehetőségeit kutatom, akik Magyarországon, valamilyen mértékben asszimilálódó családban születtek.

Hallgatás

A második világháborút követő időszakban több pszichológiai kísérletet is folytattak azokkal a gyerekekkel, akik árvaházba vagy gyermekotthonokba kerültek. A szakemberek egyik legegyöntetűbb megfigyelése szerint ezeket az otthonokat a múltról való teljes hallgatás

[361] JANOFF-BULMAN 1992. Idézi: TANYI 2015, 276–277.
[362] TANYI 2015, 278.

jellemezte. Sem a gyerekekhez hasonlóan traumatizált nevelők, sem a szüleiket nélkülöző gyerekek nem beszéltek az őket ért megrázkódtatásokról. Márpedig ebben az időszakban még nem beszélhetünk külső, politikai nyomásról, ami a múlt szándékos elhallgatását idézte elő főleg a keleteurópai térségben.[363] Felnőttként így emlékeznek erre az időszakra: „Nem beszéltünk arról, hogy mi volt, csak arról, hogy mi van, és mi lesz."[364] „Szörnyű, de nem beszéltünk arról, hogy mi történt. […] A gyerekeknek sem meséltünk soha az otthonban, ők sem beszéltek, nem is kérdeztük őket. […] Senki nem mondott semmit. Teljesen érthetetlen, de akkor jó volt, nagyon jó volt így."[365]

> „Az elmúlt fél év mintha tabu lett volna. Bizonyára az is volt. Szülők elvesztése, árvaház, rejtőzködés, téglagyári menet, kibombázás, sorban állás, kunyerálás, egyeseknél lopkodás, mind-mind zárójelbe tétetett, vagy inkább konzervbe préseltetett, melyet egyszer majd – ki tudja, mikor felbontunk."[366]

Gyárfás Endre a konzervbe zárás képével a betokosítás (enkapszuláció) személyiséget védelmező erejére utal.[367] Nem mindegy azonban, hogy meddig tart ez az időszak. Ha túl hosszúra nyúlik, és elmarad a krízissel való megküzdés, akkor egyre nehezebb lesz a gyász földolgozása, az emlékek szavakba öltése a későbbiek során.

Ennek fényében még nagyobb jelentőséget tulajdoníthatunk azoknak az intézményeknek, ahol a nevelők nem sokkal a felszabadulás után lehetővé tették a gyerekek számára a verbális vagy nonverbális megszólalás[368], megnyilatkozás lehetőségét.

---

[363] Dan Bar-On izraeli pszichológus a holokauszt utáni kétféle csendről beszél: a leírhatatlanság (*indescribable*) és a megbeszélhetetlenség (*undiscussable*) csendjéről (BAR-ON 1999). A túlélők (a holokauszt vagy más trauma túlélői) kezdetben nem képesek leírni elsődleges fájdalmukat. Ez a nem szándékos csend/hallgatás idővel átváltozhat szándékos csenddé, elhallgatássá, ha a környező társadalom nem hajlandó meghallgatni, tudomásul venni a történteket. A másodlagos fájdalom súlyos identitáskonfliktushoz vezethet a későbbi generációkban is. Lásd többek között: ERŐS 2005, 536. Magyarországon a neves pszichoanalitikusok, főleg Virág Teréz és Vikár László figyeltek föl először a hallgatás negatív következményeire.

[364] Husz Márta, óbudai árvaházi túlélő visszaemlékezése, amelynek részletei több fejezetben is előkerülnek. Gombocz Eszter interjúja, 2014.

[365] KOVÁCS 2009, 84.

[366] GYÁRFÁS 2013, 190.

[367] BÁNYAI – GOMBOCZ 2016, 33.

[368] A megszólalás nonverbális lehetőségéhez segítette hozzá fiatal növendékeit a Pesti Izraelita Hitközség Leánygimnáziumának rajztanárnője, Kertai Klára a Vészkorszak után közvetlenül, az 1944/1945-ös tanév tavaszán. A 13–14 éves lányokat friss háborús élményeikről rajzoltatta annak érdekében, hogy azok legalább részben meg tudjanak szabadulni traumáiktól. Lásd ehhez: BÁNYAI – HORVÁTH 2023.

A hallgatás háború utáni korai megtörése a mozgás, a munka és a művészet eszközeivel

Míg a cionista gyermekotthonok, napközik, táborok, és az 1945 után újjáalakuló zsidó cserkészcsapatok elsősorban közösségteremtő erejüknél fogva segítették a traumák leküzdését, addig a kisebb számú veszélyeztetett gyerekeket oltalmába vevő, Sztehlo Gábor evangélikus lelkész által vezetett otthonok rendkívül tudatos, részben pszichológiai vizsgálatokon nyugvó programmal rendelkeztek.[369] Különös hangsúllyal említendő a PAX Magyar Szociális Alapítvány, amely 1946 május elsejétől kezdve felekezettől és származástól függetlenül[370] karolta föl az elhagyott, árva vagy félárva, veszélyeztetett helyzetben lévő gyerekeket. Sztehlo már 1945 márciusában felismerte, hogy a magára maradt gyereket mielőbb föl kell karolni. A „Vezetőségnek" [értsd: a Jó Pásztor] címzett levelében így fogalmaz: „Ha gondozásuk alatt még olyan gyermek volna, akihez sem a szülei sem a hozzátartozói nem tudnak hozzáférni, úgy kérem az ilyen gondozottat, holmijával együtt a Völgy utca 19. szám alatti otthonunkba vezetni."[371]

Nevelési elképzeléseiben Sztehlo mindenféle sematikus elvet kiiktatva az adott gyerekanyagból indult ki. Felismerte, hogy az apátlanul-anyátlanul maradt gyerekek fejlődésében az otthontalanság érzése jelenti a fő problémát. Mivel azonban az elveszett otthont nem pótolhatta, mindenekelőtt a *családi légkör* megteremtésére törekedett. Internátus helyett pavilonrendszert alakított ki, amelynek keretében (pénzhiány miatt viszonylag nagy) 25–30 fős csoportokat hozott létre, ezek élére pedig egy-egy anyát vagy gyermektelen házaspárt állított. Az anyák szerepét 1946 májusa előtt, a Jó Pásztor Gyermekotthon időszakában diakonisszák töltötték be, akiknek szigorú, következetes elveiken túl gondjuk volt a bensőséges hangulat megteremtésére is: közös esti áhítatokat, énekléseket szerveztek.[372] A mozgással, munkaiskolával és a művészet eszközeivel párosuló iskola pedig a munkaszolgálatból hazatért korábbi cserkészvezető tanár, Szőke Balázs kezdeményezésére alakult 1945. szeptember 15-én. A tanári kar főleg fiatal, illetve részben már komoly tapasztalattal rendelkező, nyílt szellemű, kísérletező kedvű pedagógusokból állt, akik ugyancsak a gyermekotthon lakói voltak. Az iskolában pszichológus is dolgozott a korábban már említett Hrabovszkyné Révész Margit személyében, tudatosan

[369] Sztehlo Gábor tevékenységéről korábban a *Hitközségi fenntartású otthonok, Sztehlo Gábor intézményei, zsidó cserkészet a második világháború után* című fejezetben olvashattunk.
[370] Sztehlo Gábor 1946. április elsejéig a Jó Pásztor Alapítvánnyal együttműködve mentette és segítette a rászoruló gyerekeket. Sztehlo ettől kezdve az evangelizálás szándéka nélkül, de krisztusi szellemben támogatta a rászorulókat.
[371] Sztehlo levelét közli: SÁRKÖZI 2009. Sárközi 1946 májusában került félárvaként az Árnyas útra, ahol Sztehlo megalapította a Gaudiopolist a Pax Alapítvány égisze alatt.
[372] Schaller Kornélia az áhítatok, esti éneklések megszervezése mellett személyes kapcsolatban állt a nagylányokkal. Nagyobb szabadságot adott nekik, ugyanakkor pótmamákként bevonva őket felelősséget is ruházott rájuk. MERÉNYI 2009, 33.

együttműködve az osztályfőnökökkel. Minden egyes gyerekről személyi lapot tartottak nyilván, ami lehetővé tette a szülők tájékoztatását is a gyerekek állapotáról, a diákokkal pedig osztálynaplót vezettettek, fejlesztve a közösségi szellemet.[373]

Külön érdekesség, hogy differenciált módszereket alkalmaztak az eltérő alkatú gyerekeknél. A szorongó gyerekeknél inkább a direkt örömszerzésre, az ösztönök kielégítésére alapoztak (a mozgás elősegítése, ételek sokfélesége). A regressziós tüneteket mutató gyerekeket önállóságra próbálták szoktatni.[374] Akik halálfélelemmel küzdöttek, azokkal igyekeztek csöndben elbeszélgetni, vagy álmaikat leíratni, máskor fogalmazások, versírás formájában oldották súlyos élményeiket. A Gaudiopolisban újságot is szerkesztettek az ötödikesek. *A mi Újságunk* 1948 július-augusztusi száma „Álmaim" címen közli a gyerekek álmait. Bruchsteiner Edit így ír:

> „A vasútállomáson vagyok. Sípolva fut be a vonat a pályaudvarra. A pályaudvar megtelik emberekkel. Én bolyongok az emberek között. Egyik kocsi elől a másik kocsi elé. Elgondolkozom én kire is várok. Az Édesanyámra. Ismerős alakot látok közeledni a lépcső felől. Az Édesanyám volt. Őrá vártam négy éven keresztül. Nyakába akartam borulni. De amikor arra került a sor, felkeltettek. Én meg kerestem az Édesanyámat."[375]

A Pax Gyermekotthon szabad szellemű magyar tanára, Rákosi Zoltán 1947-ben, a *Válasz* című folyóiratban számolt be az ötödikes gyerekekkel folytatott kísérleteiről, melyeknek során ritmusgyakorlatokkal próbálkoztak, felszabadult légkörben saját verseket írtak, játszottak, és közben a bizonytalan jövőről töprengtek a diákok. Arany János: *Családi kör* című művének saját élményt kiváltó hatása sikeres irodalomterápiai példának is tekinthető. Rákosi Zoltán így számol be a terápiás hatásról:

> „A helyi adottságoknak megfelelően (a tanulók java része árva, félárva), a sablonos feldolgozáson kívül ilyen problémák foglalkoztatták őket a verssel összefüggésben: lehet-e otthona annak, akinek nincsenek szülei? mi az otthon? lehet-e segítség nélkül elhagyott szegény gyerekből is valaki, mint a „Családi kör" olvasó fiújából; hogyan lehet olvasással életünk határait kitágítani?"[376]

[373] BÁNYAI – GOMBOCZ 2016, 38–39.
[374] HRABOVSZKYNÉ RÉVÉSZ 1948.
[375] *A mi Újságunk*, 1948. július-augusztus, 24.
[376] RÁKOSI 1947, 419.

Bár Rákosi Zoltán vezetésével Arany művét színpadra is vitték, a fiatal tanár hagyománybontó óráit támadások érték. A karácsonyi szünetben a szülők egyenesen kigúnyolták Weöres Sándor *Elysium* című versét, tönkre téve a gyerekek természetes örömét.[377] Rákosi Zoltán pszichológiai érzéke az alábbi idézetből is kitetszik:

> „[…] nem vették észre, hogy a gyermekben a költészettel való kapcsolatot s ezen keresztül a szerencsésen megtalált belső művészi életforma hitelét is tönkre teszik. Annakidején legalább 10 legsúlyosabb traumákkal sújtott fiút hozott lelkiéletében, külső, közösségi kapcsolataiban rendbe a megtalált költészet."[378]

A továbbiakban a saját, részben a Soát is érintő interjúm közül négy olyan visszaemlékezést vizsgálok, amely a PTN szempontjából releváns példa lehet.

7. A kognitív feldolgozástól az új narratíváig

Elemzésem egyik fő szempontja az élettörténeti narratíva megalkotásának kérdése lesz a kiválasztott személyeknél. Ennek alapvető feltétele, hogy életünk eseményeit koherens narratívába tudjuk önteni.

Ahogy korábban, a gyerekotthonok árva túlélőivel kapcsolatban arról már szó volt, a traumatizált személyeknek kezdetben általában nem áll rendelkezésére nyelvi eszköztár a történések elmondásához. A trauma ugyanis megtöri, megsebzi az egyén élettörténetét, mintegy lyukat alkotva abban[379], aminek következtében megszakad a korábbi folytonos narratíva. A traumatikus élmények főképp nonverbális szinten, töredékekben tárolódnak az implicit[380] memóriában. Kedvező körülmények között, illetve terápia során azután a traumatikus élmény egyre több eleme tudatosul, és szerencsés esetben lassan megfogalmazódik, megalkotódik egy új narratíva. A traumát elszenvedett egyén fokozatosan beilleszti az eddig kívül rekedt élményt önéletrajzi narratívájába.

> „A koherens én fenntartása érdekében a személyes emlékeket és azok jelentését úgy dolgozzuk ki vagy *változtatjuk meg*, hogy a részletek beilleszkedjenek élettörténeti

[377] BÁNYAI – GOMBOCZ 2016, 44.
[378] RÁKOSI 1947, 422.
[379] BAKÓ 2009, 103.
[380] Az implicit, nem deklaratív emlékezeti forma némileg leegyszerűsítve a szavakba nem önthető, kevésbé hozzáférhető, bizonyos érzelmeket hordozó tudást tartalmazza, míg az explicit, deklaratív forma a magasabb szintű, a tudat számára hozzáférhető, verbálisan kifejezhető emlékeket rejti magában. Vö. BÉKÉS 2012, 53.

narratívánkba, konzisztensek legyenek az énnel vagy az én-sémával."[381] (kiemelés: G. E.)

Az általam az alábbiakban részletesebben ismertetett négy túlélő interjú közül az egyik idős interjúalany, Bán Éva a vészkorszak utolsó hónapjaitól maga is Sztehlo Gábor föntebb bemutatott egyik intézményébe került árva kislányként. A következőkben róla, valamint a budapesti zsidó cserkészcsapatok egyikének, az 1989 után újraéledő Vörösmarty csapatnak még élő, 95 éves lelkes tagjáról (Gerő Zsolt) lesz szó. A két utolsóként bemutatandó túlélő közül mindketten (Sinai Árpád György és Parczel Edit) a cionizmus vonzáskörébe kerültek, majd alijáztak. Az ő emlékeik teljes szövege a *Zsidó iskolások* c. weblapon olvasható.[382]

8. Két itthon maradt és két Izraelbe kivándorolt túlélő sorsa

Bán Éva

Éva 1938-ban született Budapesten.[383] Hat éves korában jutott árvaságra, szülei utolsó életszakaszának alakulásáról semmi bizonyosat nem sikerült megtudnia sem magyarországi csatornákon, sem a Yad Vashem Intézeten keresztül. Ennek keserű tudomásul vételére utal a „Már soha nem fogom megtudni" című, 2018-ban megjelent visszaemlékezése.[384] Édesanyját, született G. Erzsébetet[385] a Hollán Ernő utca 3. szám alatti csillagos házból hajtották Mauthausen felé 1944 november tájékán, majd nyoma veszett.

Éva számára szülein kívül nagynénje, G. Vilma és annak kislánya, D. Kati voltak a legfontosabb személyek.

D. Katika 1942-ben született. 1944-ben szülei Hollán Ernő utcai lakása csillagos ház lett, így a család legtöbb tagja, köztük Éva és édesanyja is hozzájuk költöztek. Éva tehát néhány hónapon

[381] Uo. 56–57. Békés itt számos más szerzőre hivatkozik (pl. BRUNER 1994).
[382] GOMBOCZ 2010–2014. / Parczel Edit / Emlékek; uo. Sinai Árpád György / Emlékek; uo. 311. Vörösmarty cserkészcsapat / Interjúk / Gerő Zsolt.
[383] Éva sorsának ismertetéséhez két fő forrást használtam. Az egyiket a vele 2023. július 29-én lakásában készített interjúm, és az ehhez kapcsolódó levelezés képezik. A másik Évának a *Már soha nem fogom megtudni* című visszaemlékezése, amely az Ariadne csoport kötetében jelent meg: BÁN 2018.
[384] BÁN 2018.
[385] G. Erzsébet édesapja (Éva anyai nagyapja) a modernizálódó, jómódú vidéki zsidóság képviselője volt, aki a 30-as években a kastélyától kezdve a malomig, majd nagykanizsai házáig mindent elveszített. Testvére, a neves G. Henrik szintén asszimilálódott: ő volt a Nyugat első tulajdonosa, a Magyar Távirati Iroda elnöke stb. BÁN 2018, 16.

át együtt lakott D. Katikával, akivel egész nap testvérként játszottak, a végtelenségig pörögve a fogorvosi székben.

A kétéves kislány, D. Kati ’44 őszén, miután a felnőtteket sorban deportálták, egyedül maradt a lakásban. További sorsával kapcsolatban ellentmondásosak a feltevések. Az ostrom vége felé állítólag egy vöröskeresztes gyermekotthonba került, amelynek pincéjében több kisgyerek is megfagyott, vagy éhen halt. Talán Katika is köztük volt. Éva számára D. Katika elvesztése a szüleihez képest mélyebben megélt traumának tűnik: „[…] ami nekem mindig és a mai napig is a legnagyobb, majdnem kibírhatatlan fájdalmat okozta: nagynéném kétéves kislányának eltűnése, igazán soha be nem bizonyosodott halála. […] Én őbenne a testvéremet vesztettem el.”[386]

Évát a háború után édesanyja húga, G. Vilma és annak férje, D. Pál (fogorvos) nevelték. Vilma, D. Katika édesanyja Éva számára mindvégig példaképként szolgált:

> „Ő [Éva beszéde itt akadozik[387]] egy nagyon, nagyon, nagyon stramm – tehát én hozzá képest egy semmi vagyok –; ő egy nagyon erős nő volt, és fantasztikus erőt sugárzott másoknak, és azt hiszem, hogy több, többen, akik együtt voltak vele Mauthausenben, így emlékeznek rá, hogy, hogy öntötte beléjük a lélekerőt. Fiatal is volt, 28 éves, de egész életében ilyen volt.”

Bizonyára Vilma szuverén egyéniségének tudható be az is, hogy (Éva elbeszélése szerint) kétszer vagy háromszor is megpróbált megszökni a nyugat felé vezető gyalogmenetből, de minden alkalommal megtalálták. Az egyik szökése során (két napig evett nyers kukoricát a mezőn), miután nem bírta tovább a bujkálást, visszatért a menetbe, de közben „lekéste” a korábban elvonuló szakaszt, és így nem találkozhatott testvérével, (G. Erzsébettel), akinek esetleg segítségére lehetett volna. Utólag – legalábbis Éva magyarázata alapján – nagynénjének groteszk módon lelkiismeret furdalása volt emiatt.: „Kiderült, hogy…, ami alatt ő [Vilma] a kukoricásba bújt, azalatt ment az a menet, amiben anyám volt, ha még ott volt, és [Éva beszéde akadozik] ő úgy gondolta még sokáig, hogyha akkor ő ott van, akkor [Éva beszéde akadozik], akkor nem az történik, ami történik.”

Ez a fajta paradox, indokolatlan bűntudat számtalan túlélőre jellemző volt. Éva azonban visszatekintve nem tekinti magát traumatizáltnak. Stabilitását 85 évesen több okra vezeti vissza. Egyrészt születési adottságnak tekinti, másrészt környezeti hatásnak: „[…] hogyha az ember –

[386] Uo. 21.
[387] Éva erőteljesen tiltakozott az ellen, hogy beszédének elakadását dadogásnak minősítsem. Egyszerűen a megfelelő kifejezés keresésének tartja egy-egy szó többszöri ismétlését.

és ez nekem minden bizonnyal osztályrészül jutott – első éveiben, 4 –5 éves koráig egy szerető légkörben nő föl, akkor az szinte meghatározza a következő éveket."

Éva később sem fordult terapeutához. Olykor megnyilvánuló szaggatott beszédmódja mégis azt sejteti, hogy dacára tudatosan fölépített stratégiáinak, a mélyben, búvópatakként ott rejtőzik a soha meg nem szűnő fájdalom, főképp unokahúga halála miatt. Interjús beszélgetésünkkor felidéződik benne D. Katika, a kistestvérként szeretett kislány emléke:

> „Az egy szörnyű történet. […] Nézd, ez nem úgy van, hogy – Márainak van erre egy isteni mondata […], hogy – »Kiirtották a családodat, de hétfőn délben nem ezért vagy elkeseredve, hanem azért, mert nem működik a mosógép.« Persze, hogy az alaplelkületedet meghatározza, de […] teljesen igaza van! Az ember nem ül, és sír a saját, még ha elképesztő sorsán is. De az, hogy elromlott a mosógép: a franc egye meg! A mosógép!"

Éva alig néhány hónapot élt egy lakásban a kétéves kislánnyal, amikor a Hollán Ernő utcai csillagos házba, a nagynénjéhez költöztek édesanyjával és az anyai nagymamával, mégis, ahogy korábban már idéztem őt, kitörölhetetlen nyomot hagyott benne Katika eltűnése.

Önállóság

A hatéves korában árvaságra jutott kislány, Éva később az iskolai beiratkozást is maga intézte el. 1954-től, 16 éves korától pedig egyedül élt főbérlőként nagymamája lakásában, miután az meghalt. A vele készített interjúban meg is fogalmazza tudatos életstratégiáját: „Azt nagyon hamar megtanultam, hogy a dolgaimat magamnak kell intézni." [Az egyedüllét] „önállóságra, szívósságra, bajtűrésre nevelt. De az a baj, hogy nincs ellenpróba. Ha boldog családi életet éltem volna a szüleimmel, milyen lettem volna?"

Bizonyos helyzetekben mindmáig terhet is jelent Éva számára a saját magával szembeni szigorú elvárás, az önállóan cselekvés úgyszólván megfelelési kényszere:

> „Hogy úgy mondjam, még most is kicsit bánom, hogy ha valami technikai dologgal nem boldogulok, *akkor elfog a keserűség*, hogy »Úr Isten, hát ezzel is magamban vagyok«, holott nem kéne ezt tragikusan felfogni, hogy nem tudom megcsinálni azt a nem tudom mit." (kiemelés: G. E.)

Bár a fokozódó önállóság személyiséget erősítő volta egyértelmű, a koragyerekkori felelősségteljes magatartás hosszú távon túlzott elvárást is támaszthat a traumát elszenvedőkben önmaguk, és esetleg mások iránt.

Összegzés

Bán Éva szuverén, 85 éves korában is erős egyéniség. A poszttraumás növekedés kritériumai: új, akár társadalmi feladatok vállalása, az élet fokozott megbecsülése, a mélyebb baráti kapcsolatok ápolása, az egzisztenciális kérdések iránti nyitottság egyaránt jellemzőek rá. Saját családtagjainak segítésén túl még mindig vállalkozik arra, hogy akár törött karral is elutazzon vidékre az Ariadne csoport[388] tagjaként. Elkötelezetten tart vetítéses előadásokat diákoknak, a Soá történelmi tényeit és saját, letisztult élettörténetét szervesen összedolgozva, dokumentálva. A koherens narratíva megtalálása ugyanakkor nem jelenti azt, hogy el tudta volna felejteni a családját ért tragédiát. Olykor elakadó beszéde sejteti a trauma nyomainak maradványait a felszín alatt.

Gerő Zsolt

Gerő Zsolt 1929. február 7-én született zsidó családban. Visszaemlékezését, melynek fő témáját ebben a tanulmányban Zsolt háborús emlékei és cserkész múltja képezi, a *Zsidó iskolások* c. weblapról,[389] valamint a vele 2023. szeptember 11-én, 94 éves korában otthonában készített interjú alapján elemzem. Ekkor, 2023-ban – magas kora ellenére – a korábbiakhoz képest még koherensebben illeszti élettörténetébe a cserkészekkel kapcsolatos emlékeit. Erre talán az adhat magyarázatot, hogy Zsolt hosszú ideje tudatosan írja családja számára élettörténetét, folyamatosan korrigálva annak szövegét, ami arra sarkallja, hogy annak eseményeit újra konstruálva, azokat ok-okozati összefüggésbe hozva, a jelen szempontjából átigazítva hozzon létre egységes narratívát.

1945-ben Zsolt idősebb testvérével, Tamással árván maradt. Mind édesanyja, mind édesapja a Soá áldozatai lettek. Édesanyja, T. Vilma halálának körülményeiről mindmáig (2023) semmi

[388] Az Ariadne csoportban 2000 óta túlélők és mentők, illetve leszármazottaik arról gondolkodnak, hogyan válhatnak a magyar történelem szerves részévé a második világháború során történtek. Ariadne fonala mentén merülnek alá a múltba, és a segítségével jutnak ki a felszínre. A csoport idősebb tagjai iskolákba látogatnak, elmesélve személyes történeteiket. Céljuk, hogy átadva a jelképes fonalat a jövő generációinak, megelőzzék a hosszú hallgatás miatti sérülések tovább hagyományozódását.
[389] GOMBOCZ 2010–2014. / 311. Vörösmarty cserkészcsapat / Interjúk / Gerő Zsolt.

bizonyosat nem tudtak kideríteni. Valahol a Bécsi úti menetben vesztette életét. Apjuk, G. G. Béla a Hamburg melletti Neuengammében lévő nagy koncentrációs táborban halt meg.

Zsolt életben maradását a 311-es Vörösmarty cserkészcsapatnak tulajdonítja, ahol kitartásra, a félelem leküzdésére nevelték őket. Idős korában úgy gondolja, a bujkálás időszakában „bevetett" stratégiákat cserkész vezetőitől sajátította el. Szülei ugyan mindent megtettek, hogy jó nevelésben részesüljön, egyetlen dolog mégis hiányzott: Hogy lehet túlélni? „Ezt a cserkészet adta. […] hogyha nem ilyen keményen fognak minket […], hogy kibírjuk. […] A cserkészet nélkül ezt nem kaptuk volna meg."

A háború alatt Zsolt másfél hónapig bujkált Budapesten. Ügyvéd ismerőse vegyszerrel kimosta irataiból az „izr." bejegyzést, a katolikus szót írva helyébe. Zsoltnak nagy szerencséjére több igazoló is irata volt, mert a háború előtt édesapja mindenképp magyar nevet szeretett volna adni fiának. Kérvényeit újra meg újra beadta a hatóságoknak, amíg sikerült fiát Zsolt néven anyakönyveztetnie. 2023-ban így beszél a bujkálásról:

> „Én tudtam azt – mert hadijátékoztunk –, hogy hogy kell rejtőzni. Ha én kimentem az utcára a műhelyből[390], akkor lassítottam, minden saroknál kinéztem, hogy nincs-e razzia. Volt egy romos ház a Zichy Jenő utcába, ahol kerestem egy helyet, ahol ha valahol elkapnak és le tudok lépni, akkor legyen valami ennivalóm ott és ruhám, szóval mindenre fölkészítettek. […] Nem lehet félve bujkálni. […] Tulajdonképpen két és fél hónapig lopnom kellett a kaját […]. Az, hogy én nem féltem, ez volt az egyik [ami segített]. A cserkészetnél – hogy mi volt az oka, ezek a fiatal őrsvezetők, rajvezetők honnan tudhatták, hogy érezték [meg], hogy ebből csak baj lesz? Az egész hitközség, mindenki csak azt mondta, az volt a duma, hogy mindenki fogadjon szót a törvényeknek! Zsidók ne ugráljanak! Húzzák meg magukat! A cserkészeknél meg azt mondták […] „Ha menekülni kell, akkor ha van egy százalék lehetőség is, le kell lépni. Ha kísérnek a nyilasok, és az egyik elbámul, vagy rágyújt cigarettára, akkor egy percen belül nem tudja a puskát elővenni, akkor kell lelépni, elrohanni, bebújni valahova, és nem megvárni, amíg az embert agyonlövik."

Zsolt beszámol a cserkészek körében ismert, a vészkorszak idején tudatosan bevetett úgynevezett hékliről is, amikor a vezetők az éjszaka közepén becsapták a tábor tagjait azzal, hogy nyilasok közelednek, akik elől azonnal menekülni kell: „És akkor föl kellett azonnal öltözni és éjjel, lámpák nélkül mentünk mit tudom én, 25 kilométert élelem, minden nélkül,

[390] Zsolt a *numerus clausus* miatt nem mehetett az orvosi egyetemre, ezért esztergályos szakmát tanult.

libasorban. […] Csak utána közölték, hogy a mi edzésünk, félelmünk leküzdésére rendezték meg."

A kemény edzések eredményeként emeli ki Zsolt, hogy a bori koncentrációs táborba került tíz cserkésztársuk is megmenekült. Mindvégig összetartottak, és előfordult, hogy felváltva vitték a vállukon egyik-másik társukat, aki már föladta volna a menetelést. Együtt jöttek gyalog haza, egyedül elpusztultak volna.

A cserkészet Zsolt számára olyan erős baráti közösséget jelentett fiatalember korában, hogy a hosszú szünet után, negyven évvel később újjáalakuló Vörösmarty csapatba természetes módon tudott visszatérni. Optimista (talán örökölt) hajlamát, aktivitását 90 éves korán túl is megőrizve mindmáig fő motorja a lassan fogyó tagságú szervezetnek.

Összegzés

Gerő Zsolt a háború előtti harmonikusnak megélt gyerekkorát, szüleinek elvesztését, a bujkálás időszakát, szerencsés megmenekülését, majd a háború utáni időszakot (az esztergályos szakmán keresztül megismert nagyrabecsült baloldali mentorától kezdve saját összetartó családjáig) összefüggő, koherens történetté tudta alakítani. Visszatekintve életére úgy gondolja, túlélését annak a stratégiának köszönheti, amelyet a budai Vörösmarty cserkészcsapatban sajátított el. Háláját azzal igyekszik kifejezni, hogy évtizedek óta módszeresen gyűjti a csapat fényképeit, naplóit, dokumentumait, eljuttatva azokat a még világszerte élő tagoknak az interneten. Néhány éve még órákig énekelték a régi cserkészdalokat kirándulások alkalmával, évközi összejöveteleken, amelyek szervezését az utóbbi időszakban szintén Zsolt vállalta magára. Az élet új lehetőségeinek felfedezése (A 90-es években, nyugdíjas korában Zsolt saját, fokozatosan sikeressé alakuló vállalkozásba kezdett), annak fokozott megbecsülése, a baráti kapcsolatok ápolása, a közösségi élet szervezése mind arra vall, hogy esetében poszttraumás növekedésről van szó.

Sinai Árpád György

Sinai Árpád György 1930-ban zsidó szülők gyermekeként született Óbudán.[391] Elemi iskolába az Óbudai Izraelita Iskolába járt az egykori Zichy utcába. Ez az időszak egész életére

[391] Sinai Árpád Györggyel hosszú levelezést folytattam, majd személyesen is meglátogattam Izraelben, ahol magnófelvételt készítettem vele. Ezt foglalja össze: GOMBOCZ 2010–2014. / Sinai Árpád György / Emlékek.

meghatározó élményt jelentett. Az elemiben külön nevet is kapott osztálytársaitól, akik 70 év elteltével még mindig becenevén emlegették. Gyuri a holokauszt során mindkét szülőjét elveszítette. Apjának, noha Budapesten született, katonatisztként nem volt magyar állampolgársága, ezért 1942 augusztusában Kamenyec Podolszkijba deportálták, ahol életét vesztette.

Édesanyja Gyuri tudomása szerint Auschwitzban halt meg. Őt magát fiatal fiúként nagymamája bújtatta, mígnem Gyuri a Bécsi úti halálmenetbe került. Ürömön át vonulva egy fiatal pap, Baránszki Tibor[392] emelte ki más gyerekekkel együtt a sorból. Ezután egy vöröskeresztes házba jutott, ahonnan megszökött, és mindaddig bujdosott, amíg az oroszok megérkeztek Pestre. 1947-ben egy illegális hajóval érkezett Izraelbe.

Elmondása szerint 12 éves korától kezdve, amikor árván maradt, minden döntését egyedül, magabiztosan hozta meg. Már elemista korában, az óbudai zsidó elemiben rajongott tanítóiért, és ettől kezdve tudatosan készült a pedagógiai pályára. Izraelben tanárként, később iskolaigazgatóként dolgozott: „Az [Óbudai Izraelita Elemi] iskolát imádtam, volt benne minden: tanulás, társaság, élmények és tanítók, akik életemben mint örök minták álltak előttem: az ő szellemükben tanítottam, neveltem, sok-sok, talán ezrével tanulókat, tanárokat…”

Gyuri tehetsége az éneklés területén szintén korán megmutatkozott. Kedvenc ünnepének, a chanukának kisiskolás korában elsajátított dalait nagy élvezettel énekelte magnóra 77 éves korában, szépen megrezegtetve tenorját nahariai látogatásom során: „Azok az énekek, az áldás, az ima, amit magnóra énekeltem, visszavisz a Zichy utcába [az elemibe].”

Óbudán péntek esténként és nagyobb ünnepeken szólót is énekelt, később pedig, már a polgári diákjaként hittantanára meghívta az óbudai nagytemplom (zsinagóga) kórusába, ahol előimádkozóként szolgálhatott. Egy alkalommal a szombat délutáni istentiszteletre is meghívást kapott, ami életre szóló élményt jelentett:

> „Boldog voltam. Az egész társaság átjött, én megálltam ott, ahol a főkántor a kórussal imádkozott, fölmentem a lépcsőn, hogy kivegyem a Tóra könyvét, és én vezettem az egész imádságot. Tetszett a tanítónak, a gyerekeknek, aztán büszkén hazamentem, és majdnem kipukkadtam.”

[392] Baránszki Tibor (1922–2019) a II. világháborúban a Vatikán budapesti nagykövetségén dolgozott. Zsidók ezreinek életét mentette meg. Áldozatos munkáját 1979-ben a jeruzsálemi Jad Vasem Intézet a Világ Igaza kitüntetéssel ismerte el.

Értelmezésében egy alkalommal megmenekülését is tanítói vénájának köszönhette. Az óbudai Kórház utcai polgáriban némettanára megengedte neki, hogy a C osztály tanulójaként kérdéseket tegyen föl a diákoknak. Gyuri igyekezett olyasmit kérdezni, amiről feltételezte, hogy a diákok tudják rá a választ. 1944-ben, az Óbudai téglagyár felé vonulva a Margit-hídnál látta, ahogy a Dunába lövik a zsidókat. Egy nyilas, aki megismerte korábbi iskolatársát, Gyurit, megszólalt: „Ne félj! Te rendes voltál hozzám a gimnáziumban." Gyuri emlékezetében kistanári sikere és a kisnyilas „szánalma" együtt, pozitív élményként raktározódtak el. Élete háború utáni szakaszának elbeszélésében egyértelműen helyes döntésként értékeli alijázását. A Magyarországon töltött, vészkorszak előtti iskoláskort boldog élményként idézi föl, majd minden fájdalom, törés nélkül, közvetlenül tér át izraeli sikereire: Izraelben megtalálta hivatását és családot alapított. A büszke zsidó öntudat, ill. a mások előtti sikeres, önálló szereplés miatti elégedettség elválaszthatatlanul összefonódnak benne. Felesége magyar származású festőművész túlélő, akivel kettesben magyarul beszélgetnek, gyerekeik, unokáik és dédunokáik azonban már csak ivritül tudnak.

Összegzés

Sinai Árpád György identitásának meghatározó, folytonosságot teremtő ereje a zsidóságának tudatában lévő büszkeség, illetve az a meggyőződés, hogy meg tudott és meg tud állni a saját lábán. Koherens életérzését egyetlen rövid mondatba sűrítve fogalmazza meg: „Én büszke izraeli zsidó vagyok."

Poszttraumás fejlődését korai önállósága, sikeres aliája, a vészkorszak után újraépített zsidó öntudata, humorral vegyes pozitív szemlélete, a gyerekkora óta következetesen vallott tanári hivatása és boldog családi élete egyaránt elősegítették.

Barkay Parczel Edit

Barkay Parczel Edit 1936-ban született Budán, a Maros utcai zsidókórházban.[393] Édesanyjával és nevelőapjával 1951 végén vándoroltak ki csoportos vízummal Izraelbe. Ez volt az utolsó legális lehetőség. Edit azon kevés túlélők közé tartozik, akik tudatában vannak az emlékezés

[393] Parczel Edit 2003-ban küldte el emlékeit először, majd 2013-tól levélben, ill. személyes találkozások alkalmával mesélt életéről, többek között a Bécsi úti zsidó temetőben, a Frankel Leó úti (volt Zsigmond király úti) gyermekkori házban és a Frankel zsinagógában. Az utóbbi helyszíneken, valamint Haifán videó felvételeket is készítettem vele. Beszélgetéseink során egyre mélyebbre hatoltunk az emlékezésben.

nehézségeinek, relativitásának: „Mi, akik ma mesélni tudunk, akkor gyerekek voltunk, és bár emlékszünk arra, amit átéltünk, a nüanszok közül csak arra és csak úgy tudunk emlékezni, ahogy azok hatottak ránk akkor, és ez egyéni."[394]

Edit felmenői nagyon vallásosak voltak, anyai ágon több rabbi is említhető, egyikük haszid hívőként Munkács mellől származott, majd Auschwitzban pusztult el. A Soá következtében számtalan más rokon is életét vesztette. Edit apja, P. Sándor Óbudán dolgozott hitközségi alkalmazottként, később főtitkárnak nevezték ki. Többször hívták be munkaszolgálatra, legutoljára 1942-ben. 1943-ban Dnyepropetrovszkból vonulva, Nyizsnyij Novgorod közelében egy magyar katona lelőtte. Nagynénjét, P. Olgát, aki az Óbudai Chevra Kadisa titkárnője volt, a Maros utcai kórházban ölték meg 1945-ben a nyilasok.

Anyai ágon a család Pozsonyból származik. Edit édesanyja, N. Sári túlélte a vészkorszakot, és alijázott. Sári testvérei közül öccse, Avromika és Geli Auschwitzban haltak meg. Gelit azért gázosították el, mert nem engedte el két és fél éves kisfiát, Ervinkét, amikor Mengele őt a munkaképesek, kisfiát, Ervinkét pedig a gázkamrába utasította. Sári másik húga, Lea 1939-ben alijázott az akkori Palesztinába. Fiútestvére, Jakov már rabbiként menekült Angliába, ott élte túl a háborút.

Edit visszatekintve édesapja elvesztését élte meg a legsúlyosabb traumaként. Apját először 1939–40-ben vonultatták be munkaszolgálatra, ahonnan néhány hónap múlva hazaengedték. A következő évben megint elvitték, akkor már kicsit több időre, de újra haza mehetett. 1942-ben vitték el harmadszor.[395] Edit újra meg újra elismétli, hogy hatéves korában fordult vele a világ. Ekkortól számítja felnőtté válását, sőt, megöregedését:

> „És akkor […] megöregedtünk rögtön [hirtelen], felnőttek lettünk. Gyerekek voltunk, szembekötősdiztünk, játszottunk, és egy szép nap, nem is olyan szép nap [hatévesen], megöregedtünk. Nekem a [végső] megöregedésem volt akkor, mikor aput behívták harmadszor. Miért? Jött a postás, és láttam a zöld – ilyen hadi levelezőlapot, az ilyen zöld színű volt. Már én láttam azt kétszer előtte. De harmadszor már tudtam, hogy [mit jelent]. […] És én olyan ordítást rendeztem, kint a folyosón, hogy az egész ház összeszaladt. Nem tudták, mi történt. És ott volt mindenki fönt, és én ott ordítottam, hogy ne vigye el az apámat [a postás]. Pedig nem voltam egy sírós gyerek, de akkor az egy felejthetetlen cirkusz volt."

[394] GOMBOCZ 2010–2014. / Parczel Edit / Emlékek.
[395] A Zsigmond utca 49. szám alatti házból, ahol a család lakott, több hasonló korú zsidó férfit elhurcoltak munkaszolgálatra.

Edit úgy emlékszik, hogy szülei a behívó kézbesítése után lázas intézkedésbe kezdtek, meleg holmikért szaladgáltak, mert úgy tudták, hogy Sándort Oroszországba viszik. Ő még a hitközségi főtitkári fizetésének további folyósításáról is gondoskodott bevonulása előtt. Az apjától való elbúcsúzás fájdalmát Edit azóta sem felejtette el. Elbeszélését meg- megszakítva újra visszatér rá, évtizedek múlva is plasztikusan emlékezve az apró részletekre:

> „Hat évesen, mert mikor úgy sírtam, akkor azért sírtam, mert akkor már tudtam, hogy az a halál. […] És hogy mi a búcsú, és nagyon nehéz búcsúnk volt, amit nem felejtek el az apámtól.[396] […] És a Robi [Edit idősebb rokona] fölültetett az ablakpárkányra. Volt egy ilyen kicsit keskenyebb [rész], fölültetett, és néztük az anyut meg az aput, meg, ahogy mentek a villamosmegállóra. És emlékszem, pontosan, a szemem előtt van most is. Elmentek, és az apám, láttam, hogy a zakója, rázkódik a feje, láttam, hogy sírt, de láttam, tudtam, hogy sírt, és nem nézett vissza. […] ő tudta [apám], nem tudta, de gondolta [hogy nem jön vissza]. Volt ilyen sejtelem [megérzése], és akkor láttam utoljára."

Edit számára további maradandó fájdalmat okoztak apjának úgynevezett adóssághelyei. Az 1942 őszétől érkező, a későbbiek folyamán is megőrzött munkaszolgálatos levelezőlapokon P. Sándor ismételten kéri feleségét, hogy egy-egy csomagon kívül pénzt is küldjön élelemre, hogy egészséges maradhasson. Amikor pedig az egyenruhájuktól is megfosztott zsidó munkaszolgálatosoktól a háború előrehaladtával az ételt is elvették, a fegyvertelen foglyok megpróbálták lefizetni a katonákat, hogy kenyérhez juthassanak. A pénzt, aminek ekkor már szűkében voltak, gyakran munkaszolgálatos társaiktól kérték kölcsön, adóssághelyével igazolva tartozásukat. Az úgynevezett bonokat pedig hazaküldték családtagjaiknak, akik a kölcsönadó társ rokonainál igyekeztek kiegyenlíteni az összeget. Ilyen adóssághelyek sorozatosan érkeztek Editékhez a háború alatt. Edit apját ugyanakkor bántotta, hogy a saját családjának tartozik, és újra meg újra bocsánatot kért miatta. Editet frusztrálták apjának szégyennel teli bocsánatkérései. Méltatlannak érezte, hogy tiszteletben álló hitközségi főtitkár apja, akit rajongva szeret, megalázkodik felesége és lánya előtt: „Minden lapjával [tábori levelezőlap] kérte a bocsánatot. Én […] egy levelet elolvastam, de nem bírtam többet. Borzalmas volt. Anyámtól bocsánatot kért és tőlem."[397]

Edit és édesanyja nehéz helyzetét tovább fokozta, hogy idővel nekik is nőttek az anyagi gondjaik, hiszen zsidókat már nem alkalmaztak sehol, a hitközségi adófizetők száma

[396] Edit olykor kisebb hibákat vét a magyar nyelvben.
[397] Tábori levelezőlapok és kötelezvények: GOMBOCZ 2010–2014. / Parczel Edit / Dokumentumok.

fokozatosan alábbhagyott. Edit törékeny alkatú mamája, Sára nagymosással, takarítással, kötéssel, mindenféle munkával próbált pénzhez jutni. (Edit ennek az emléknek felidézésekor majdnem sír). Idővel kénytelenek voltak úgynevezett kolduló körutakat tenni a rokonságnál, hogy ki tudják egyenlíteni a kölcsönöket. Edit megalázónak élte meg a kéregetést:

> „De én borzalmasan éltem át ezt. Anyu mindig vitt magával, mert félt egyedül hagyni otthon. Valami történik, és ő nem tud megvédeni. És vitt mindenhova magával a kéregető körúton. Vele voltam. És én úgy borzongtam ettől, engem az úgy sértett, és úgy megalázott, azok a látogatások, meg amikor szabadkoztak."

Az adósságot még akkor is fizették, amikor P. Sándor már rég nem élt. Sándor halálhíre csak két évvel később, már a háború után jutott el családjához. Addig szakadatlanul reménykedtek. Edit megrendítő, anyjához kb. nyolcéves korában írt születésnapi, és egyben újévi levelében fogadalmat tesz, hogy jó kislány lesz. Ezzel igyekszik mintegy lekenyerezni a sorsot: úgy érzi, ha anyjával szemben bűnbánatot gyakorol, akkor Isten hazahozza apukáját:

> „A zsidó testvérek most meg báják [megbánják] bűnüket, de én Nálad is akarok kiengesztelődni. Minden imámba az Istent kérem, hogy segítse haza Apukát […] Nagyon kérlek, hogy bocsájstt [bocsásd] meg minden bünömet amit ellened elkövettem. Igérem neked, hogy örökké szerető jó kislányod leszek."[398]

1944 nyarától Edit édesanyja egyre jobban félt attól, hogy nem élik túl a megpróbáltatásokat, és legalább kislányát biztonságba akarta helyezni. Egy három gyerekes hitközségbeli budai családot próbált rávenni arra, hogy fogadják be Editet. Azok nem vállalták a kockázatot. Edit felnőttként szerencsésnek tartja, hogy a család kidobta őket. Úgy gondolja, anyja egyedül maradva nem küzdött volna olyan kitartóan a saját életéért: „Nagy szerencse volt, mert az anyám nem maradt volna meg. Nem mentette volna magát úgy, mint ahogy próbált engem menteni, és így megmaradt ő is."

Edit apja halálának pontos körülményei soha nem tisztázódtak. Szemtanúk háború utáni vallomása alapján biztosra vehető, hogy Oroszországban egy keretlegény fejbe lőtte. A halotti bizonyítvány szerint P. Sándor hősi halált halt. Edit, a rá máskor is jellemző szarkazmussal kommentálja a bejegyzést: „Megöltétek, nem hősi halált halt. A magyar katona fejbe lőtte […] Hősiesen meghalt a fejbelövéstől."

[398] GOMBOCZ 2010–2014. / Parczel Edit / Dokumentumok.

Edit édesanyja barátok közvetítésével ismerkedett meg a háború után azzal a férfival, aki nevelőapaként is kiválónak bizonyult. Editet ő kárpótolta imádott apjáért. R. Dezső első felesége és egyetlen, 13 éves fia Auschwitzban vesztették életüket.

> „Úgyhogy ez egy ilyen megsebzett család volt anyám részéről is, az ő részéről is, […] és úgy is érzem máig is, hogy ő volt a kárpótlásom az apám elvesztéséért, akit imádtam. […] Nem felejtettem sose el az apámat, de ő egy nagy ajándéka volt az életnek."

Sári és Dezső összeházasodtak, de gyereket tudatosan nem vállaltak: „De mind a kettőben megvolt a fullánkja a múltjuknak. Nem akartak több gyereket világra hozni, pedig hozhattak volna."

R. Dezső a Joint vidéki osztályának vezetőjeként fiatalok alijáztatásában vett részt. Mivel a kommunizmus idején ez egyre veszélyesebb vált[399], 1951-ben Sárival és Edittel kivándoroltak Izraelbe.

Edit számára további, halmozódó fájdalmat okozott, hogy a korához képest aránylag fiatalon meghalt nevelőapjától sem tudott elbúcsúzni. Edit már családos asszony volt, amikor férjét Bostonba kellett kísérnie. Sokáig hezitált, mivel R. Dezső akkoriban betegeskedett. Végül rászánta magát az útra:

> „Elutaztam három hétre, és 10 nap után meghalt. *És nagyon nehéz volt nekem, még most is.* Rossz érzésem volt, hogy *pont akkor, és nem tudtam ott lenni.* Anyám maradt itt a fiammal, aki öt éves volt, […] bevitték [Dezsőt] a kórházba, másnapra meghalt. És érezte, hogy ez a vég. És anyu ott ült mellette, és egyszer csak megszólalt, és azt anyu mesélte, hogy »értesítettétek a Palikát, hogy jöjjön haza?« Összekevert a fiával. Tudod, és akkor, akkor felvilággott bennem, hogy ez egy olyan seb, hiába nem beszélt róla, ez a seb ott bent vérzett. […] Úgy szeretett, mint a lányát. Én voltam kislány, ő meg volt a Palika. […] A fiára gondolt. Én voltam külföldön, és mikor mondta a nevet, azt mondta, hogy Pali. És nem sértett ez engem, nem." (Kiemelés: G. E.)

Editet több okból is újabb megrázkódtatás érte ekkor. Rá kellett jönnie, hogy nevelőapja, aki, ahogy Edit emlegette, „soha nem siránkozott" Auschwitzban megölt fia miatt, egész életén át

[399] A Zsidó Világkongresszus a kommunista diktatúra térnyerésével fokozatosam elvesztette befolyását a magyarországi zsidó közéletre, majd 1953-ban hivatalosan is megszűnt. A budai hitközséget közelebbről is érinthette, hogy ekkori elnökét, Benoschofsky Ilonát 1953-ban be is börtönözték. FROJIMOVICS 2005, 308.

némán gyászolta gyerekét. Halálakor azonban föltört belőle az elfojtott fájdalom, és öntudatlanul összekötötte Palikát nevelt lányával, Edittel. Edit mindebből a nevelőapja iránta érzett meleg szeretetét olvasta ki, ami még inkább elmélyítette benne a mulasztás miatti lelkiismeretfurdalást. Feltételezhető, hogy a gyász ismétlődő fájdalma kumulatív módon hatott Editre, gyengítve pszichés ellenálló képességét.

Összegzés

A négy közelebbről megvizsgált visszaemlékező közül P. Editen hagytak a legmaradandóbb nyomot a Soá traumái. Bár édesanyja túlélte a vészkorszakot, és második férjében, R. Dezsőben Edit okos, mélyérzésű nevelőapát talált, csak részben sikerült túllépnie a halmozódó fájdalmakon. Rendkívül józan, olykor kissé rezignált, máskor szarkasztikus stílusa mögött mély, hosszú évtizedek múltával is sajgó, ki-kifakadó sebek rejtőznek. Edit, ahogy érzékletesen megfogalmazza, hatévesen, apja harmadik munkaszolgálatos behívója hatására hirtelen megöregedett. Valahányszor hazalátogat Magyarországra, minden alkalommal felkeresi a Frankel Leó úti zsinagógát, ahol táblát helyeztetett el apja, P. Sándor emlékére. Edit hosszan, némán áll a tábla előtt, sírhalom helyett itt tud gyászolni. Mély fájdalma nem engedi szóhoz jutni. Több alkalommal fiát is magával hozza Magyarországra, elkísérve őt „az én Soámra", többek között a Bécsi úti temetőbe, ahol úgy érzi, felnőtt gyereke számára is átérezhető az elpusztított rokonok elvesztése. Edit tehát tudatosan, megfontoltan igyekszik átadni a tágabb családját ért veszteség emlékét. Erős, bölcs, nagyvonalú, szeretettel teli asszony, akin azonban a Soá alatt halmozódó traumák következtében jobbára a sérülékenység diadalmaskodott.

9. Összefoglalás: A trauma leküzdésének fokozatai a Soá árva túlélőinél néhány interjú alapján

Tanulmányomban a vészkorszak árváinak poszttraumás fejlődési esélyeit vizsgáltam négy eseten keresztül. Vajon milyen feltételekkel, hogyan ágyazódik a trauma az egyén sorsába?

Mindmáig vita folyik arról, hogy az elszenvedett trauma milyen hatást gyakorol egy, a későbbiekben megélt újabb megpróbáltatásra adott reakcióra. Két, egymástól eltérő álláspont vetekszik egymással.

– A vulnerabilitás-hipotézis szerint a túlélő sérülékenyebb lesz a további stresszhelyzetekben.

– A reziliencia-hipotézis szerint abban az esetben, ha a személynek sikerül megküzdenie az eredeti traumával, akkor a későbbiekben ellenállóbb lesz a traumákkal szemben.[400]

A korábban említett protektív tényezők jelentős szerepet játszanak a feldolgozásban. A föntebb említettek közül elsősorban a következők játszanak szerepet az általam vizsgált túlélőknél.

– A személyiségtípus szerint: jó kognitív képességek, önbizalom, optimizmus, az élet értelmébe vetett hit.

– A család meghatározó ereje szerint: bizalommal teli anya/szülő és gyerek közti kapcsolat, négynél kevesebb gyerek, kiterjedt családi háló (rokonok segítsége).

– A társas környezet szerint: az iskolához kötődés pozitív szerepe, kompetens mentor (példakép), barátok, közösségi tevékenység.

A trauma feldolgozottságánál négy szintet különítettem el: összeroskadás, károsodással járó túlélés, reziliencia és poszttraumás növekedés. A négy vizsgált túlélő közül az ún. összeroskadás egyik interjúalanyra sem jellemző. Sőt, Gerő Zsolt és Sinai Árpád György esetében *poszttraumás fejlődésről* beszélhetünk. Közös pont kettejük között a belső (elsődleges) kontroll megléte, az önálló döntés és cselekvés képessége, a protektív tényezők közül a jó kognitív adottságok, az önbizalom, optimizmus, az élet értelmébe vetett hit, a saját család ereje, kompetens mentorok jelenléte, a közösségi tevékenység, továbbá felnőtt korukban a zsidó (nemzeti) identitástudat megerősödése. Zsoltnak a vészkorszak előtt és alatt a zsidó cserkészeten keresztül sikerült olyan környezetbe kerülnie Magyarországon, ahol egyrészt egy értékteremtő, számára példaképként szolgáló csoporthoz tartozhatott, másrészt a szüleitől kapott erős magyarságtudat mellett[401] zsidó identitását nem kellett megtagadnia. A cserkészetnél tanult, Yael Danieli szavaival úgynevezett „harcos" típusú[402] megküzdési stratégia számtalan esetben kisegítette. Bujkálás közben előre megtervezte a rejtőzködés lehetőségeit, minél kevesebbet bízva a véletlenre. Sodródás helyett az önállóság és a másokért vállalt felelősség, az önkontroll fenntartása tovább erősítették a későbbiekben. A veszélyhelyzetekkel szembe nézés, a félelem nélküli hozzáállás mindmáig jellemző rá. A 2010-es évek végétől erősödő antiszemitizmus magyarországi légkörében minden tüntetésen tudatosan részt vesz. A 2019-ben elkezdett, saját identitásáról szóló kéziratában írja:

[400] BÉKÉS 2012, 24.
[401] Zsolt édesapja hosszasan küzdött azért, hogy fiának a magyar Zsolt nevet adhassa: „Magyarságára jellemző, hogy kiharcolta számomra a magyar Zsolt név első hivatalos használatát." Gerő Zsolt: *Identitásomhoz*. Kézirat.
[402] DANIELI 1988. Hivatkozik rá: BÉKÉS – STARRS 2024, 53.

„Ezért elmegyek minden ellenük irányuló [antiszemiták elleni] tüntetésre és mindent megteszek a magam kis lehetőségével és erejével. *Nem félek tőlük! Meg kell állítani őket!* Sajnos erre nem sokan […]. Baj, hogy a zsidók többségére a félelem jellemző." (Kiemelés: G. E.)

Zsolt 2019-ben különbséget tesz a magyarországi és az izraeli zsidóság mentalitása között, az izraeliek javára. Dacára annak, hogy ő maga nem alijázott, nem akarja korábbi döntését utólag igazolni: „Zsidó származási tudatom megmaradt. Büszke vagyok, hogy működik egy erős izraeli állam. Büszkén néztem, hogy az ottani fiatal, erős katonák nem félnek, védik hazájukat, szemben az európai gyáva zsidósággal."

A Zsolthoz képest egy évvel fiatalabb Sinai Árpád György zsidó elemi iskolás kora óta szenvedélyesen szeret szerepelni, másokat tanítani. Zsidó tanítóinak közbenjárásával már kiskamaszként kipróbálhatta pedagógusi hajlamait, szép énekhangjának köszönhetően pedig előimádkozóként is büszkélkedhetett az óbudai zsinagógában. Magyarországi látogatásakor, a templom akkori restaurálása során, 2010-ben öntudatos izraeli zsidóként magyarázta a munkásoknak, mi hol helyezkedett el a háború előtti épületben. A vészkorszak utáni alijázását követően szép tanári, majd igazgatói karriert futott be. Bár szülei zsidóként pusztultak el, Gyurinak sikerült egy új, gyermekei számára is irányt adó pozitív zsidó identitást fölépítenie.

Bán Éva és Parczel Edit sorsa szintén párhuzamba állítható. Éva 1938-ban, Edit pedig 1936-ban született. Mindketten kisgyerekként, hatévesen lettek árvák. Éva mind a két szülőjét elvesztette, sorsukról alig sikerült valamit megtudnia. Rájuk tehát hangsúlyosan érvényes Békés Vera és Claire J. Starrs megállapítása: „[…] a gyermek-túlélők esetében a személyiség fejlődését a holokauszt alatt átéltek sokszor alapvetőbben befolyásolják, mint olyanoknál, akik már érettebb személyiséggel, biztonságos kötődésekkel kerültek ebbe a helyzetbe."[403] Közös, protektív tényezőkként említhetők kettőjüknél a jó kognitív képesség és bizonyára az élet értelmébe vetett hit. Az egyéb, a sérülékenységet legyőzni segítő, védő faktorok azonban megoszlanak köztük.

Évánál a korai önállóság, a saját, személyes erő megélése komoly védelmet jelentenek. Kilenc évesen egyedül jelentkezik a nagynénje által kiszemelt iskolában, majd később is színvonalas intézményekben tanul, ahol életre szóló barátságokat köt, ragaszkodva az általa tisztelt, részben Kossuth-díjas tanáraihoz.[404] Nagynénjének bátor, erős személyisége Éva egész életére

[403] BÉKÉS – STARRS 2024, 46.
[404] Éva a vele 2023-ban készített interjúban kiemeli kiváló tanárait, fontosnak tartva, hogy ketten közülük Kossuth-díjat is kaptak.

meghatározó példakép marad, akit merész döntései miatt mintha édesanyjánál is jobban becsülne. Nagymamája halála után nevelőapja jóvoltából15 évesen a saját lábára állva egyedül él egy főbérleti lakásban, korrepetálást is vállalva. Később 51 éven át dolgozik a budapesti László kórházban, olykor előadásokat is tartva. Bár unokahúga halála mindmáig mély fájdalmat okoz számára, és a saját magára vonatkozó elvárásokat idős korában sokszor tehernek érzi, úgy tűnik, le tudta győzni fokozott sérülékenységét. A *reziliencia* állapotához szoros családi kötődése, és 80 év fölött is elkötelezett közösségi szerepvállalása is nagyban hozzájárult.

Edit életének sorstörést okozó eseménye hatéves korában következett be, amikor a postás harmadik alkalommal kézbesítette apja számára a munkaszolgálatos behívót. Edit elbeszélése ezen a ponton több vonatkozásban is hordozza a traumanarratívák megkülönböztető jegyeit. A behívó érkezése úgynevezett sorseseményként[405] mintegy kettéválasztja életét egy trauma előtti és utáni szakaszra[406]: „hirtelen megöregedtem". Nyelvileg pedig, a szóhasználatot illetően jellegzetesek a közvetlen érzékszervi benyomásokra utaló szavak és kifejezések[407] mint az „ablakpárkány", „[…] és láttam a zöld – ilyen hadi levelezőlapot", Edit apjának érzékletesen leírt mozdulatai az elválás után, valamint az elbeszélő tehetetlensége, a cselekvés (az ágencia) hiánya. Edit gyermekkorának és fiatal korának másik meghatározó egyénisége apján kívül édesanyja, Sára, akivel együtt élték át a vészkorszakot, majd a háború utáni éveket. Szoros, megtartó, már-már szimbiotikusnak tűnő kapcsolatuk jóformán életre szóló védőhálót jelentett Edit számára. Edit külön hangsúlyozza, hogy anyjának különleges érzéke volt ahhoz, hogy megérezze a veszélyt, és ezért mindig időben sikerült elmenekülniük a fenyegetett helyszínről. Az elbeszélés ezeken a helyeken aktív igékkel van tele: „megérezte", „menekült". Ugyanakkor feltételezhető, hogy az anya és lánya közti erős kötelék meg is akadályozta azt, hogy Edit önálló döntéseket hozzon. Amikor szeretett volna elmaradni az édesanyjával közös úgynevezett kolduló körutakról, nem mondhatott nemet, hiszen anyja rövid időre sem akarta egyedül hagyni. Szoros, egymásra utalt kapcsolatuk miatt Edit mindig engedelmeskedett. A mindkettőjüket ért ismétlődő megaláztatás, például a rokonok visszautasító magatartása újabb bizalmatlanságot szülhetett a nyolcéves kislányban. A cserben hagyottság megtapasztalása valószínűleg alapvetően elbizonytalanították. Egykori lakásukba visszatérve a tárgyak eltűnését, az otthon kifosztottságát is meg kellett tapasztalnia. A beázott tető alatt néhány kép és a babája úsztak a

[405] „[…] a 'sorsesemény' kifejezés […] olyan történéseket jelöl, amelyek hatására az önazonosság mint az élettörténet foglalata meghasad és felnyílik." TENGELYI 1998, 43.
[406] TANYI 2015, 277.
[407] BÉKÉS 2012, 67–68.

vízen, minden más eltűnt.[408] A kamaszkor lázadó időszaka szintén kimaradt Edit életéből, amikor 15 éves korában édesanyjával nevelőapja segítségével alijáztak. Izraelben Edit nem talált olyan közegre, ahol hivatásszerűen, vagy Bán Évához hasonlóan valamilyen közösségi tevékenység keretében aktívan földolgozhatta volna vészkorszakbeli múltját. Az emlékezés égetően fontos számára, családja és a budai hitközség összefonódó veszteségei azonban annyira egymásra rakódtak, hogy a Frankel közösség 1990 utáni újjáépülése sem vigasztalja, inkább csak a hiányt, a valós, vagy csak vélt elutasítást érzékeli. Editnek tehát nem sikerült kisgyermekkori, majd halmozódó traumáit újra rendezni, majd beépíteni azokat élettörténetének folytonosságába. Bár rendkívüli tudatosság, józanság és önuralom, és persze az unokái feletti öröm is érzékelhető nála, az élete kettétöréseként megélt fájdalom nem múlt el, hanem inkább még keserűbbé tette Editet. A Soá gyermekeként a *károsodással járó túlélés* olykor enyhet is adó sorsa jutott osztályrészéül.

Lawrence Langer *A hősies viselkedés fogalmának újradefiniálása* című tanulmányában[409] a túlélők visszaemlékezéseiben megjelenő kettős énről beszél: az egyik, a felszínen lévő énrész a Soát követően megtanult az új helyzethez alkalmazkodni, hétköznapi módon élni. A felszín alatt azonban sokszor egy dühös, sebzett én rejlik. Ezért a látszólag sikeres beszámolókban is gyakran fedezhetőek ellentmondások, ahogy ez Bán Éva önreflexiós szövegénél is megfigyelhető volt. Egy túlélő így fogalmazta meg a felülkerekedés és a gyászba ragadtság paradoxonját, illetve az ebből fakadó bűntudatot: „Igazából azt hiszem, nem vagyunk normálisak, mert ennyire normálisak tudunk lenni."[410]

10. Kitekintés, módszertani kételyek

A poszttraumás növekedés lehetőségének kutatása során eleve problematikus adatokkal dolgoztam. Csak azoknak a történeteit vizsgálhattam, akik az aránylag szerencsésebbek közé tartoznak, hiszen túlélték a vészkorszakot. Közülük kerültek ki azok, akik idővel eljutottak odáig, hogy élettörténetüket koherens történetté rendezték, és képesek lettek azt mással is megosztani. Nem foglalkozhattam azonban azoknak az akár csak zsigeri állapotban rekedt

[408] Fontos megemlíteni, hogy Edit elismerően nyilatkozik visszaemlékezésében a háború utáni jóindulatú keresztény házmesterről, aki egy időre áthívta őket a beázott lakásból.
[409] LANGER 2005, 276.
[410] Uo. 278.

traumáival, akik nem tudtak megszólalni, és akik örökre magukba zárva fogják elhordozni fájdalmukat.

Torzítja a kialakuló képet az is, hogy nem tudhatjuk: azok, akik a Soát életük kettétöréseként, megtöréseként értelmezik, vajon eleve érzékenyebb lelkülettel születtek-e, ami kezdettől nehezebbé tette a traumák feldolgozását, vagy csak a megrázkódtatások hatására váltak fokozottan sebezhetővé és kiszolgáltatottá.

A traumákra adott reakciók életünk egyes szakaszaiban változhatnak, sőt, olykor keveredhetnek is egymással az egyén adott helyzetének, a társadalmi és politikai változásoknak következtében. Ezeket a tényezőket ebben a tanulmányban nem tudtam figyelembe venni. Nem tettem említést a túlélők időnként megfogalmazódó hálájáról sem, amely pedig újjáteremtheti a traumába zárt egyént, megszabadítva őt az önmaga körül forgó gondolatoktól.[411]

E megszorítások ellenére fontosnak tartom, hogy a vészkorszak után megkapaszkodó, az életüket jobbára saját erőből fölépítő árva gyerekek sorsának alakulását nyomon kövessük. Erőt, tájékozódási támpontot adhatnak számunkra a 21. század egyre súlyosabb nehézségekkel küzdő, egyre nehezebben értelmezhető zűrzavarában.

Edith Eva Eger megfogalmazásában: „De ma már tudom, ahelyett, hogy meghalnék a halottaimért, *élhetek* is értük. […] El kell őket engedni, és a magunk lehető legjobb életét élni, hogy valóban békében nyugodhassanak.”[412]

[411] Vö. KULCSÁR – RÓZSA – REINHARDT 2006, 23.
[412] EGER 2020, 98.

XI. Soá-túlélők és a német nyelv: a változás folyamata

„Die deutsche Sprache hat dabei geholfen, dieses verkniffene Gefühl aufzulösen." (Lázár Magda)

1. Bevezetés

A Soá pszichológiai hatásairól szóló tanulmányok többsége a traumatizációra, a hosszú távú következményekre (pl. koncentrációs tábor szindróma), sőt a transzgenerációsan átörökített tünetekre összpontosít. A múlttal való megküzdés erőforrásait gyakran figyelmen kívül hagyják. Pedig sok túlélő és családja a súlyos trauma ellenére idővel csodálatra méltó erőre tett szert.

Az alábbiakban a magyar holokauszt-túlélők egy speciális csoportjának múltfeldolgozási folyamatát kísérem nyomon saját interjúim alapján, esettanulmányok formájában.[413] Tézisem a következő: A német mint második vagy néha első nyelv, azaz mint anyanyelv, sokak számára hidat képezett a múlt fájdalma és az újrakezdés között.

A középpontban azok a magyar Soá-túlélők állnak, akik 1945 után szilárdan elhatározták, hogy soha többé nem teszik be a lábukat Németországba, és soha többé nem ejtik ki a „gyilkosok nyelvét". Néhányan megtartották a szavukat, és nem tértek vissza Németországba. Többen voltak azonban, akik a fokozatos változás folyamatának köszönhetően leküzdötték a Németországgal és a német nyelvvel szembeni negatív vagy ambivalens érzéseiket. Néhány esetben ez lehetővé tette számukra azt is, hogy kilépjenek az áldozat szerepéből és pozitív módon újraértelmezzék identitásukat.[414]

2. A német emlékezettörténet három szakasza

Aleida Assmann a német emlékezet történetét három szakaszra osztja.[415] Az első az 1945 és 1957 közötti időszak. Az úgynevezett *múltpolitika* időszakát a „kommunikatív hallgatás" és az emlékezés masszív elutasítása jellemezte.[416] A fő témák a jóvátételi politika és az

[413] Az itt közölt esettanulmányok bár párhuzamba állíthatók az előző két fejezet esetleírásaival, a náci Németországhoz szorosabban fűződő tartalmuk miatt mégis külön kezelem őket.
[414] Alábbi esettanulmányaim nem tekinthetők reprezentatívnak.
[415] ASSMANN 2005.
[416] Az utóbbi évtizedek kutatásai megkérdőjelezik az 1945 utáni nagy csend mítoszát. Vö. CESARANI 2014.

amnesztiapolitika voltak. Ennek keretében kísérletet tettek a volt nemzetiszocialisták reintegrálására.

A második szakasz 1958-tól 1984-ig tartott, és a *múltfeldolgozás kritikája* jellemezte. Ebben a szakaszban zajlottak a nagy perek, a jeruzsálemi Eichmann-per és a frankfurti Auschwitz-perek. Ezzel egyidejűleg a múlt feldolgozási formáinak kritikája is jelentősen fölerősödött, ami az 1968-as nemzedék személyes és politikai elkötelezettségében csúcsosodott ki.

Az 1985-től kezdődő harmadik szakaszra az emlékezés jellemző. Az akkori szövetségi elnök, Richard von Weizsäcker 1985. május 8-i híres beszédében hangzottak el először a 18. századi haszid bölcs, Baal Sem Tov sokat idézett szavai: „A megváltás titkát emlékezésnek hívják."

E mondat hangsúlya kevésbé a *megváltás* (vagy *megbékélés*, ahogyan más változatokban idézik), mint az *emlékezés* szóra helyeződik.

Az emlékezettörténet Assmann-féle utolsó szakaszában nemcsak a „múltfeldolgozás" formáit bírálták, hanem a fogalmat egészében el is utasították. A múlttal való megbékélés helyébe egyre inkább a múlt megőrzése lépett. Ez a bűnösség megszüntethetetlenségének és a kár helyreállíthatatlanságának felismerésével kezdődik, amelyért nincs jóvátétel vagy megbékélés, *csak az emlékezésben való szolidaritás*.[417]

Míg tehát a magyarországi közéletet jobbára a hallgatás jellemezte 60 éven át, addig Németországban – meglepő módon – sok magyar túlélő először beszélhetett saját holokausztjáról nyitott közönség előtt. Az emlékezésben való szolidaritás utolérte őket és lehetővé tette számukra, hogy egyfajta katarzist éljenek át.

3. Esettanulmányok

A következőkben néhány konkrét példát szeretnék bemutatni arra, hogy a magyar túlélők hogyan győzték le idővel a Németországgal szembeni gyűlölet érzését.

[417] ASSMANN 2005.

*Lázár (született Glaser) Magda (*1931)*

Bár Lázár Magda anyanyelve magyar volt, gyakorlatilag „németül beszélve született".[418] A magyarországi polgári környezetben teljesen természetes volt, hogy otthon németül beszéltek a családtagok. Magda édesanyja egy neves budapesti zsidó gimnáziumban volt német tanárnő, anyai nagyapja pedig többek között Pestalozzi műveit fordította magyarra. Otthon az egyke Magdának különböző német nyelvű gyermekkönyveket olvasott fel az édesanyja, vagy egy Ausztriából érkezett fiatalasszony. Magda kedvenc meséi a *Brémai muzsikusok* és a *Hans Wundersam* voltak. Németül imádkoztak és énekeltek, és voltak német, valamint héber nyelvű imakönyvek is.[419] Még ma is ott áll a polcon a Faust jubileumi kiadása, amelyet először 1932-ben, Goethe halálának századik évfordulóján adott ki a berlini Askanischer Verlag Goebbels doktor tiszteletére. Magda édesapja a „Hitlerei" idején rendelte Németországból a gyönyörű kötetet. „Még mindig emlékszem a bélyegre Hitler arcképével" – teszi hozzá Magda. A háború után sokáig tartott, „amíg az emberek rájöttek, hogy nem a német nyelv a hibás azért, ami velünk történt". Az első lépés az 1949/50-es tanévben történt, amikor Amália néni matinét szervezett a zsidó gimnáziumban Goethe születésének évfordulója alkalmából.[420] Magda az *Erlkönig* című művet szavalta el. Először a Világifjúsági Találkozón beszélt németül: „A Világifjúsági Találkozón élő németet beszéltem élő németekkel. Ez feloldotta ezt a szorult érzést." Magda ezután egész életében nagy hasznát vette a német nyelvtudásnak. Színdarabokat, filmeket és nem utolsósorban Michael Ende műveit fordította magyarra. Többek között lefordította a *Bocsáss meg* című szöveget is.[421] Érdemes összehasonlítani a német és a magyar változatot. Michael Ende kétszer használja ugyanúgy a „nach der Weise plötzlichen Erinnerns" kifejezést.[422] Lázárnál ugyanez a rész másképp, kifejezőbben van megfogalmazva. Lázár először azt mondja: „hirtelen feltámadó emlékek módján", majd Hor védtelenségét

[418] Az egész beszélgetés németül folyt 2015 tavaszán Lázár Magda lakásán.
[419] Lázár spontán idéz egy imát: „Lieber Gott, mach mich fromm, dass ich in den Himmel komm. Amen."
[420] Az „Abonyiban", a zsidó gimnáziumban Fuchs Baracs Amália németet és franciát tanított. Lázár Magda 1950-ben érettségizett itt.
[421] Michael Ende: *Verzeih mir*. ENDE 1984, 9–12; Vö. ENDE 1995.
[422] „Hor träumt niemals, und eigene Erinnerungen besitzt er nicht. Und doch ist sein ganzes Dasein angefüllt mit den Schrecken und Wonnen von Erlebnissen, die nach der Weise plötzlichen Erinnerns seine Seele überfallen. Freilich nicht immer. Zuzeiten bleibt seine Seele lange still wie ein regloser Wasserspiegel, doch zu anderen Zeiten stürmen diese Erlebnisse von allen Seiten auf ihn ein, sie bedrängen ihn, sie schlagen ihn wie Blitze, daß er durch die leeren Gänge jagt, taumelt, bis er erschöpft hinstürzt und liegenbleibt und sich ergibt. Denn dagegen ist Hor wehrlos. Nach der Weise plötzlichen Erinnerns.
Ich heiße Hor. Aber wer ist das: Ich – Hor? Bin ich denn nur einer? Oder bin ich zwei und habe die Erlebnisse jenes zweiten? Bin ich viele? Und all die anderen, die ich sind, leben dort draußen, außerhalb jener äußersten, letzten Mauer? Und sie alle wissen nichts von ihren Erlebnissen, nichts von ihren Erinnerungen, denn bei ihnen im Außerhalb haben sie keine Bleibe? Ach, aber bei Hor bleiben sie, mit seinem Leben leben sie, ihn fallen sie an ohne Erbarmen. Sie verwachsen mit ihm, er zieht sie hinter sich her wie eine Schleppe […]"

hangsúlyozza: „Mert ez ellen Hor védtelen. A hirtelen emlékek föltolulása ellen." Amikor megkérdeztem, hogy Magda e szöveg fordításakor asszociálhatott-e a saját életrajzára (a holokausztban elhunyt rokonaira), Magda határozottan válaszol: „Minden csak úgy történik. Ez nem egy tudatos folyamat. Öntudatlanul azonban a múlt szerepet játszhatott. Akár lefekszünk, akár felkelünk, akár alszunk, akár felébredünk, az emlékeinket magunkkal visszük." Egy másik alkalommal felteszi (magának) a kérdést: „Miért nem álmodhatunk a halottainkkal?" Magda többször említi, hogy a másik történetét (azaz a családja üldöztetésének történetét) is el akarja mesélni. Mintha azt akarná hangsúlyozni, hogy nem tudja és nem is akarja elfelejteni a múltat.

Pudler Blanka (1929–2017)

Blanka 1929-ben született a kárpátaljai Aknaszlatinán, a mai Ukrajnában szegény családban. Anyanyelve német, otthon a szülei jiddisül és németül beszéltek.[423] Egy évvel később költöztek Késmárkra, ahol Blanka német óvodába és német iskolába járt. Tizenöt éves korában anyjával és testvéreivel együtt Auschwitzba deportálták, ahol megérkezésekor elválasztották édesanyjától. Blanka 1944 augusztusában szerencsésen megmenekült Auschwitzból. Nyolc hónapig kényszermunkát végzett Hessenben. A háború után megpróbálta elfojtani szörnyű élményeit és mindkét szülője elvesztését, de gyakran rémálmok gyötörték. Blanka és más magyar túlélők számára fontos fordulópontot jelentett 1986, amikor az egykori kényszermunkások meghívást kaptak Németországba. Hessisch Lichtenau városa a túlélők segítségével szerette volna lakosait érzékennyé tenni a múltra. Blanka végül németül mondta el a jelenlévőknek, hogy mit élt át Auschwitzban és később a munkatáborban. „Akkor tört ki belőlem a múlt." Ettől kezdve 20 éven át évente kétszer látogatott Németországba, hogy német iskolásoknak tartson előadásokat. Interjúkat adott és nagyon örült a német diákok nyitottságának, érdeklődésének és hálájának. Blanka így fogalmaz: „Ez a felvilágosító munka azt az érzést adja, hogy talán nem hiába maradtunk életben." *Talán.* Blanka büszkén mutatja a Joachim Gauck német köztársasági elnöktől kapott kitüntető oklevelet és az Érdemkeresztet. Folyamatosan ismételgeti, hogy 20 éven át fáradhatatlanul utazott és mesélt a fiataloknak, „megszállott voltam", de aztán szomorúan hozzáteszi: „Az az érzésem, hogy nem tettem eleget." Beszélgetésünk során többször is megemlíti, mintha magát akarná meggyőzni: „Egyszer meg kell állni." Vagy: „Egyszer abba kell hagyni." Nyilvánvalóan két különböző hang szólal meg Blanka bensejében: Az egyik elégedett magával és büszke a munkájára, amiért

[423] Pudler Blankát kétszer látogattam meg, 2012-ben és 2015-ben. A második alkalommal végig németül beszéltünk.

köszönetet és a legmagasabb elismerést kapta Németországban. A másik hang a tudattalanban rejlik. Miután Auschwitzban követte a blokk öregjeinek tanácsát és 17 évesnek adta ki magát, elválasztották az anyjától és megengedték neki, hogy tovább éljen. Még ha Blanka nem is mondja ki közvetlenül, úgy érzi, részben ő a felelős az anyja haláláért. *Ezért soha nem tud eleget elmondani.* Végül is nem tudja visszahozni az anyját az életbe. Ezzel a fajta bűntudattal számtalan másik túlélő is küzd. Egész életükben vezekelni próbálnak az általuk el nem követett bűnökért.

Amikor megkérdeztem Blankától, hogy emlékszik-e német dalokra vagy versekre a gyerekkorából, spontán módon válaszolt. Igen, az édesanyjától tanult egy jiddis dalt, ami a kedvence lett. Még ma is kívülről tudja. Készen áll rá, hogy elénekelje. Az öröm mulandóságáról szól, a bölcső (jiddis: *wiegele*) és a sír (*keiwer*) közötti rövid időről. (A jiddis dal címe: *Fun wiegele bis in keiwer, '*A bölcsőtől a sírig'). A refrén így szól: „Az élet csak egy *kholem*", egy álom. Blanka megismétli: „Ezt anyámtól hallottam. Az élet csak egy álom."

Ez a dal, akárcsak Paul Celan számára a „cserebogárdal" (*Maikäferlied*), az egyetlen, amely „anyai maradt" (*mütterlich blieb*).[424]

Fahidi Éva (1925–2023)

A Debrecenben 1925-ben született Fahidi Éva 1945-ben szilárdan elhatározta: „Soha többé nem teszem be a lábam Németországba, és egy büdös szót sem ejtek ki németül."

Közben mégis továbbgondolja:

> „De aztán rájön az ember, hogy nem a nyelv a hibás a történtekért. Mert minden nyelv csodálatos [...] Vannak olyan kifejezések is, amelyeket nem lehet lefordítani. Az egyik ilyen kifejezés a német *Auseinandersetzung* szó. A következőkről szól: eljutsz odáig, hogy szétszedsz valamit, majd újra összerakod, elemzed, és a végén történik valami. A *szembenézés* szintén találó szó, de nem ugyanazt jelenti, mint az *Auseinandersetzung*."

[424] Groß
geht der Verbannte dort oben, der
Verbrannte: ein Pommer, zuhause
im Maikäferlied, das mütterlich blieb, sommerlich, hell-
blutig am Rand
aller schroffen,
winterhart-kalten
Silben." (Celan: In der Luft. *Die Niemandsrose* c kötetből.)

A holokauszt kontextusában ez olyasmit jelent, ahogy Éva fogalmaz, hogy a nagymamák és a nagypapák fiatalkorukban a Harmadik Birodalomban éltek és karriert akartak csinálni. Legfeljebb náciszimpatizánsok (*Mitläufer*) voltak, ezt azonban titokban tartották. A gyerekeik, a 68-as generáció aztán kérdezősködött. Így kezdődött az egész. Éva sokáig nem tudott erről a folyamatról. Amikor Németországba utazott üzleti ügyben, gyakran ellenőrizte titokban az üzlettársait: tiszta-e vagy részt vett akkoriban valamiben? Évának, akárcsak Blankának, 45 évet kellett várnia a fordulópontra. 1990-ben Stadtallendorf város önkormányzata meghívta az egykori magyar kényszermunkásokat. (Annakidején a münchmühlei táborban, a buchenwaldi koncentrációs tábor altáborában rabszolgamunkára kényszerítették őket). A találkozót a már idézett, Weizsäckertől és a haszid bölcstől, Baal Sem Tovtól származó mottó jegyében tartották: „A megváltás/megbékélés titka az emlékezés." Éva 2004 márciusában tapasztalta először, hogy „az emberek meghallgattak, amikor a holokausztról beszéltem".[425] 59 évébe telt, mire rászánta magát, hogy németül leírja emlékeit. Ezek 2004-ben egy vékonyka kötetben jelentek meg Németországban.[426] 2005-ben barátja, Guti Péter kezdeményezésére Éva magyarul is írt egy szép könyvet: *Anima rerum: A dolgok lelke* címmel.[427] Emlékeit azonban szerette volna a német olvasók számára is hozzáférhetővé tenni. Idézem őt: „Családom német nyelvhez való vonzódása és a német klasszikusok iránti csodálata [...] érthetővé teszi ezt a kívánságot." (Éva 17 évesen németül olvasta Goethe Faustját.) Álma 2011-ben vált valóra.[428]

4. Összegzés

Sok magyar-zsidó túlélő, aki a háború utáni évtizedekben eltitkolta történetét, paradox módon csak az 1980-as évek végén tudott beszélni szenvedéstörténetéről, gyakran épp egy-egy német városban (ahol a második világháború alatt kényszermunkára kényszerült). A német nyelv újrafelfedezése eszközzé válhatott számára. Azáltal, hogy évről évre meghívást kapott német iskolákba és nyitott, figyelmes, sorsa iránt érdeklődő közönséggel találkozott, fokozatosan le tudta vetkőzni áldozati szerepét, amelyhez gyűlölet tapadt. Itt nem kellett többé aggódnia emlékei elutasításától, „megbirkózhatott" traumáival, és képessé vált újraépíteni integritását. A

[425] FAHIDI 2011, 8.
[426] FAHIDI 2004.
[427] FAHIDI 2005.
[428] FAHIDI 2011, 8–9.

német nyelv második, sőt néha első nyelvként való újbóli használata ezért sok túlélő számára védekező mechanizmust, a traumával való megküzdési stratégiát jelentett.[429]

Nyilvánvaló: a nyelv nem képes visszafordítani a múltat. A seb örökre megmarad, de a trauma részben szublimálható**.**

Hannah Arendt megfogalmazásában: „A német nyelv mindenesetre az a lényeges dolog, ami megmaradt, és amihez mindig is tudatosan ragaszkodtam."[430]

[429] További kutatási téma lehetne a német nyelv használata a második és harmadik generációnál. Izraelben is egy lassú változást lehet ebben a témában tapasztalni. Egyre több fiatal fedezi fel német zsidó gyökereit. Számukra a német az egyik legfontosabb nyelv lett. És a nyelvnek köszönhetően „a Németországhoz fűződő viszonyunk is fesztelenebb" (NOLL 2013, 228).

[430] Günter Gaus beszélgetése Hannah Arendttel: *Was bleibt? Es bleibt die Muttersprache*. rbb Fernsehen Zur Person Sendung (1964.10.28.) http://www.rbb-online.de/zurperson/interview_archiv/arendt_hannah.htm/listall=on/print=true.html.

XII. Összefoglalás

> *„Mindazok, akik túlélték a vészkorszakot, lelkükben és testükben, gondolataikban egy nyitott vérző sebet húznak magukkal, amely soha nem gyógyulhat be. Ha sokat piszkálják a sebet, csak mélyül a szenvedés fájdalma. De kötelességünk a kollektív emlékezet tapasztalatainak átadása a jövő nemzedék részére, mert múlt nélkül nincs jövő."*[431]

Yosef Hayim Yerushalmi szerint a zsidó közösségi emlékezet ébren tartása érdekében nem attól kell tartanunk, hogy egy esemény feledésbe merül, hanem hogy az merül feledésbe, *hogyan* is történt.[432] A több tudományág kereszteződésében született dolgozat középpontjában ez a „*hogyan"* áll. A kutatás célja pedig egy kis közösség, az óbudai és részben budai zsidó iskolások hétköznapjainak mélyebb megismerése visszaemlékezéseik alapján. A felhasznált interjúk segítségével Kestenberg felosztását követve olyan gyermektúlélők gyászfeldolgozásának lehetőségeit vizsgálom, akik Magyarországon, valamilyen mértékben asszimilálódó családban születtek. A (nemrég) még élő szemtanúk sokszor töredezett, személyes, közvetlen tapasztalataikon nyugvó elbeszélései kiegészíthetik az egyértelműségre törekvő, hagyományos történetírást.

Dolgozatom első nagyobb egységében az oral history és a hagyományos történetírás komplemetaritása mellett érvelek. A posztmodern fordulat óta ugyanis megrendült a történelem objektivitásába vetett rendületlen hitünk, aminek következtében a korábbiakkal ellentétben nem állíthatjuk, hogy a szóbeli emlékezet és a történelem kibékíthetetlen ellentétben lennének. Sőt, az itt vizsgált korszakra vonatkoztatva az előzőeket leszögezhetjük: az 1920-ban életbe lépő numerus clausus, majd a további zsidótörvények következményei, továbbá a hétköznapi propaganda mérgező hatásai, a kitaszítások és árulások a személyes történelem szintjén még jobban megragadhatók. Ebben az értelmezésben a túlélők visszaemlékezései nem a történeti adatokat hivatottak igazolni, hanem mint narratívák az emlékezők által megélteket tárják elénk egy nyelvileg újra teremtett, újra konstruált elbeszélés formájában. A narratív (pontosabban a Rosenthal-féle interjúhoz közel álló) interjú során ugyanis a múlt eseményeinek fokozatos

[431] Sinai Gershon, született Sinai Árpád György, a Zichy utcai iskola növendéke 1936–40-ig.
[432] YERUSHALMI 2000, 29. Idézi: BALÁZS – KOMORÓCZY 2024, 8.

rendezésével újrakonstruálódó, koherens identitás helyreállíthatja az emlékező megrendült összhangját. Munkám során valóban, szinte minden alkalommal megtapasztalhattam, hogy ennek a módszernek köszönhetően olyan rejtett tartományok is felszínre kerülnek, amelyek a szigorúan strukturált interjúkból kimaradtak volna. A múlt (kis)iskoláskor felőli, nem szándékos megközelítése, az egykori barátságok, kapcsolatok, diákcsínyek feleleventése a gyermekkor tereinek mentén oldották a túlélőkben évtizedekig blokkolt emlékeket, újraformálva indentitásukat, és ezáltal elindíthattak egy feltáró, gyógyító folyamatot. Élettörténet, emlékezés és identitás ebben a keretben egymással összefüggő fogalmaknak tekintendők.

Élettörténet: az újrakezdés lehetőségei a maradék zsidóságban

Az értekezés második nagy egységét a Soá utáni (gyermek)túlélők cionista, hitközségi fenntartású és egyéb gyermekotthonokban menedéket találó árváinak, félárváinak talpraállási próbálkozásai képezik. Ők szinte valamennyien gyökerüket vesztetten élték túl a holokauszt traumáját. Életben maradásukat – egyénenként más és más arányban – családtagjaiknak, máskor pedig az őket a háború alatt rejtegető megmentőiknek, keresztény nevelőiknek köszönhették. Ezek az utak azonban gyakran beszakadtak. Az új társat választó vagy egyéb nehézségekkel, akár a saját traumájával küzdő szülő, nevelőszülő ugyanis nem mindig bizonyult alkalmasnak arra, hogy átsegítse a kamaszokat a válságos időszakon, sőt, olykor újabb sebeket is okozott a gyerekekben. A Sztehlo Gábor által vezetett Pax Gyermekotthon pszichológusával egyetértve állítom: a II. világháborúban traumatizált gyermekek gyógyítására kezdetben legalábbis alkalmasabbak lehettek a közösségi intézmények, mint a sérült, anyagi és pszichés gondokkal küzdő, új otthont felépíteni akaró családtagok. Egy -egy túlélőtől arról is értesülünk, hogy olykor ugyanannak a családnak egyik és másik ágán belül is ütköztek az ideológiák, ami zavart okozott a hétvégente haza látogató fiatalok számára. (Pl. a zsidó vallási szokások betartása és a kommunista elvek értékei közti ellentétek.)

A hitközségi fenntartású árvaházak, egyéb intézmények, a Joint és az Országos Zsidó Segítő Bizottság (OZsSB) által támogatott cionista otthonok, egy-egy keresztény szervezet, az újjáalakuló zsidó cserkészet, valamint az alijázás hozzávetőleg 1947–48-ig kínálkozó lehetősége köztes megoldást nyújtott mind a felügyelet nélkül maradt kisgyermekek, mind a kallódásnak kitett fiatalok számára.

Az interjúk alapján az is feltárul, hogy a cionista otthonokban a hitközségi árvaházakhoz képest szabadabban engedték a sérült gyerekeket. A cionista nevelők gyakran fontosabbnak tartották a közösségi összetartás erejét, a tekintéllyel szembeni összefogást, a belső szabadságvágyból fakadó merész döntéseket, csínyeket, olykor pimasz megnyilvánulásokat (akár a levesbe köpésig menően), egyszóval a bontakozó autonómia, a szuverenitás előrevivő jeleit, mint a szabályok merev betartását. A kamaszok a lazább fegyelem közepette dacolhattak különféle családi és társadalmi normákkal, alkalmasint a számukra hiteltelenné vált vagy eleve érdektelen zsidó vallással is.

A rendszeres életvitel, az élményszerű, játékos tanulás szintén hozzájárult a gyermekkoruktól túl korán megfosztott, játszani is elfelejtő, felnőtt szerepbe kényszerült fiatalok megkapaszkodásához. A II. világháború előtti cserkésztáborok állásképességet fejlesztő próbái, a vezetők humorral vegyes szigora, amely a Vészkorszak során sok cserkész számára életmentőnek bizonyult, a szárnyukat próbálgató, újraalakuló csapatokban is segítséget jelentett az államosítás fordulatáig.

A megbillent identitás újraépítése

A koherens identitás egyik fő feltétele abban áll – tűnik ki a visszaemlékezésekből –, hogy sikerült-e életünk legfontosabb eseményeit folyamatos élettörténetté alakítani.

Az élettörténeti narratíva megalkotásának képessége számtalan tényezőtől függ. Ezek közül az egyik legfontosabb a múlt helyeihez való kötődés megléte vagy hiánya. A helynek ugyanis énerősítő szerepe van, hiszen az adott helyszín (pl. a gyerekkori otthon vagy iskola) folyamatosságot teremthet a múlt eseményei és a jelen között. Azok az emlékezők viszont, akik kisgyermekkorukban új és új helyekre, otthonokba kerültek, a helykötődés hiánya miatt bizonytalanabb énképpel rendelkeznek.

Fontos ebből a szempontból azoknak a története, akik a második világháború után elzárkóztak attól, hogy visszatérjenek üldöztetésük gyűlölt német helyszíneire. Ha idővel mégis le tudták győzni a Németországgal és a német nyelvvel szembeni averziójukat, és párbeszédbe elegyedtek azokkal a németekkel, főleg diákokkal, akik beleérzéssel és mély érdeklődéssel meghallgatták történeteiket, akkor mindez elősegítette, hogy kilépjenek az áldozat szerepéből, és pozitív identitástudatot építsenek föl magukban.

A visszaemlékezések további visszatérő motívumát a túlélők magyar és zsidó identitásához való viszonyának változásai képezik. A 19. század végére uralkodóvá váló büszke magyar zsidó

identitás magyar pillére az 1920-as, 30-as, 40-es évek közegében sokakban meggyöngült. A zsidó elemi iskolák korabeli történetén, valamint a két világháború közötti cserkészvezető rabbi, Vidor Pál példáján láthatjuk, hogy a zsidóság magyar nemzettel azonosuló asszimilációs stratégiája a Horthy korszakban egyre kevésbé volt kívánatos. Ez részben egyfajta disszimilációs törekvést váltott ki a zsidó gondolkodókban. A „Vissza a zsidósághoz" elv, a zsidó öntudat megerősítésének törekvése a zsidó oktatási intézmények egyik fontos válaszkísérletévé vált.

A II. világháború zsidó túlélői 1945 után újra nehéz helyzetbe kerültek, aminek következtében sokan ambivalensen viszonyultak mind magyarságukhoz, mind zsidóságukhoz. A zsidó identitás elfojtása, máskor tudatos megtagadása vagy látszólagos elhalása a második nemzedék traumatizálódásához vezetett.

Másrészről a Magyarországról elszármazottakban a magyar önazonosság olyan súlyosan megsérült, hogy az emlékezők tanúsága szerint gyakran egyedül az anyanyelvhez fűződő kapocs őrződött meg.

Emlékezés: a hideg emlékezet meghaladása

Értekezésem számos esettanulmányt tartalmaz. Ezek közül a legelső a hangulatkongruens emlékezést hivatott bemutatni. Egy Ausztriába emigrált hithű zsidó asszony példáján láthatjuk, milyen erősen befolyásolják a mindenkori jelen (politikai) eseményei múltunk értelmezését. Ugyanarra a történetre saját magunk sem mindig egyformán emlékezünk.

További esettanulmányok a Soá óbudai és budai gyökerű emlékezőinek szövegeit a poszttraumás növekedés eshetősége szempontjából vizsgálják. Azok, akik a Vészkorszak során ki tudtak állni magukért, illetve akik szuverén módon tudtak cselekedni az adott veszélyhelyzetben, általában erősebb önképpel jutottak túl fájdalmas múltjukon, és idős korukra koherensebb identitásra tettek szert, ami mentális állapotukra is pozitív hatást gyakorolt.

Az emlékek reflektáltsága tekintetében nagy különbség mutatkozik a visszaemlékezők szövegeiben. Vannak, akik évtizedek óta foglalkoznak családjuk történetével, amit részben már meg is osztottak hozzátartozóikkal. Az egyéni élettörténeti elbeszélés náluk gyakran reflexióba, értelmezésbe fordul. Mindez elősegíti, hogy az emlékezések mozaikjai egymáshoz illeszkedve kisebb kortörténeti tablót alkossanak. Mások ezzel szemben évtizedekig elfojtották sokkoló emlékeiket, és emiatt, ha meg is szólalnak, beszédük zaklatottabb, küzdelemmel teli, jobbára

nélkülözi az önreflexiót. Szűk, reprezentatívnak távolról sem tekinthető vizsgálatom szerint nem játszott komoly szerepet ebben a kérdésben, hogy az emlékező alijázott vagy Magyarországon maradt-e 1945 után.

Gyáni Gábor szabadon továbbgondolva Jan Assmann hideg és forró emlékezésre vonatkozó elméletét a következőket állítja: a hideg emlékezés befagyasztja a történelmet, mivel kétségbeesett ellenállást tanúsít a történelmi változásokkal szemben. Ellentéte a forró emlékezés, amely a múlt feldolgozásának köszönhetően a múlt meghaladását is jelenti. Gyáni szerint mind Trianon, mind a holokauszt emlékezet a hideg emlékezés megnyilatkozása Magyarországon, mivel mindkettő kizárólag áldozatként tünteti fel a nemzetet.[433] A holokauszt eszerint csak azzal a feltétellel válhatna őszintén gyakorolt nemzeti emlékezetté Magyarországon, ha a magyar áldozati traumák kiegészülnének az úgynevezett tettestraumával. Márpedig a felelősség, együttműködés, be nem avatkozás elismerésével, felvállalásával járó számvetés egyelőre kevéssé artikulálódott a magyar köztudatban.

A visszaemlékezések fókuszba helyezésével a magyar társadalomnak a Soával kapcsolatos felelősségét hangsúlyozom. Az oral history lehetőségeinek kiaknázásával pedig a magyarországi holokausztemlékezetre jellemző hasadtságot is szeretném némileg meghaladni annak tudomásul vételével, hogy ez a törekvés az adott szűk keretben csak minimális eredménnyel járhat. Azáltal ugyanis, hogy az áldozatok sorsa (áttételesen pedig az elkövetőké, a be nem avatkozóké és a segítőké, mentőké) a lokális kutatás talaján létrejött weblapnak (*Zsidó iskolások Budán és Óbudán*),[434] valamint az arra épülő vándorkiállításnak köszönhetően nagyobb figyelmet kap, a jelenkori diákoknak egy hányada mélyebben, több szempontból, személyesebben élheti át és értheti meg a Soá eseményeit és dilemmáit.[435]

Zárszó

Az 1917-ben született, Auschwitzot árván túlélő, szuggesztív előadásait vidám balettmozdulattal befejező kaliforniai pszichiáternő, Edith Eva Eger legfontosabb célja, hogy megmutassa az áldozattudat börtönében kínlódóknak, hogyan küzdhetnek meg traumáikkal, és miként választhatják fokozatosan a szabadságot, az élet teljességét:

[433] GYÁNI 2012, 372.
[434] GOMBOCZ 2010–2014.
[435] A *Zsidó iskolások 1920–1949* című vándorkiállítás tablói a Páva utcai Holokauszt Emlékközpontból kölcsönözhetők.

> „Mára több mint hetven év telt el. Ami történt, azt sem elfelejteni, sem megváltoztatni nem lehet. De idővel megtanultam: azt eldönthetem, hogyan reagáljak a múltra. Érezhetem magam nyomorultul, vagy bizakodhatom – lehetek levert, de boldog is. Mindig megvan ez a választásunk; lehetőségünk van a kontrollra."[436]

A túlélők közül jónéhányan még 90 év fölött is aktívan, bizakodva élnek különféle betegségeik, és más nehézségek dacára. Beszélgetnünk kellene velük, hogy ellessük bölcsességük titkait, amíg nem késő.

[436] EGER 2017, 23.

Forrás- és irodalomjegyzék

Levéltárak

BFL Budapest Főváros Levéltára

EOL Evangélikus Országos Gyűjtemény, Evangélikus Országos Levéltár, Budapest

MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

MZsL Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Magyar Zsidó Levéltár, Budapest

Kéziratok

A mi Újságunk, 1948. július–augusztus.

Rajhiradó. Kézirat gyanánt. Kiadja a 311. sz. Vörösmarty cserkészcsapat I. raja. 1929/30 – 1930/31. [A címlapon „dr. Vidor Pál rabbi Budapest" feliratú pecsét, és Vidor Pál saját kezű aláírása, alatta kézzel írott évszámmal: 1932.]

Nyomtatott források és szakirodalom

A 311. Vörösmarty cserkészcsapat 1934–1938. Emlékek – emlékképek. Budapest: A 311. Vörösmarty Cserkészcsapat Öregcserkész Klubja, 2004.

ASSMANN, Aleida: Erinnerung als Erregung. In: *Wissenschaftskolleg zu Berlin: Jahrbuch 1998/99*. Hg. Wolf Lepenies. Berlin: Wissenschaftskolleg zu Berlin, 2005. 200–220.

AUERHAHN, Nanette C. – LAUB, Dori: Intergenerational memory of the Holocaust. In: *International handbook of multigenerational legacies of trauma*. Ed. Yael Danieli. New York: Plenum Press, 1998. 21–41.

BADDELEY, Alan – EYSENCK, Michael W. – ANDERSON, Michael C.: *Emlékezet*. Budapest: Akadémiai, 2010.

BAK János: *A 311. Vörösmarty cserkészcsapat folklórjából: Alapításának 90. évfordulójára*. Budapest: [magánkiadás], 2014.

BAKÓ Tihamér: *Sorstörés: A trauma lélektana egy pszichoterapeuta szemszögéből*. Budapest: Psycho Art, 2009.

BALÁZS Gábor – KOMORÓCZY Szonja Ráhel: Előszó. In: *A holokauszt Magyarországon nyolcvan év múltán: Új kutatási irányok*. Szerk. Klacsmann Borbála – Pataricza Dóra – Buchmüller Péter. Budapest: Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, 2024. 7–8.

BALÁZS Pál: *Forgószélben. A budapesti ortodox zsidóság és iskolái*. Budapest: Novella Kiadó, 2009.

BALOGH László (szerk.): *A zsidó iskolaügy története Magyarországon: Tudományos konferencia Budapesten.* Budapest: Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 1994. (Neveléstörténeti Füzetek 14.)

BÁN Éva: Már soha nem fogom megtudni. In: *EgyMáshoz szólunk. Hosszú hallgatás után*. Ariadne csoport. Szerk. Előd Nóra. Budapest: Oriold és Társai, 2018. 16–23.

BÁNYAI Viktória: *Zsidó oktatásügy Magyarországon, 1780–1850*. Budapest: Gondolat, 2005.

BÁNYAI Viktória – FROJIMOVICS Kinga – GOMBOCZ Eszter: *A Vészkorszak árvái: A magyarországi zsidó árvaházak és gyermekotthonok emlékezete.* Budapest: NÜB, 2020.

BÁNYAI Viktória – GOMBOCZ Eszter: Budapesti zsidó iskolák a holokauszt után, 1945–48. *Új Pedagógiai Szemle* 65 (2015:7-8) 57–76.

BÁNYAI Viktória – GOMBOCZ Eszter: A traumafeldolgozás útjain: Holokauszt túlélő gyerekek Magyarországon, 1945–49. *Regio* 24 (2016:2) 31–48.

BÁNYAI Viktória – HORVÁTH Rita: Gyermekrajzok a vészkorszakról és a túlélésről. In: *Gyerekek a háború viharában: Életek, sorsok, traumák*. Szerk. Virányi Péter. Budapest: MTA II. Világháború története albizottság, 2023. 125–138.

BAR-ON, Dan: *The Indescribable and the Undiscussable: Reconstructing Human Discourse after Trauma*. Budapest: CEU Press, 1999.

BÁRDOS Pál: *A második évtized*. Budapest: Szépirodalmi, 1981.

BARTA Béla (szerk.): *Értesítő. A Budai Izraelita Hitközség Baracs Károly Elemi Iskola első tíz évéről.* (1928-1938). Budapest: Budai Izraelita Hitközség, 1938. http://zsidoiskolasok.tk.mta.hu/ Budai zsidó iskolások / Értesítő.

BARTLETT, Frederic, Charles: *Az emlékezés: Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány*. Budapest: Gondolat, 1985.

BÉKÉS Vera: Trauma és narratíva: A Holokauszt-trauma reprezentációja. Budapest: Ad Librum, 2012.

BÉKÉS Vera: Ízelítő: A Holokauszt-trauma hatása a második és harmadik generációra. https://konyv.guru/izelito-holokauszt-trauma-hatasa-masodik-es-harmadik-generaciora/

BÉKÉS Vera – STARRS, Claire J.: A transzgenerációs és történelmi traumaátadás egyéni és családi mechanizmusai: Sérülékenység és reziliencia tényezők. In: *A holokauszt nemzedékei*. Szerk. Bárdos Katalin – Heller Mária – Vörös Kata. Budapest: Animula, 2024. 45–57.

BENOSCHOFSKY Ilona [Ilus]: Száz budai zsidó család. In: *Évkönyv: A Budai Izraelita Hitközség Kulturális Szakosztálya Ifjusági Csoportjának 1936–38 évi működéséről*. VII–VIII. Szerk. Benoschofsky Imre – Vidor Pál. Budapest: Phoebus Nyomda, 1938. 9–13.

BENOSCHOFSKY Ilona: Korszellem és gyerekkor: Lelki helyzetkép gyermekeinkről. In: *Maradék-zsidóság: A magyarországi zsidóság 1945–46-ban*. Szerk. Benoschofsky Imre. Budapest: Officina ny., 1946.

BENOSCHOFSZKY Imre – VIDOR Pál (szerk.): *Évkönyv: A Budai Izraelita Hitközség Kulturális Szakosztálya Ifjusági Csoportjának 1930/31 évi működéséről.* Budapest: Phoebus Nyomda, 1931.

BENOSCHOFSZKY Imre – VIDOR Pál (szerk.): *Évkönyv: A Budai Izraelita Hitközség Kulturális Szakosztálya Ifjusági Csoportjának 1933/34 évi működéséről.* Budapest: Phoebus Nyomda, 1934.

BENOSCHOFSZKY Imre – VIDOR Pál (szerk.): *Évkönyv: A Budai Izraelita Hitközség Kulturális Szakosztálya Ifjusági Csoportjának 1936–38 évi működéséről*. VII–VIII. Budapest: Phoebus Nyomda, 1938.

BERGER J. Lipót: Az ó-budai izraelita hitközség iskolájának monográfiája. In: *A magyar-zsidó felekezet elemi és polgári iskoláinak monográfiája*. Szerk. Barna Jónás és Csukási Fülöp. I. Budapest: Corvina, 1896. 245–259.

BERTA Tibor: *A szegedi zsidó népiskola története (1844–1948) és tanítói életrajzok*. Szeged: Szegedi Zsidó Hitközség, 2019.

BIBÓ István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In: *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Szerk. Hanák Péter. Budapest: Gondolat, 1984. 135–294.

BOLGÁR Dániel: *Zsidó vagy neológ felüliskolázottság? Iskolázottsági egyenlőtlenségek a magyarországi zsidóságon belül a dualista korszaktól a holokausztig. Egyháztörténeti Szemle* 20 (2019:3) 59–83.

BRAHAM, Randolph L.: *A népirtás politikája: A holokauszt Magyarországon*. Budapest: Új Mandátum, 2003.

BRUNER, Jerome: The "remembered" self. In: *The remembering self: Construction and accuracy in the self-narrative.* Ed. Ulric Neisser – Robyn Fivush. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. 41–54. (Emory Symposia in Cognition 6.) https://psycnet.apa.org/record/1994-98656-003

BÜCHLER Sándor: *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig*. Budapest: Franklin, 1901. (Az IMIT kiadványai 14.)

CALHOUN, Lawrence G. – TEDESCHI, Richard G. et al.: A poszttraumás növekedés alapjai: Új megfontolások. In: *Teher alatt… Pozitív traumafeldolgozás és poszttraumás személyiségfejlődés*. *Szöveggyűjtemény.* Szerk. Kulcsár Zsuzsanna. Budapest: Trefort, 2006. 73–89.

CESARANI, David: A „hallgatás mítoszának" megkérdőjelezése: Háború utáni reakciók az európai zsidóság pusztulására. In: *Transznacionális politika és a holokauszt emlékezettörténete*. Szerk. Szász Anna Lujza – Zombory Máté. Budapest: Befejezetlen Múlt Alapítvány, 2014. 261–287.

COHN, Dorrit: Áttetsző tudatok: A tudatfolyamatok ábrázolásának narratív módozatai a szépirodalomban. In: *Az irodalom elméletei*. II. Pécs: Janus Pannonius Tudományegyetem–Jelenkor, 1996. 81–194

DANIELI, Yael: The heterogeneity of postwar adaptation in families of Holocaust survivors. In: *The psychological perspectives of the Holocaust and of its aftermath*. Ed. Randolph L. Braham. New York: Social Science Monographs, 1988. 109–127. (East European monographs. Holocaust studies series.)

DAVIS, C. G. – NOLEN-HOEKSEMA, Susan – LARSON, Judith: Veszteségélmény, jelentéstulajdonítás és előnykovácsolás. A jelentés két megközelítése [1998]. In: *Teher alatt… Pozitív traumafeldolgozás és poszttraumás személyiségfejlődés*. *Szöveggyűjtemény.* Szerk. Kulcsár Zsuzsanna. Budapest: Trefort, 2006. 149–176.

EGER, Edith Eva: *A döntés*. Budapest: Libri, 2017.

EGER, Edith Eva: *Az ajándék.* Budapest: Libri, 2020.

ENDE, Michael: *Der Spiegel im Spiegel: Ein Labyrinth*. München: Weitbrecht, 1984.

ENDE, Michael: *Tükör a tükörben: Labirintus*. Ford. Lázár Magda. Budapest: Officina Nova, 1995. (Kobra Könyvek.)

ERŐS Ferenc: A holokauszt hosszú távú pszichológiai következményei. In: *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Szerk. Molnár Judit. Budapest: Balassi, 2005. 531–543.

FABINY Tamás: *Keken András életregénye*. Budapest: [magánkiadás], 1992.

FAHIDI, Éva: *Anima Rerum: Meine Münchmühle in Allendorf und meine wahre Geschichte.* Stadtallendorf: Magistrat der Stadt Stadtallendorf, 2004.

FAHIDI Éva: *Anima rerum: A dolgok lelke.* Budapest: Tudomány, 2005.

FAHIDI, Éva: *Die Seele der Dinge.* Berlin: Lukas Verlag, 2011.

FARKAS Zsófia (szerk.): *Szemtanúk: Traumaábrázolások a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteményében.* Budapest: Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, 2023.

K. FARKAS Claudia: A „kikeresztelkedés" problémája a zsidótörvények idején (1938). *Egyháztörténeti Szemle* 2 (2001:1) 112–127.

K. FARKAS Claudia: *Jogok nélkül: A zsidó lét Magyarországon, 1920–1944.* Budapest: Napvilág, 2010.

K. FARKAS Klaudia: Párhuzamos történet a zsidók iskolai kirekesztéséről Olaszországban és Magyarországon az 1930-as évek végén. *Yerusha, Zsidóság és kulturális antropológia: Online folyóirat* 1 (2014:2) http://yerushaonline.com/content/?v=65lq03zg

FELKAI László: A zsidó iskolák tantervi változásainak sajátosságai. In: *A zsidó iskolaügy története Magyarországon*. Budapest: Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 1994. 39–49. (Neveléstörténeti Füzetek 14.)

FELKAI László: *Zsidó iskolázás Magyarországon (1780–1890)*. Budapest: Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, [1998].

FISCHER Gyula: A tanító a zsidó hagyományban. *Izraelita Tanügyi Értesítő* 50 (1925:6–7) 6.

FOUCAULT, Michel: *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writing 1972–1977*. New York: Pantheon, 1980.

FOUCAULT, Michel: A diskurzus rendje. Ford. Török Gábor. *Holmi* 3 (1991:7) 868–889.

FROJIMOVICS Kinga: A Zsidó Világkongresszus szerepe a magyarországi zsidó közösségek talpra állításában a holokauszt után (1945–1953). In: *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Szerk. Molnár Judit. Budapest: Balassi, 2005. 292–308.

FROJIMOVICS Kinga: *Szétszakadt történelem: Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868–1950.* Budapest: Balassi, 2008.

GÁL Éva: Adalékok az óbudai zsidók XVIII. századi történetéhez. In: *Évkönyv, 1975/76*. Budapest: MIOK, 1976. 101–121.

GANTNER B. Eszter – RÉTI Péter (szerk.): *Az eltűnt hiány nyomában*: *Az emlékezés formái.* Budapest: Nyitott Könyvműhely, 2009.

GERGELY Ferenc: *A magyar gyermekvédelem története (1867–1991)*. Budapest: Püski, 1997.

GERŐ Zsolt – FORGÁCSNÉ DÉNES Katalin (szerk.): *100 éves a 311. Vörösmarty Cserkészcsapat.* Budapest: Kolor Optika Nyomda és Kiadó BT, 2022. (Wallenberg Füzetek X.)

GOMBOCZ Eszter: „A csudálatos só”: Harc a himlő ellen. Oesterreicher Manes József. Remény 7 (2004:3-4) 24–28.

GOMBOCZ Eszter: *Spätes Klassentreffen: Geschichte der jüdischen Grundschule im Budapester Stadtteil Óbuda von 1920 bis 1944. = Megkésett iskolai találkozó: Az Óbudai Izraelita Elemi Iskola története 1920-tól 1944-ig.* CD-ROM. Budapest: Holocaust Közalapítvány – Goethe Institut, 2010–2014. http://zsidoiskolasok.tk.mta.hu/

GÖRGŐY Rita: Élettörténet és identitás a szociális reprezentáció és a narratív pszichológia felől. *Kultúra és Közösség* 6 (2015:3) 5–11.

GYÁNI Gábor: A napló mint társadalomtörténeti forrás: A közhivatalnok identitása. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv* 12 (1997) 25–33.

GYÁNI Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest: Napvilág, 2000.

GYÁNI Gábor: A napló mint társadalomtörténeti forrás: A közhivatalnok identitása. In: Uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2000. 145–160.

GYÁNI Gábor: Nemzet, kollektív emlékezet és public history. *Történelmi Szemle* 54 (2012:3) 357–375.

GYÁNI Gábor: Az ego dokumentumok történetírói haszna. *Bárka: Irodalmi és Művészeti Társadalomtudományi Folyóirat* 27 (2019:2) 69–74.

GYÁRFÁS Endre: *Mátyásföld, alkonyuló éden.* Budapest: Múlt és Jövő, 2013.

GYÖRGY Péter: Talán még nem késő. In: *Elhallgatott Holocaust.* Szerk. Fabényi Júlia. Budapest: Műcsarnok, 2004. 7–14.

HAJDÚ László: Néhány szó a modern zsidó ifjúság kérdéséhez. In: *A Budai Izr. Hitközség Kulturális Szakosztályának 1930/31 évi jelentése*. Szerk. Benoschofsky Imre – Vidor Pál. Budapest: Phoebus Nyomda, 1931. 9–10.

HERMAN Judith: *Trauma és gyógyulás: Az erőszak hatása a családon belüli bántalmazástól a politikai terrorig*. Budapest: Háttér; NANE Egyesület, 2019.

HRABOVSZKYNÉ RÉVÉSZ Margit: Háború sújtotta gyermekek, 1948. *Köznevelés* 4 (1948) 555–562.

ISPÁNOVICS CSAPÓ Julianna: A magyar iskolai értesítők kialakulás és feltárása. *Létünk: Társadalom, tudomány, kultúra* 41 (2011:3) 94–103.

JANOFF-BULMAN, Ronnie: *Shattered assumptions: Towards a new psychology of trauma*. New York: Free Press, 1992.

JENKINS, Keith: *Re-thinking History*. London: Routledge, 1991.

KÁLLAY, Éva: Posttraumatic growth: A brief review. *Psychology Review* 24 (2007) 76–98.

KARÁDY Viktor: A Shoah, a rendszerváltás és a zsidó azonosságtudat válsága Magyarországon. In: *Zsidóság, identitás, történelem*. Szerk. Kovács M. Mária – Yitzhak M. Kashti – Erős Ferenc. Budapest: T-Twins, 1992. 23–44.

KARÁDY Viktor: *A zsidó „túliskolázás" kérdése a történelmi Magyarországon.* In: *A zsidó iskolaügy története Magyarországon*. Szerk. Balogh László. Budapest: Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 1994. 7–38. (Neveléstörténeti Füzetek 14.)

KARÁDY Viktor: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945): Történeti-szociológiai tanulmányok.* Budapest: Replika Kör, 1997a.

KARÁDY Viktor: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás: Tanulmányok*. Budapest: Cserépfalvi, 1997b.

KARÁDY Viktor: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945): Történeti-szociológiai tanulmányok.* Budapest: Replika Kör, 2000.

KARÁDY Viktor: Iskolai teljesítménykülönbségek felekezet és nemzetiségi háttér szerint a hosszú 19. századvég érettségizőinél. In: Uő: *Allogén elitek a modern magyar nemzetállamban:*

Történelmi-szociológiai tanulmányok. Budapest: WJLF, 2012. 145–174. (Szociológiai dolgozatok 6.)

KERTÉSZ Péter (szerk.): *Árvaházi világtalálkozó*. Budapest: [magánkiadás], 1995.

Kiképzési szabályzat: Vezetői utasítás. Tervezet. Budapest: Magyar Cserkészszövetség, 1932. (Cserkészszabályzatok 3.)

KISS Enikő Csilla – Sz. MAKÓ Hajnalka (szerk.): *Gyász, krízis, trauma és a megküzdés lélektana*. Pécs: Pro Pannonica, 2015.

KLACSMANN Borbála – PATARICZA Dóra – BUCHMÜLLER Péter (szerk.): *A holokauszt Magyarországon nyolcvan év múltán: Új kutatási irányok*. Budapest: Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, 2024.

KOBASA, Suzanne C. et al.: Effectiveness of hardiness, excercise and social support resources against illness. *Journal of Psychosomatic Resources* 29 (1985) 525–533.

KOCSISNÉ SALLÓ Mária: A helyidentitás fogalmának értelmezési lehetőségei és helye az erdőpedagógia projektben. *Új Pedagógiai Szemle* 61 (2011:1–5) 320–326.

KOMLÓS Aladár: *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a Holocaustig*. II: *Bevezetés a magyar-zsidó irodalomba.* Budapest: Múlt és Jövő, 1997. (Múlt és Jövő Könyvek.)

KONRÁD Miklós: Demográfiai változások. In: *Zsidók Kárpátalján: Történelmi örökség a dualizmus korától napjainkig.* Szerk. Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel. Budapest: Aposztróf Kiadó, 2013. 15–26. (Hungarica Judaica 30.)

KOVÁCS Éva: Interjús módszerek és technikák. In: *Kvalitatív módszerek az empirikus társadalom és kultúrakutatásban*. Szerk. Feischmidt Margit – Kovács Éva. ELTE BTK Művészetelméleti és Médiakutatási intézet, Budapest, 2007. 5/B fejezet. http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszet/mmi.elte.hu/szabadbolcseszet/index72c4.html

KOVÁCS Éva: A narratív módszertanok politikája. *Forrás* 43 (2011:7–8) 3–20.

KOVÁCS Éva – VAJDA Júlia: *Mutatkozás: Zsidó Identitás Történetek*. Budapest: Múlt és Jövő, 2002.

KOVÁCS Mira: *Imakönyv és csipkés kombiné*. Budapest: Zachor, 2009. (Zachor Könyvek)

KŐRÖSI Zsuzsanna – MOLNÁR Adrienne: *Titkokkal a lelkemben éltem: Az ötvenhatos elítéltek gyermekeinek sorsa.* Budapest: 1956-os Intézet, 2000.

KRISZHABER Adolf: Tíz év. In: *Értesítő. A Budai Izraelita Hitközség Baracs Károly Elemi Iskola első tíz évéről.* (1928-1938), Szerk. Barta Béla. Budapest: Budai Izraelita Hitközség, 1938. 3.

KULCSÁR Zsuzsanna – RÓZSA Sándor – REINHARDT Melinda: *A poszttraumás növekedés feltételei és empirikus vizsgálata*. Budapest: Trefort, 2006.

LADÁNYI Sándor: A Magyarországi Református Egyház magatartása a zsidókérdésben a második világháború idején. In: *A Ráday Gyűjtemény évkönyve. XI*. Szerk. Petrőczi Éva. Budapest, Ráday Gyűjtemény, 2005. 239–245.

LANGER, Lawrence: A hősies viselkedés fogalmának újradefiniálása. In: *Holokauszt: történelem és emlékezet.* Szerk. Kovács Mónika. Budapest: Hannah Arendt Egyesület, 2005. 272–284.

LÉNÁRD András: Történetgyűjtés – Oral history archívumok Magyarországon. *Aetas* 22 (2007:2) 5–30.

LEVI, Primo: *Akik odavesztek és akik megmenekültek*. Budapest: Európa, 1990.

LIGETI Ráchel: Balfour. (Halálának első évfordulója alkalmából). In: *A Budai Izr. Hitközség Kulturális Szakosztályának 1930/31 évi jelentése*. Szerk. Benoschofsky Imre – Vidor Pál. Budapest: Phoebus Nyomda, 1931. 17.

MAJSAI Tamás: A protestáns egyházak az üldözés ellen. In: *Magyarország 1944: Üldöztetés – embermentés*. Szerk. Szita Szabolcs. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994. 150–184.

MAJSAI Tamás: A magyarországi református egyház és a holocaust: Egy nyilvános tiltakozás története. *Világosság* 36 (1995:5) 50–80.

MÁRTON László: *Árnyas főutca*. Pécs: Jelenkor Kiadó, 1999.

MERÉNYI Zsuzsanna: *Sztehlo Gábor, a gyermeknevelő.* Budapest: Oriold és Társai, 2009.

MOSKOVITS, Áron: *Jewish Education in Hungary (1848–1948).* New York: Bloch, 1964.

MURAI András – TÓTH Eszter Zsófia: Helyzetfüggő: A kontextus szerepe a személyes emlékezet társas szerveződésében. *Médiakutató* 12 (2011:1) 8. https://mediakutato.hu/cikk/2011_01_tavasz/08_kontextus_szerepe

NAGY Péter Tibor: Zsidóság, asszimiláció, iskola-stratégia. *Iskolakultúra* 10 (2000:9) 99–102.

NEUMANN József: Az anya szerepe a gyermek vallásos nevelésében. In: *Az Óbudai Izraelita Elemi Iskola Értesítője, 1920-1930*. Szerk. Weisz Béla. Budapest: Óbudai Izr. Hitközség, 1930. 6–9.

NOLL, Chaim: „Deutsch ist eine jüdische Sprache". In: *Heimat? – Vielleicht: Kinder von Holocaustüberlebenden zwischen Deutschland und Israel*. Hg. Anita Haviv-Horiner – Sibylle Heilbrunn. Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung, 2013. 222–234. (bpb Schriftenreihe 1371.)

NOVÁK Attila: *Átmenetben: A cionista mozgalom négy éve Magyarországon (1945–49)*. Budapest: Múlt és Jövő, 2000.

O'LEARY, Virginia E. – ICKOVICS, Jeannette R.: Resilience and thriving in response to challenge: An opportunity for a paradigm shift in women's health. *Women's health: Research and gender, behavior and policy* 1 (1995) 121–142.

ORDASS Lajos: Önéletrajzi írások. I. Szerk. Szépfalusi István. Bern: EPMSz, 1985.

PROSHANSKY, Harold M. – FABIAN, Abbe K. – KAMINOFF, Robert: Place-identity: Physical world socialization of the self. *Journal of Environmental Psychology* 3 (1983:1) 57-83.

RAFFAY Sándor: *A zsidókérdés története Magyarországon*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1941.

RÁKOSI Zoltán: Gyermekköltészet vagy a „közönség" útja a művészethez. *Válasz* 7 (1947:11) 414–426.

RITTER György: Az oral history: Megközelítési szemlélet az elbeszélt történelemhez. In: *Forrásvidékek: Visszaemlékezések a 20. századra*. Szerk. Csikós Gábor. Budapest: ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága (NEB), 2022. 20–47.

ROSENTHAL, Gabriela: May 8th, 1945: The biographical meaning of a historical event. *International Journal of Oral History* 10 (1989:3) 183–92.

ROSENTHAL, Gabriela: *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte: Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen*. Frankfurt–New York: Campus, 1995.

ROSENTHAL, Gabriela: A történetmesélés gyógyító hatása. In: *Szavak, képek, jelentés: Kvalitatív kutatási olvasókönyv*. Szerk. Bodor Péter. Budapest: L'Harmattan, 2013. 228–249. (Pszichológia és társadalom)

ROTHBAUM, Fred – WEISZ, John R. – SNYDER, Samuel S.: Changing the world and changing the self: A 2-process model of perceived control. *Journal of Personality and Social Psychology* 42 (1982:1) 5–37.

SÁRKÖZI Mátyás: Szent ügyért éljünk! Sztehlo Gábor emlékezete. *Európai Utas* 20 (2009:2) 95–98.

SCANNELL, Leila – GIFFORD, Robert: Defining place attachment: A tripartite organizing framework. *Journal of Environmental Psychology* 30 (2010:1) 1–10. (2010a) https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2009.09.006

SCANNELL, Leila – GIFFORD, Robert: The relations between natural and civic place attachment and pro-environmental behavior. *Journal of Environmental Psychology* 30 (2010:3) 289–297. (2010b) https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2010.01.010

SCHACTER, Daniel L.: *Emlékeink nyomában*. Budapest: Háttér, 1998.

SCHÄCHTER Imre [Kaba]: Az idealizmus alkonya. *Rajhiradó* 1 (1930:7) 1–2.

SCHÜTZE, Fritz: Biographieforschung und narratives Interview. *Neue Praxis* 13 (1983) 283–294.

SCHWEITZER Gábor: Vigyázó szemetek Cionra vessétek 2. Nézetek a magyarországi cionista mozgalomról a két világháború közötti zsidó sajtóban. *Szombat* 1994.01.01. https://www.szombat.org/archivum/vigyazo-szemetek-cionra-vessetek-ii

[SZABOLCSI Lajos:] Több mint ezer zsidóhitü cserkész vesz részt a jamboreen – Zsidó istentisztelet a táborban – A kettős kőtábla és a jamboree zsidó lelkésze – Hogyan böjtöltek a zsidó fiuk Tisobeovkor a világtáborban. *Egyenlőség* 53 (1933:41) 1–3. (1933a)

SZABOLCSI Lajos: Péntekesti istentisztelet a gödöllői park fái alatt. *Egyenlőség* 53 (1933:42) 1. (1933b)

SZENDI István: Önéletrajzi emlékezet és narratív identitás. In: *Az emlékezet*. Szerk. LACZKÓ Sándor. Szeged: SzTE, 2017. 353–368. (Lábjegyzetek Platónhoz)

SZENES Sándor: *Befejezetlen múlt: Keresztények és zsidók, sorsok. Beszélgetések.* Budapest: Szikra Nyomda, 1986.

SZTEHLO Gábor: *Isten kezében*. Szerk. Bozóky Éva. Budapest: Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1984; [3]1994.

SZTEHLO Gábor: *Háromszázhatvanöt nap: Emlékek a magyarországi zsidómentésről 1944-ben*. Szerk. Kunt Gergely – Schmal Alexandra. Budapest: Magvető, 2022. (Tények és Tanúk.)

SZŰCS József: *„A legszilárdabb talapzat": A Tata-Tóvárosi Izraelita Elemi Népiskola története 1851–1944.* Tata: Kuny Domokos Múzeum, 2022.

TAKÁCS Pál: A zsidó cserkész első próbája. *Libanon* 3 (1938:6) 143–144.

TAKÁCS Tibor: Emlékezeti aktus és történelmi esemény: A Biksza-gyilkosság 1956. *Korall* 11 (2010:41) 138–158.

TANYI Zsuzsanna: A trauma pozitív hozadéka: A poszttraumás növekedés. In: *Úgy szerettem volna, ha nem bántottak volna – A családon belüli gyermekkori traumatizáció: elmélet és terápia*. Szerk. Kuritárné Szabó Ildikó – Tisljár-Szabó Eszter. Budapest: Oriold és Társai, 2015. 269–288.

TEDESCHI, Richard G. – CALHOUN, Lawrence G.: Posttraumatic growth: Conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquiry* 15 (2004:1) 1–18.

TEMESY Győző: *Magyarország története cserkészek számára*. Budapest: Magyar Cserkészszövetség, 1928.

TENGELYI László: *Élettörténet és sorsesemény*. Budapest: Atlantisz, 1998.

TIBORI SZABÓ Zoltán: Auschwitz-jegyzőkönyvek: Kikhez jutottak el, és mikor? In: *Tanulmányok a holokausztról*. V. Szerk. Randolph L. Braham. Budapest: Balassi, 2011. 172–202.

Tíz év a liliomos lobogó alatt: A Budai Izraelita Hitközség „Vörösmarty" cserkészcsapatának története 1924–1934. Budapest: Fáklya, 1934.

TÚRÓCZI Zoltán: *Isten embere*. I: *Életút és dokumentumok*. Szerk. Cserháti Péter et al. Budapest: MEvISz, 2002.

VÁNDOR Andor: Weisz Béla. *Izraelita Tanügyi Értesítő* 68 (1943:10) 78–79.

VÉRTESI Lázár: Oral history: A szemtanúként elbeszélt történelem lehetőségei. *Aetas* 19 (2002:2) 158–172.

VIDOR Pál: „Szól a kakas már…" a tábortűz mellett: A zsidó cserkészek táborozása. *Egyenlőség* 52 (1932:42) 6.

VIDOR Pál: A zsidó cserkész vallási ismeretei. *Magyar-Zsidó Szemle*. 50 (1933:5-8), Morija melléklet 164–168. (1933a)

VIDOR Pál: A gödöllői táborozás: Seregszemle a jamboree előtt. *Egyenlőség* 53 (1933:39) 11. (1933b)

VIDOR Pál: A zsidó cserkészet (a zsidó ifjúság nevelésének egyik útja). In: *Évkönyv: A BIH Kulturális Szakosztálya Ifjúsági Csoportjának 1933/34 évi működéséről*. Szerk. Benoschofsky Imre – Vidor Pál. Budapest: Phoebus Nyomda, 1934. 35–45. (1934a)

VIDOR Pál: A budai zsidóság nagy cserkészhete. *Egyenlőség* 54 (1934:25) 24. (1934b)

VIDOR Pál: *A zsidó cserkész első próbája*. Budapest: [magánkiadás], 1938.

VIDOR Pál: A zsidó cserkészet (a zsidó ifjúság nevelésének egyik útja). In: Uő: *A Szombat könyve*. Budapest: Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége, [5703 = 1942]. (Javne könyvek 8.)

WEISZ Béla (szerk): Az Óbudai Izraelita Elemi Iskola Értesítője. 1920–1930. Budapest: Óbudai Izr. Hitközség, 1930. http://zsidoiskolasok.tk.mta.hu/ Dokumentumok / Nyomtatványok 171.

WEISZ Béla: Reflexiók Budapest zsidó oktatásügyének 150 éve cikkhez. *Izraelita Tanügyi Értesítő* 59 (1934:5) 103.

WERNER, Emmy E. – SMITH, Ruth S.: *Journeys from childhood to midlife: Risk, resilience, and recovery*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2001.

YERUSHALMI, Yosef Hayim: *Záchor: Zsidó történelem és zsidó emlékezet.* Budapest: Osiris, 2000.

Internetes beszélgetések

Erdély Miklós és Antal István beszélgetése a Verzióról. AL 10 (1984 tél) 38–43. https://artpool.hu/Erdely/Verzio.html

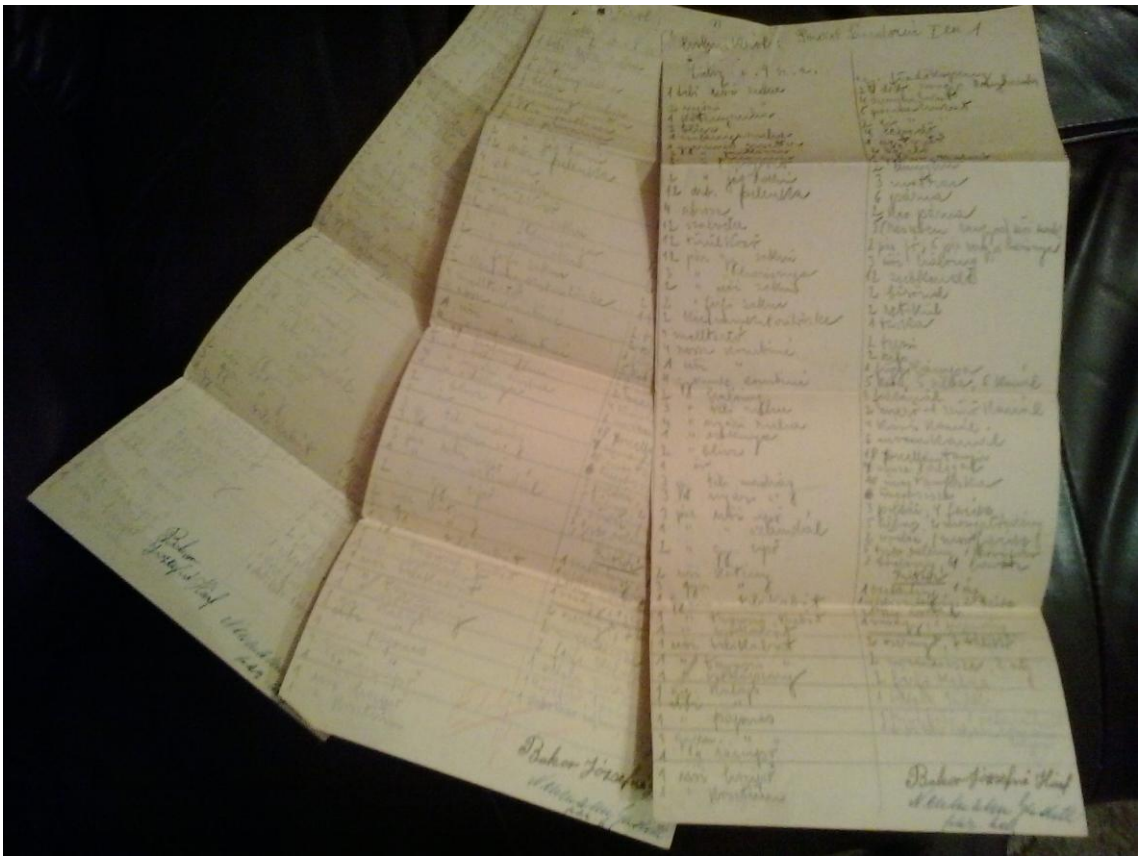
Günter Gaus im Gespräch mit Hannah Arendt. Was bleibt? Es bleibt die Muttersprache. rbb Fernsehen Zur Person Sendung vom 28.10.1964. http://www.rbb-online.de/zurperson/interview_archiv/arendt_hannah.htm/listall=on/print=true.html

Szemtanúk és traumaábrázolások – Farkas Zsófia, K. Horváth Zsolt és Toronyi Zsuzsanna beszélgetése. 2024.03.20. https://litera.hu/magazin/osszeallitas/szemtanuk-es-traumaabrazolasok-farkas-zsofia-k-horvath-zsolt-es-toronyi-zsuzsan-na-beszelgetese.html

Fotómelléklet

1. A Zichy utca a Mókus utca felől, 1942. BTM, Kiscelli Múzeum.

2. Összeírási egy budai háztartás tárgyairól, amelyet a házmester ellenőrzött és írt alá 1944-ben, Barkay Parczel Edit gyűjteménye.

3. A Nagyszombat utca 6. szám alatti csillagos házban készült fotón a gyerekek szíve fölött egy-egy kiretusált sárga csillag nyoma látható, Mayer Éva gyűjteménye.

4. Az egykori Zichy utcai iskola dísztermében készült felvétel egy purimi színdarabról, 1948, Friedmann György gyűjteménye.

5. Az egykori Zichy utcai iskola dísztermében készült felvétel egy chanukai színdarabról, 1949, Mayer Éva gyűjteménye.

6. 1956 nyarán a fiúárvaház díszőrsége Rákoskeresztúron az árvaház elnöke, Feith Mihály feleségének a temetésén, Hollós János gyűjteménye.

7. A diákok között a fiúárvaház tanárai: Schwarcz Tibor és Wolf Imre nevelőtanárok, Szántó Tivadar igazgató és Hochberger László rabbi, Hollós János gyűjteménye.